

Oral History Kosovo

INTERVJU SA FLJOROM BROVINOM

Priština | Datum: 26. i 27. juna i 12. avgusta 2018. godine
Trajanje: 532 minuta

Prisutni:

1. Fljora Brovina (Intervjuisana)
2. Aurelja Kadriu (Vodila intervju)
3. Donjeta Beriša (Kamera)

Simboli u transkripciji, neverbalna komunikacija:

() – emocionalna komunikacija

{ } – sagovornik objašnjava nešto gestovima.

Druga pravila transkripcije:

[] - dodatak tekstu radi lakšeg razumevanja

Fusnote su dodaci koji pružaju informacije o mestima, imenima ili izrazima.

[Ovaj intervju je obavljen 26. juna 2018. godine]

Prvi deo

Aurelja Kadriu: Prvo se predstavite i ako možete da nam kažete nešto o vašim prvim sećanjima iz detinjstva? Znači, čega se sećate iz detinjstva, porodica, mesto gde ste rođeni, gde ste odrasli?

Fljora Brovina: Prvo ću se predstaviti, zovem se Flora Brovina, rođena sam 30. septembra 1949. godine u Srbici. To što sam iz Srbice čini mi se kao nešto vrlo simpatično, to što sam rođena u Srbici. I to se uklapa s mojom prirodom, jer su oba moja roditelja iz Đakovice. U Srbici i dalje postoji dvospratna kuća gde sam provela tri meseca, jer posle su moji roditelji - moj otac je u to vreme bio gradonačelnik, a majka službenica u opštini - oni su morali da se presele u Prištinu. Kad sam napunila tri godine, mog oca su uhapsili i ostale smo samo žene, četiri generacije.

Prababa koja je ostala bez svojih sinova, baka koja je imala sinove u zatvoru, po jugoslovenskim zatvorima i koji su završili na Golom Otoku. I moja majka, koja je bila jako mlada i moje tri sestre. Pokušala sam da opišem to iskustvo iz detinjstva u svom romanu "Doba jorgovana", jer u prezentaciji moram kao prvo da predstavim sebe kao kreativnu osobu, pesnikinju. Roman je takođe pesnički roman, iako je tužan zbog događaja iz mog detinjstva i mog života. Ali i za druge, jer svako iskustvo ove generacije mora se preneti na sledeće generacije.

Po profesiji sam doktorka, pedijatar. Studije sam završila, počela sam u Beogradu, gde sam bila dve godine, ali sam studije završila u Prištini. Prvo sam radila kao novinarka u novini "Rilindja"¹. Daću vam kao dokument jednu sliku iz vremena kad smo primljeni kao novinari, nas desetero. Među njima je bio i Jusuf Gervala², Mehmet Kajtazi³ i još neki drugi naši poznati novinari. Ponosna sam što pripadam toj generaciji. Iako sam bila student medicine, pratila sam zdravstvena i socijalna pitanja.

¹ Rilindja, Rilindja prvi list na albanskom jeziku u Jugoslaviji, na početku, 1945. godine, štampan je kao nedeljnik.

² Jusuf Gervala (Jusuf Gërvala) (1945-1982) bio je pesnik i aktivista, ubijen je u Nemačkoj, zajedno s bratom i još jednom osobom. Sva ova ubistva su bila pripisana jugoslovenskim službama, iako istrage nije bilo i ubice nikad nisu otkrivene.

³ Mehmet Kajtazi (1944-2003) je albanski pisac sa Kosova.

Još jednu stvar volim da objašnjavam kada govorim o svom ranom detinjstvu ili mladosti... Uspela sam da uporedo radim i studiram, odnosno da radim kao novinar i studiram medicine, iako je to bio težak fakultet. Zahvaljujući motoru koji je u to vreme bio kao fenomen, jer u to vreme nisam videla nijednu devojku koja vozi motor. Ali to mi je trebalo iz veoma praktičnih razloga, jer je koštalo malo, nisam mogla da kupim automobil. Ali nisam bila iskompleksirana što sam žensko i vozim motor. Predavanja su trajala do kasno uveče, a praktičnije je bilo da vozim motor.

Objašnjavam sve ovo jer želim da kažem da sam stekla slobodu u porodici, ličnu slobodu, i kroz profesiju. Profesija novinara je profesija koja podstiče interesovanje za različite teme života na terenu, sve to uzrokuje da zavolite zemlju u kojoj radite i živite, u ovom slučaju Kosovo. Mislim da sam svaki deo zemlje upoznala kroz novinarstvo.

Počela sam da studiram medicinu zbog književnosti, pošto sam bila jako povučena zbog teškog detinjstva, emotivno teško... a i materijalno, ali ovo drugo nije toliko... emocije su najvažnije. I nisam bila toliko komunikativna, nisam imala toliko drugarica, i bila sam jako vezana za kuću. I dan-danas sam vezana za kuću. I trebalo mi je nešto blisko i to je postala knjiga. Knjiga je i dan-danas uz mene kao najbolja prijateljica i prijatelj.

Da pomenem jedan primer, jednom mi je moj unuk rekao, ima jedanaest godina, rekao mi je: "Bako, sve reči koje su ponekad ružne, u nekim slučajevima mogu biti i pozitivne. Na primer, da kažeš nekome da je manijak je loše. Ali ako kažeš: 'Moja baka je manijak za knjige'. To je pozitivno" (smeši se). I primila sam kompliment sa primedbom i znakom pitanja, što znači da je dete shvatilo da sam malo preterala s čitanjem.

Drugo, nas je šest sestara i brat. Dakle, odrasla sam u velikoj porodici u duhu porodične ljubavi, posebno uz posvećenost moje majke. I otac koji je zaista razumeo život, odnosno rodnu ravnopravnost, i od mojih roditelja, od roditelja, i posebno zahvaljujući mojoj baki, razumela sam rodnu ravnopravnost. Stoga sam uvek pokušavala da delim pravdu i jednakost. Danas me je jedan novinar akreditovan od Ujedinjenih nacija pitao: "Gde ste naučili o ženskim slobodama i pravima žena ili o ljudskim pravima?" A ja sam rekla: "Po porodičnom modelu moje bake".

Idealnu baku sam imala, ona je moj uzor i ona mi je uvek izvor inspiracije, iako je odavno preminula. Ona se rodila 1900. godine i da čuješ od jedne žene koja je rođena... koliko? Dva veka, pre skoro dva veka, mi smo u XXI veku. I da čuješ njenu viziju života i da priča ovako o položaju žene. Znači, prvo se starala o školovanju njene dece, posle je postala udovica, samohrana majka. Posle je postala antifašista i zbog svoje domovine je sama naučila da čita i piše.

Za vreme Drugog svetskog rata, bila je zarobljena i bila je po najgorim zatvorima na Kosovu. U zatvoru u Đakovici, u zatvoru u Prizrenu i Prištinskom logoru. Bio je to logor u Prištini, najteži zatvor. I posle, zajedno sa mojim ocem, koji je takođe bio ratni zarobljenik, završili su u logoru Rodan kod Beča, u Austriji. Dakle u nemačkim logorima. I njeno životno iskustvo, njena moć da skine feredžu⁴ zajedno sa

⁴ Albanski: *Ferexhe*, Feredža je veo koji prikriva celo lice osim očiju, koje su muslimanske žene nosile u javnosti.

njenim prijateljicama, ona je učinila ogromne korake za nas, za njene unuke, koje smo sada obrazovane ali ne možemo ništa više da učinimo za žene. To mi daje snagu da se vodim njenim rečima, svojim radom i da imam idola koga se sećam, i za nju bi i drugi trebali da znaju. Dugujem puno svojoj baki. Ovo je samo deo u knjizi, uvod u knjigu. A drugu knjigu pod nazivom "Put" ili "Raskrsnica", da vidimo, ja ću posvetiti svojoj baki. Posvećujem je Albankama, mojoj baki i njenim drugaricama.

Ona me je naučila da hodam. Rekla je: "Hodaj podignute glave, za prijatelje i neprijatelje". To je velika reč, pošto mi poznamo naše prijatelje i hodamo kroz život ponosno kraj njih, ali zašto i za neprijatelja? Jer kad neprijatelj vidi da nisi ponižen posle svih tortura koje ti radi, onda oslabi. U nekom obliku poražava neprijatelja, i to mi je jako pomoglo. Pomagao mi je i bakin pristup fenomenu rata. Rat jede svoju decu, onaj koji započne rat gubi svoju decu, tako se to dešavalo u svakom ratu. Čak su i Nemci izgubili decu, činili su zločine, ali su izgubili i svoju decu. Ali baka nije govorila protiv, protiv Nemaca, govorila je protiv rata, protiv sukoba, jer je takođe isticala i pozitivne stvari koje je videla.

Na primer, sreća je jednu Nemicu u Beču... i iza bodljikave žice upoznala je jednu ženu koja je svakog dana dolazila i posećivala zatvorenike, bilo je hladno, imala je drvene cipele i vrlo tanku haljinu i bilo joj je žao moje bake. Dva su joj sina bila u nemačkoj vojsci, znači tokom rata, ne znam tokom kojeg rata. I jednog dana ona dođe i donese mojoj baki kaput da se zagreje. Jednog prolećnog dana dođe, plače i kaže: "Dodi", da joj nešto ispriča. I ispriča joj da su njena dva sina... pokaže joj sliku, kaže: "Poginuli su u ratu". I obe plaču. Ona je plakala za svoja dva sina, moja baka je plakala za svojom decom jer nije znala ništa o njima... osim što je bila tu sa mojim ocem, plakala je za drugom decom.

I ovaj fenomen mi je pomogao kad sam bila u zatvoru, jer sam uvek znala da i na strani neprijatelja postoji neko ko misli drugačije. Nekome su ubijena deca, bez krivice. Sećam se jednog dečka, kada su nas odveli u policijsko vozilo, izveli su me na sud, takođe su i njega odveli na sud. I dečko je imao jako umiljato lice {dodiruje lice}, bio je nežan dečko. Sigurno dete nekog intelektualca koje nije mogao da pobegne iz Srbije, i ostao je u rukama vojske iz koje je pobjegao. I mislila sam na njegove roditelje, umesto da razmišljam o svojoj sudbini razmišljala sam o njegovoj sudbini, jer je bio veoma uznemiren, jako, jako uznemiren. Mislim, rat pogađa sve.

U takvoj situaciji... dakle, ja sam naučila od svojih roditelja, mislim da sam objasnila fenomen kad su moj otac i stric bili u zatvoru. Živele smo toliko generacija žena bez kuće. U iznajmljenoj kući, moja baka je išla da radi da nas izdržava. Međutim, od malih nogu su nas učili da budemo vrlo stoički. I da ne pokazujemo... ne sme biti naš prvi problem teškoća, nego da izdržimo. I to vas čini vrlo jakim.

Vreme koje je usledilo bilo je veoma teško. Čak i nakon što su otac i stric izašli iz zatvora nakon velike amnestije, ostali su bez posla, ali moj otac nije ostao povučen, očajan, započeo je studije i diplomirao. Kada sam ja započela studije on je diplomirao. Imam njegovo pismo u kojem piše: "Danas sam diplomirao". I imam lepo sećanje na to.

U to vreme ja sam se bavila pisanjem. Kao devojčica u osnovnoj školi "Elena Đika", tada se zvala "Vuk Karadžić", imala sam jednu učiteljicu Liriju Tanefi iz Elbasana, kadrovi koji su poslani iz Albanije su bili

moj prioritet. I ona me je inspirisala, pored majke i ona je isto bila inspiracija za moja dela kada sam počela da pišem za prve novine. Zatim sam vodila i literarnu sekciju, takođe i u gimnaziji.

Sve smo sestre bile odlični đaci, takođe i brat. Nama je išla od ruke matematika. I ja sam mislila da ću da studiram matematiku ili tehnički smer. Tehnički smer jer kad je moj otac izašao iz zatvora... on dok je bio u zatvoru, učio je elektrotehniku, znači bio je majstor elektrike i ja sam mu pomagala. Ali nije bilo tako, uzela sam profesiju koja se svidela mojoj majci iako sam bila uplašena od te profesije, medicine. Prvo sam se u Beogradu prijavila na stomatologiju, znači otišla sam na prijemni ispit i položila za stomatologiju, bila je velika konkurencija. Ali na prijemni ispit za medicinu sam otišla samo da imam kao rezervu ako neko ne dođe i onda... ali čim sam stigla na Kosovo, došao mi je telegram da sam primljena.

Nisam mogla da verujem i mislila sam da su doktori svestrani, oni koji znaju sve, i kako bih ja znala da procenim dijagnozu i šta bi bilo ako ne bih dobro procenila. Imala sam tako duboku fantaziju u glavi da sam sumnjala da li sam dobro ili nisam. I to me nateralo... Tada sam, čak i za vreme studija, kasnila na ispite, jer sam želela sve da naučim, a bilo je jako teško i puno sam čitala. Ovo je život do perioda kada sam upoznala svog supruga i osnovala porodicu...

Aurelja Kadriu: Pre nego što nastavimo s tim imam još neka pitanja...

Fljora Brovina: Da, izvolite...

Aurelja Kadriu: Interesuje me, pomenuli ste da je vaša baka bila antifašista, da li je bila deo neke organizacije ili...

Fljora Brovina: Postojale su žene Đakovice, gde su mnoge prijateljice protestovale u Đakovici protiv hapšenja koja su se događala u Đakovici. Posle su masovno učestvovala u sahranjivanju prvih palih boraca, polagale su venac i bile su aktivne u zadržavanju pošte, u mobilizaciji, i baka je zarobljena u toj akciji.

Aurelja Kadriu: One su bile zarobljene zbog tih akcija?

Fljora Brovina: Da, baka je bila zarobljena. Tatu su negde drugde uhvatili, uhvatili su ga u Makedoniji.

Aurelja Kadriu: I pomenuli ste da su vam roditelji bili iz Đakovice, zašto su otišli u Srbicu?

Fljora Brovina: Bio je gradonačelnik, otac mi je bio gradonačelnik. Znači Srbice, Drenasa, Mitrovice, ne znam kojih još mesta. Uhapšen je kao nacionalista. Znači, bio je u grupi i mislili su da je on organizovao ustanak, pošto su počeli, bila je vojna sila na Kosovu tih godina '49-50. Znači, odmah posle rata došla je vojna sila i izvršila veliki pritisak na naše stanovništvo. I normalno, moj se otac nije složio tim i to je bio jedan motiv, sad [ne znam] koja je bila optužba, ali to je bio motiv.

Aurelja Kadriu: Koliko godina su ostali u zatvoru?

Fljora Brovina: Otac je ostao pet-šest godina, bio je osuđen na deset godina. Stric je ostao duže, on je bio visoki oficir.

Aurelja Kadriu: Znači prvo je otišao...

Fljora Brovina: Stric...

Aurelja Kadriu: Da li su vašeg oca i strica odmah odveli na Goli Otok ili...

Fljora Brovina: Moj otac je prvo bio u prištinskom zatvoru. Išla sam da ga posetim i pisala sam o tom momentu. I u zatvoru u Peći, koji je bio jako loš zatvor, i posle kod Niša. Oca sam takođe posećivala u zatvoru u Nišu, bila sam mala, ali nisam zaboravila sliku zatvora. Kad su nas odveli u niški zatvor, odnosno kada su kolonu zatvorenika prebacili u Srbiju, posetili smo svaki zatvor. U niškom zatvoru sam upoznala zgradu. Bilo je to na neki način tuga, jer sam se setila nekih detalja blizu ulaza u zatvor.

Aurelja Kadriu: Kakva su vaša sećanja u vezi zatvora?

Fljora Brovina: Sećam se... rekoh, pisala sam o njima. Sećam se jer ih i u knjizi pominjem, prvi put kad smo se sreli je bila zima. On je uhapšen 30. septembra '43. godine ['53.], dakle za moj rođendan je bio uhapšen. I ja sam čekala i... Opisala sam i trenutak kada je bio uhapšen jer se vrlo dobro sećam. I jednog dana ja sa jednim mojim rođakom, i on je bio dete, blizu naše kuće je bio zatvor, i prošli smo kraj zatvora. Ja nisam znala da je to bio zatvor. Jedan je čovek izašao iz zgrade i rekao mi je: "Hoćeš da vidiš svog oca?" Ko zna ko je to bio. Bila sam mala, pet-šest godina, i normalno da sam otišla. I on me je primio unutra i videla sam tatu, ali nije trebalo da prolazim tuda. Zatvor je bio gde je danas sud, da li je sud bio blizu muzeja? Preko puta muzeja.

Aurelja Kadriu: Aha, da, da, Okružni sud.

Fljora Brovina: Okružni, da. Za šta služi ta zgrada? Kasnije je bila "Rilindja", radila sam u toj zgradi i činilo mi se da je skroz poznajem. Takođe sam videla oca u poseti kada sam išla s majkom i znam razgovor, pamtim prve razgovore. Moja sestra je bila tako mala kad smo posetili oca u Peći. Zatvor u Peći bio je pun albanskih zatvorenika. Kako to znam? Kao dete, bila sam mala, nisam ni u školu išla. Znam jer su se ispred zatvora okupiljale sve porodice koje su morale doći i obići zatvorenike i imali su neke torbe u ruci {kao da nosi torbu}.

Uglavnom su kupovali stvari koje su mi bile veoma čudne i nisam imala koga da pitam. Kupovali su luk, između ostalog i luk. Nije da smo imali mnogo novca da ocu odnesemo nešto dobro, možda neke gurabije, šta je dozvoljeno, ali nikad nisam razumela zašto smo nosili luk. Kasnije, sada već znam hranljive vrednosti luka, pa sam kasnije shvatila te stvari kad sam postala doktor. Ali tada sam kao dete mislila: "Zašto luk?". Na primer, zašto ne jabuke nego luk... Nisam razumela.

Ono čega se uvek sećam je razdelna linija, dve razdelne linije, nekoliko metara. Imam pesmu posvećenu ćerki Jusufa Gervalle, Doniki, gde sam pokušala da joj objasnim šta znači da nemaš oca i da

je tri metara udaljen od tebe, a ti ne možeš ni da ga zagriš, ni on tebe. Mi smo stajale udaljene tri metara, samo smo se videli i ništa drugo.

Moja mlađa sestra Flanza, ona uopšte, uopšte nije shvatila. Jer kad su tatu uhapsili, ona nije znala ni da priča, bila je mala i nije znala da priča. Ona je gurala policajce jer je htela da zagri tatu, a oni joj nisu dozvolili. Tog momenta ću se uvek sećati. Neki drugi zatvorenici koje sam kasnije upoznala, njima su bile prikovane noge i imali su na nogama gvozdene kugle. Oni su bili osuđeni na doživotni zatvor. Tu sam ih videla.

Ali muke koje nosi detinjstvo prate nas tokom celog života, jer detinjstvo ostavlja tragove. Srećom nisam postala čovek koji mrzi, ali sviđa mi se što nisam zaboravna. Pamtim jer nikada nisam doživela to kao nešto lično, ali mislim da delim to sa svim onim ljudima koji su čekali da vide svoje u zatvoru. Delim sa svim onim ljudima koji su odbačeni, politički kažnjene porodice, odbačene od društva i kad ni komšije nisu dolazile da ih posete pošto su se svi plašili. Kad su rođaci ili najbliži trebali da traže dozvolu kako bi došli za neku posebnu priliku.

Moja treća sestra, Fljutura, ona se, na primer, plašila muškaraca, jer u našu porodicu nikad nisu dolazili muškarci. Kao što sam rekla, četiri generacije žena i nijedan muškarac. I kad je dolazio radnik koji meri strujomer, nije ulazio unutra, nego bi rekao: "Pročitaj brojeve". Mi bismo pročitali brojeve i rekli mu, i on je imao poverenja u nas. Fljutura se plašila. Tako da su me ti fenomeni održali, ali sam srećna što nisam postala loš čovek.

Aurelja Kadriu: Pomenuli ste da se sećate momenta kad su uhapsili vašeg oca, ali niste razradili dalje.

Fljora Brovina: Da, sećam se. Sećam se da je bio moj rođendan i jedva sam čekala da mi dođe otac. Oni su pokucali na vrata, rekoh da smo živeli u jednoj kući pod kirijom, i ti policajci su ušli sa nekim teškim čizmama, kao vojničke čizme, došli su uz buku i jedino sam primetila da se baka jako uznemirila. Možda je moj otac očekivao da će da ga uhapsu, ali ja kao dete to nisam znala.

I kad su oni došli, počeli su da vrše pretres kuće i moja baka ih je pitala: "Gde? Zašto nije... gde mi je sin? Gde je?". Oni nisu tražili mog oca, nego su vršili pretres kuće. I ja kao mala sam htela da uradim nešto, to sam i u knjizi opisala... otišla sam gde smo držali stvari, u spavaćoj sobi stvari su bile spakovane u ormaru, i znala sam gde je moj otac držao jedan pištolj (smeši se). To mi je sad smešno, ali eto tada sam bila dete.

I uzela sam pištolj i samo ga držala {drži svesku kao pištolj}, mislila sam da će sam da puca u one koji su nas prestrašili, ali svi su se prestrašili. Posebno je baka bila veoma jaka, nikad nije plakala, ali činilo mi se da je postala žena koja je vikala na policajce, policajci su se gurali sa njom. Moja mama se udrvenela. Starica koja je bila starija od moje bake, ona je ostala tako kao izgubljena na minderluku⁵ i skoro više nikad nije došla sebi, jer je izgubila pamet. Kao starci kada postanu senilni. Mislila je da je trebalo negde da pobegne, da negde ide, nije znala šta hoće. Majka moje bake.

⁵ Dušek ili slamarica koja se prostire po delu na kojem se sedi.

I ja sam izvadila pištolj, oni su vikali na mene i bacili me ovako {kao da gura nekoga}... kad sam pala, udarila sam u zid i zbolela me je glava. Sećam se jednog kreveta koji je bio pokriven sa nekom svilom. I ja sam pala na krevet, sjedinila sam se sa krevetom. I onda je majka došla pored mene, mazila me je. I ja nisam plakala, za inat nisam plakala (smeje se), došlo mi je da plačem, ali nisam htela, bilo mi je krivo. Kao detetu došlo mi je da plačem... sa plaćom imam problem, neko da mi nešto ružno kaže, odmah zaplačem. A da mi se nešto loše desi ne plačem. I od tog momenta, kao da sam postala otporna osoba. Sve sam u inat radila.

Setiću se najzanimljivijih trenutaka kada sam kupila... knjigu, i to mi je u knjizi, u ovoj knjizi {pokazuje knjigu}... kada sam kupila torbu i abetaru⁶. Moja majka je naučila da šije od bake, nije mnogo šila, ali je šila haljine za nas devojčice, kao da je šila za lutke. I od starih haljina pravila je nove, pošto nismo bile u [finansijskom] stanju da budemo uobražene. I ja sam u školi izgledala najelegantnije, pošto mi je mama šila, zar ne? Ona mi je sašila jednu prelepu haljinicu i izašle smo da kupimo torbu. Kupila mi je najskuplju torbu, ne znam odakle je imala, ali zaradila je novac, možda je nešto šila ili joj je dala baka. I torba je bila jako lepa, kožna, kafene boje. I rekla je prodavcu: "Abetaru?" Uvila je abetaru i rekla mi je: "Sačuvaj mi abetaru".

Nama su ušli nekoliko dana ranije, pre nego što sam počela da idem u školu, ušli su lopovi... nisu bili lopovi, nego nam se pokvario krov i baka je zvala majstore. Majstori su kao sredili tavan, moj je otac imao puno knjiga. I kad je mama ušla u sobu, videla je da nema knjiga. Bila je, na primer, knjiga [Đerđa] Fište⁷, jako važna, i još su neke druge knjige su uzeli. Baka je konstantovala da su ukrali knjige. I rekla nam je: "Znate šta? Ovde su postavili prisluškivače. Zato pazite šta pričate". I tako smo postali kuća koja se plašila i da međusobno priča, a kamoli da pričamo... to mi je teško palo. Drugi loš fenomen je bio da je majka bila uznemirena kad bi ostajala sama, tako da sam ja postala jako vezana za mamu i za kuću. Dok su sestre bile manje. Eto to je.

U školi sam bila jako dobar đak. To je bio važan izlazak za mene. Početak škole, ali je naša škola imala jedan... drugi fenomen je bilo godišće kada sam išla u školu. Svakog dana kao da se smanjivao razred zbog iseljavanja u Tursku, jer je tada počelo veliko iseljavanje u Tursku. I moja školska drugarica koju sam upoznala pre dve-tri godine, jer sam je tražila, ona se zvala Aljija, živela je gde je sad Skenderbegov⁸ spomenik, tu je bila reka, i ona je imala kuću blizu reke. Bila je jako dobra učenica. Ona je jednog dana otišla. Posle jedan drug. I tako se razred smanjivao. To je bilo bolno. S jedne strane, kao porodica distancirana od drugih, iako sam bila najbolja učenica u školi nisam imala nikakvu privilegiju.

⁶ Knjiga sa albanskom azbukom.

⁷ Gjergj Fishta (Đerđ Fišta) (1871-1940) bio je albanski franjevac, pesnik, pedagog, političar i nacionalni heroj. Naime, on je bio predsednik komisije Manastirskog kongresa, koji je potvrdio albansku abecedu. Godine 1921. postao je potpredsednik albanskog parlamenta, a 1937. godine završio je i objavio svoje epsko remek-delo *Lahuta e Malcis*, epsku pesmu napisanu na gegskom dijalektu albanskog jezika.

⁸ Đurađ Kastriot - Skenderbeg (1405-1468) bio je albanski plemić i vođa. Kao dečaka Osmanlije su ga odvele kao taoca i služio je Carstvu do 1443. godine, kada je postao šef Saveza albanskog naroda u Ligi Leže. On je predvodio otpor protiv Osmanskog carstva narednih 25. godina do svoje smrti i smatra se modelom hrišćanskog otpora protiv osmanskog islama širom Evrope. On je najveći albanski nacionalni heroj.

Jer su me lišili i videla sam da je mojoj učiteljici žao što me distanciraju kada je ona sama mene izabrala da učestvujem u nekom [školskom] programu.

Sećam se jednom, ali ne znam ime. Izabrali su me kao najsimpatičnije dete, sa kovrdžavom belom kosom, obukli su me... učiteljica mi je bila iz Skadra. Takođe kadrovi iz... tada su doveli kadrove iz Albanije. Ona me je izabrala da uručim... dvoje dece, obučene u narodnu nošnju, da uruče buket cveća rukovodstvu Kosova. I jedan od rukovodilaca, rekoh da neću da mu pominjem ime, možda neki drugi put. Možda kad napišem svoje memoare. On me je uhvatio, podigao me je i pitao: "Kako se zoveš?" Ja sam mu prvo rekla svoje prezime, posle ime, namerno jer sam... već bila odrasla. Bila sam u drugom razredu.

Odrasla sam i znala sam da kad im kažem svoje prezime, oni će znati ko sam (smeje se). S imenom ne može da zna. I kad je čuo moje prezime, spustio me dole i ponašao se kao da nema nikakve veze sa mnom. I kad sam pala dole, za mene je bilo zastrašujuće i to je bila slabost tog velikog rukovodioca. Bila sam u poseti kad je on preminuo, ali ostalo mi je sećanje kako sam pala dole, bila sam dete od sedam-osam godina. Znači, uplašio se mog prezimena, od deteta sa roditeljima u zatvoru. To sam doživela.

Šta dam vam kažem u vezi detinjstva... kad je moj stric izašao iz zatvora, ja ga nisam poznavala, jer ga nikad nisam videla. Bio je moj idol. Idol jer je bio veoma obrazovan čovek, znao je puno jezika, bio je jako umiljat. I svi zatvorenici na Golom Otoku su ga se sećali kao svog učitelja, to su i meni rekli, on je zatvorenike učio azbuku. Bio je miran čovek, čovek velikog domena...

I sećam se jedne knjige, kad sam na prvom listu postavila Onufrijevu⁹ sliku, jedino su Anton Četa¹⁰ i moj stric isto komentarisali. Ja sam namerno postavila i oni kada su videli, odmah su prepoznali da je to Onufrijeva fotografija, ikona. Karakteristično za njegov rad je bila albanska crvena boja. A druga karakteristika je da je Onufri bio tvrdoglav. Obojica su imali vrlo visok nivo obrazovanja i na to sam ponosna. I otac i stric su mi bili kao prijatelji. Zato znam skoro sva njihova iskustva u zatvoru.

Aurelja Kadriu: Da li možete da nam ispričate nešto o njemu?

Fljora Brovina: Pričaću vam, pričaću. Pričaću vam o jednom iskustvu kad nas je baka ostavila i rekla... prošlo je dosta vremena i nismo čuli ništa o njima, jer kad se situacija pogoršala, njih su izolovali unutar one kamene oaze. I baka je rekla: "Hoću da idem da vidim da li su živi i kako su moji sinovi". Ako biste išli, ako biste išli u Peć, ne iz Đakovice u Prištinu, nego je trebalo da prespavate u Peći, jer su putevi bili veoma dugački. To danas zvuči apsurdno, ali ne možeš da zamisliš. I moja baka je krenula na Goli Otok.

Ona srpski nije toliko znala, osnovno, ali ne... i samo da otputuje do tamo... ljudi su ih retko posećivali, ne samo zbog toga, nego i zbog političkih razloga. Kad mi je stric kasnije pričao, s vrha

⁹ Onufri je bio pravoslavni ikonopisac, aktivan u 16. veku na jugu Albanije i u jugozapadnoj Makedoniji. Njegova dela karakterišu post-vizantijski i venecijanski uticaji. Takođe je slikao portrete, pejzaže i crkve.

¹⁰ Anton Çetta (Anton Četa) (1920-1995), istraživač folkloru i vođa pokreta „Izmirenje krvne osвете“.

stene tamo, kamenjara ili šta je već bilo, videli su crnu tačku koja se približava i dok se približavala, promenila se kontura, dobila je oblik žene. Jer je baka nosila crne stvari. I on je video i rekao: “Može biti samo moja majka, jer nas ona nikad nije ostavila”.

Drugi trenutak je bio kada je odobrena amnestija, velika amnestija, tada je moj stric bio prvi koga su čekali da bude pušten kroz amnestiju. Iako je bio stariji od mog oca, nije bio oženjen. Nije se oženio jer su se tada planirali multinacionalni brakovi (smeje se), bratstvo jedinstvo. On nije želeo da sklopi brak na političkoj osnovi, već da uzme onu koju voli. I ostao je neoženjen, bio je uhapšen. Bio je veoma zgodan muškarac, čula sam kasnije od žena njegove generacije da im se jako sviđao.

Čekao je amnestiju osam godina. Moj otac nije iščekivao. I razgovarali su, otac je upućivao svog brata kako da se brine o nama devojka, znači i za celu porodicu. Mi smo bile ukupno četiri zajedno sa majkom, i još tri sestre. I stric mu je obećao, biće amnestiran kad čuje svoje ime. Mi to nismo znali.

Ja sam odrasla u kući gde se nikad nije puštala muzika jedino kad je moja majka pevala uspavanke sestri koja je bila na kolevcu. Tako da ni danas ne znam da pevam, ne znam ni, ne znam, igram jako slabo... a moje sestre drugačije. Što se tiče pesme, prvi put kada sam pevala ovako solo (smeje se) bilo je kada su me odveli iz zatvora u Požarevcu u zatvor u Nišu da mi izreknu kaznu. Znači da bi pobedila to zlo u sebi hrabrila sam sebe pesmom. Sećam se svih pesama koje je moj otac pevao sa nama u porodici. Odnosno, revolucionarne i vrlo lepe pesme.

Aurelja Kadriu: Koje ste pesme pevali na putu za Požarevac ili iz Požarevca?

Flora Brovina: Pa te revolucionarne pesme...

Aurelja Kadriu: Da li se sećate koje?

Fljora Brovina: Da, da sećam se, kako da ne. Sećam se i mogu nekad da napišem i tekstove. Ali nisam znala da znam tekstove, zato sam i nastavila... toliko da sam i čuvare smekšala, posle su zaustavili auto i rekli su mi: “Hoćeš vode? Ili nešto? Jel ti muka?” I to mi je bilo čudno jer nisam nikad mogla da zamislim da ću da pevam u toj poziciji. U zatvoru sam bila jako bolesna, pričaću vam kasnije.

Aurelja Kadriu: Da li možete da nam kažete neki tekst?

Fljora Brovina: Molim?

Aurelja Kadriu: Da li možete da nam kažete tekst neke pesme?

Fljora Brovina: Možda ću se setiti, kad malo odmorim. I...

Aurelja Kadriu: Zašto...

Fljora Brovina: Molim?

Aurelja Kadriu: Nastavi, nastavi.

Fljora Brovina: I pričala sam o fenomenu, o momentu kada su se oni vratili. Prvi je stigao moj otac. Kad je došao moj otac, pravo da ti kažem, nije se vratio isti kakav je bio kada je otišao, bio je tanji, i bio je bled, mislila sam da su ga pustili jer je bolestan. I kao dete, kao dete koje želi da objasni svaku pojavu, ja sam mislila da je moj otac bolestan. Svi smo bili iznenađeni kada je došao. Sećam se da je majka obukla, obukla je... bilo je jutro, čuli smo korake, kao korake vojnika, cipele su mu bile teške. I tata je nosio jedan drveni kofer. I za mene je to bilo jako interesantno, drveni kofer. I majka kada je izašla, obukla je haljinu naopačke. Znači, zato što je požurila da otvori vrata da vidi koje.

Ali stric je zakasnio. Stric je došao kasnije. Ja sam krenula u školu, i tu je neko došao i javio mi je da je stigao stric, i ja sam trčala, trčala. U mojoj kući mi se činilo... došlo je puno ljudi sa celog Kosova, pošto su oni bili poznati na Kosovu, tata i stric. I ljudi su u duši osećali njihovo hapšenje. Činilo mi se da kad je došao Adem Demaći¹¹... jer pored dnevne sobe, i salon je bio pun ljudi. I u dvorištu je bilo puno ljudi. I ja sam trčala, trčala, ostala sam bez daha iako nam je škola bila blizu. Jel znate gde je škola "Meto Bajraktari"?

Aurelja Kadriu: Da.

Fljora Brovina: U tom naselju "Pejton" je kuća mog oca. I kad sam ušla, bilo je toliko ljudi, ja nisam ni poznavala svog strica. Otišla sam žureći da ga zagrlim, ali stala sam. Onda mi je otac rekao: "Zašto ne zagrliš strica?" Rekoh: "Koji je?" Kad sam ja rekla koji je, muškarci su počeli da plaču. Izašli su: "Šta nam uradi đavole, šta nam uradi..." Dakle, bila je jako neobična pojava. Možda su oni bili prvi politički zatvorenici i dali su mnogo za rat. Prodali su svoju kuću da bi kupili oružje, da bi... znači, pomagali su jer smo svi bili raspodeljeni.

Ima puno toga o čemu mogu da pričam. Na primer, stric je bio revoltiran svojim bivšim ratnim drugovima zbog ustanka i nakon mučenja stanovništva Gnjilana, i to je jedan od razloga što su ga osudili. Zato što se pretvorio u osobu koja nije trpela stvari koje su se dešavale na Kosovu. Inače, oni su takođe učesnici Bujanskog sastanka¹². Dakle, njihov cilj da se pitanje Kosova rešava samoopredeljenjem nije ostvaren. Bio je to veliki motiv da ne budu zadovoljni.

Taj duh patriotizma, da mi volimo Kosovo, ali cilj je bio veći od Kosova, jer je podela izazvana nasilno, nisu nas ni pitali. To je bio motiv koji je kod svih nas sestrara oživeo ljubav prema domovini. I sećam se doba Rankovića, kada su nas pratili, jer smo bili etiketirana porodica. 28. novembra stavili smo albansku zastavu na zid i svečano se pozdravili, poljubili zastavu i dali zakletvu na patriotizam. Koliko smo godina imale? Možda smo bile u drugom, trećem, četvrtom ili petom razredu (smeje se), a moje su sestre bile još mlađe.

¹¹ Adem Demaći (Adem Demaći) (1936-) je albanski pisac i političar, i dugogodišnji politički zatvorenik koji je proveo 27 godina u zatvoru zbog svojih nacionalističkih uverenja i aktivnosti. Godine 1998. postao je šef političkog krila Oslobođilačke vojske Kosova, na koje je podneo ostavku 1999. godine.

¹² Bujanska konferencija (31. decembar 1943 - 1. januar 1944) je sastanak jugoslovenskih partizana na kome je usvojena rezolucija koja je obećala građanima Kosova da će biti u mogućnosti da odluče na demokratski način da li žele da budu deo Albanije ili Jugoslavije nakon rata.

I sećam se, došao je jedan naš rođak sa svojom nevestom, i ona je prvi put videla kako drugi polažu zakletvu pred zastavom i počela je da place, jer je to bio jako emotivan momenat za nju. Za nas nije bilo emotivno, jer je to bila obaveza, pošto nema veće ljubavi i žrtvovanja nego prema domovini i za domovinu.

Aurelja Kadriu: Pomenuli ste kad se otac vratio iz zatvora i vaša majka je izašla, ali niste završili priču.

Fljora Brovina: Mama je izašla sa haljinom koju je obukla naopačke i bilo je smešno, počeli smo da se smejemo. Moj je otac bio mlad, bio je još uvek mlad, i kad je izašao iz zatvora i kad je ušao. Sećam se tada su se skupili svi koji su bili hapšeni ili porodice koje su stradale od rata. Bila je porodica Hurije Hane¹³, Hurija sa sestrom je dolazila kod nas. Tata je svirao mandolinu i svi su pevali. Pre nego što su oni došli, sećam se jednog fenomena. Pre nego što su došli... bio je običaj da za novembarska slavlja svirači idu od vrata do vrata, kao za Bajram, i da ulaze po kućama da sviraju i zarade pare. I baka im je svake godine govorila: "Nemojte da ulazite u našu kuću". Tako da su kod nas samo prolazili, nisu ulazili.

Ali te godine im je rekla: "Dođite kod nas!" Jer je čula da će da ih puste, biće amnestije i mislila je... Bila je jedna moja rođaka, rođaka mog oca, i ona je bila u zatvoru, ali su je pustili, ona pripada porodici Vokši, i ona je pustila unutra muzikante. Kad su oni došli, ja i moje sestre smo se sakrile iza vrata pošto nismo volele da slušamo muziku. Jedna komšinica je zaigrala. I to će mi ostati u sećanju, jer mi nismo bile zatvorene, nismo bile zatvorene. Ali bile smo... nije da smo bile asocialne, nego videle smo da drugi uživaju, a mi smo imale našu muku. Jednostavno, ni ta muzika nije bila za nas.

Prvi put smo uživale u muzici kada nam se otac vratio iz zatvora i kad je skupio svoje drugarice i drugove, i sećam se Hurije Hane, možda ste čuli za nju. Ona je već preminula, i one su izgubile brata. I tako smo se skupili i pevali, ali ja još uvek nisam smatrala da sam slobodna da slušam muziku. Uživala sam i dalje uživam. Često pišem uz muziku, naročito uz laganu muziku ili klasičnu muziku, ali nemam sluha (smeši se), ne interpretiram dobro. Eto toga se sećam.

Sećam se još jednog događaja, jako je interesantno, na osnovu prezimena, znate, možete zamisliti da potičemo iz sela Brovina. Donedavno je tu bila i dedina kula, ali je kasnije srušena. Bila je zima, pre su zime bile jako teške, sneg je padao po metar, mene je kao dete pokrivao sneg. I jedne takve zime, došao je jedan rođak, nismo ni znali da objasnimo šta nam dođe, ali bio je rođak iz sela Brovina. I on je došao, *tirçi*¹⁴ su mu bile pocepane i krpljene na puno mesta. I imao je dve torbe, u jednoj torbi je nosio pasulj, a u drugoj razno voće, jabuke, orahe i drugo.

I kad je drugi put došao taj čovek, muškarac, putovao je od sela, spavao u Hanu¹⁵ u Peći, onda je došao ovde i bio je iscrpljen. Baka se puno radovala i mi smo se radovala, ali nismo znale ko je. I on je rekao

¹³ Hyrije Hana (Hurije Hana) rođena je 10. marta 1929. godine u Đakovici. Za vreme Drugog svetskog rata bila je članica partizanskog odreda „Bajram Curri“. Posle rata, radila je u Radio Prištini, a od 1947. godine postala je glumica u Profesionalnom pozorištu Prištine.

¹⁴ Albanski *Tirq*, *tirç* - izvezene bele flanelne pantalone sa dekorativnim pletenicama na dnu nogu i džepovima, tradicionalna albanska odeća.

¹⁵ Hanovi su objekti iz osmanskog perioda koji su služili za prenočište putnika i njihovih karavana.

nešto baki: “Došao sam da vas povedem, pošto je zima teška i pričali smo u selu, ako se vama nešto ne daj Bože desi, ako umre neko dete ili nešto, zbog gladi ili zbog hladnoće, teško će nam pasti jer nosimo isto prezime. Tu gde smo mi, imamo nešto, podelićemo“. Baki su išle suze. I ja sam se čudila. Baka mu je rekla: “Znaš šta? Ove tvoje reči će nas održati do proleća. S tvojim rečima ćemo opstati do proleća i nemoj uopšte da se brineš. Puno vam hvala. Ako imamo neki problem, znamo gde da se uputimo”.

To je bilo nešto fenomenalno i nikad neću zaboraviti. Čak mu znam i ime, Sadri se zvao, čika Sadri. I moja je sestra otišla i pomazila ga, rekla je: “Čika je jako dobar, i pantalone mu nisu pocepane”. (Smeje se) Bile su mu pocepane a ova: “Nisu mu pocepane”. I tako.

Aurelja Kadriu: Kakva je bila ta zakletva pred zastavom? Šta ste govorili?

Fljora Brovina: Pa, svako od nas bi, na primer, rekao: “Kunem se u ljubav prema mojoj zemlji i mom narodu”. Eto tako. Zakleli bismo se na kolenima, na kolenu, i poljubili zastavu. Bilo je opasno u vreme Rankovića da ti nađu zastavu. Nisi smeo, odmah bi hapsili tebe i celu porodicu. Ali eto, radili smo to. I nakon što se vratio tata. Sviđao mi se, tata je bio dobar primer, posebno kad je nastavio školovanje. I tada smo bile tihe kako bi on učio (smeši se), i mi smo učile, ali i on je učio. Sve to zahvaljujući majci. Sviđa mi se ta majčinska predanost porodici, deci i mom ocu.

Drugi deo

Aurelja Kadriu: Htela sam da vas pitam o ovom periodu, posebno kada je vaš otac bio u zatvoru, koja je bila uloga vaše majke? Šta je vaša majka radila? Zanima me kako se starala...

Fljora Brovina: Znao sam da je za mnoge porodice, posebno za porodice sa političkim zatvorenicima bio problem bračni život, jer, kao prvo, politički zatvorenik koji je osuđen na mnogo godina treba da kaže svojoj supruzi, u mom slučaju mom suprugu, moj otac je trebalo majci da kaže: “Slobodna si da radiš šta god želiš”, jer on ne želi da ona pati dok je on u zatvoru. Vaš životni partner može da nasledi nasilje koje vi doživljavate ili da izgubi život čekajući.

To sam učinila i ja kada sam bila osuđena na dvanaest godina, ali je i moj otac to učinio, rekao je mojoj majci da je slobodna... Isto je i Adem Demaći rekao svojoj supruzi, takođe i Ukšin Hoti¹⁶, ali nisu svi shvatili šta to znači. Iako sam pokušala da objasnim da zatvorenik ima neku moralnu dužnost da napravi taj gest, dok druga strana treba da ostane, da se žrtvuje. Moja mama je srećom imala baku u blizini, koja je rekla: “Ti si poludeo”, rekla mu je: “kako to misliš?” Reka je: “Nemoj uopšte da brineš!” I tako je uzela moju majku pod zaštitu, i mama je počela da ide na kurs za šivenje, šila je nešto skroz jednostavno. Kasnije je postala krojačica za nas devojčice, ali ne za nekog drugog, bilo nas je dovoljno.

¹⁶ Ukshin Hoti (Ukšin Hoti) (1943-1999), filozof i političar, bio je osuđen na pet godina zatvora 1994. godine. Nestao je u trenutku puštanja na slobodu i njegova sudbina je još uvek nepoznata.

Baka je počela da radi u jednoj trafici gde su se prodavale cigare. I to je bilo dobro. Št se tiče prababe, bilo je jako interesantno, prababa je umrla u našoj kući i nismo imali muškarce koji bi je sahranili. Baka je bila pobožna i odnela je telo u džamiji kako bi se molili za nju. Tamo je džemat¹⁷ video da kraj tela stoji samo jedna starija žena, onda su se svi pitali ko je to što nema nikoga kraj sebe, sama stoji kraj tela. Bilo je grozno i tada su pitali: “Ko je to?”.

Braća moje bake su bili bogati, imali su bogatstvo i u Prištini, znam i gde su im bile prodavnice, prodavnice i kuće, gde su živeli. Jedan je imao kuću, dve kuće i tri prodavnice, ali nažalost država im je sve oduzela, drugi ja nažalost završio u zatvoru zbog političkih razloga. Bio je nacionalista i čak je pobegao iz zatvora i našo utočište u Albaniji. Tamo su ga opet uhapsili, jedan od srpskih političara ga nije voleo, to je bio razlog. I nije imao ko da sahrani staricu, ali je ceo džemat odlučio da je sahrani i ispala je lepa sahrana sa skroz nepoznatim ljudima. I kada se baka vratila, mi smo očekivali da će biti jako tužna zato što je bila sama, ni mi deca nismo mogli da idemo, a ni majka, jer bi je baka uvek poštedela toga.

Kad se baka vratila, bila je sva srećna, rekla je: “Neću da pustim ni jednu suzu, jer su je sahranili kao da je majka deset sinova”. Dakle to je bio fenomen, ljudi su reagovali vrlo pametno, znači oni su sahranili baku kojoj su unuci bili u zatvoru, a sinova nigde. Jedan je bio tamo, jedan je bio bolestan, ostao je u Mitrovici. Šta da kažem, to je bilo moje životno iskustvo u tim godinama. Veliki deo života nismo imali [para], iako mi je otac bio pravnik, a majka je bila dosta ekonomična. On je žrtvovao svoj rad zbog političkih razloga, bio je na poslu, ali nije radio dalje.

Naučili smo da štedimo, znači često je moja sestra čekala da se ja vratim iz škole i da posle ona obuje moje cipele. Ova što me je zvala, čekala je da obuje moje cipele i da posle ona krene u školu, takođe i kaput, ili kad su se mom ocu pokvarile pantalone ili nešto drugo. I ja sam naučila da šijem kao mama, od tatinih pantalona sam pravila rolke i u školi nikad nisu znali da se mi žrtvujemo, jer smo možda bile najelegantnije u razredu, to se vidi i na slici. Otac i majka su nas razmazili. Sećam se da mi je majka sređivala kosu satima, a baka nas je učila da hodamo uspravno, da ne hodamo s glavom dole i, naravno, da se lepo oblačimo, da izgledamo lepo, ukus... volele su estetiku i to sam naučila od njih dve.

Posle, kada se otac vratio, nije nam ništa falilo, pravili smo sve. Na primer, ja sam imala lutke i drugarice su kod mene dolazile da se igraju s mojim lutkama. Lutke mi je pravila baka, punila ih je pamukom ili nečim, lepo je šila i ruke i noge, samo sam kupovala glave [za lutke], a njihove bi se lutke slomile: “Ne, moja će se slomiti, igraću se sa vašom [lutkom]”. Imala sam slobodu u kući. Pre je bilo lepo da imaš dvorište, dvorište s voćem, povrćem koje si sam sadio i osećao si se lepo kad je to raslo. Da ne ulazim u detalje, imam puno toga da ti ispričam i zakasnićemo.

Aurelja Kadriu: Interesuje me da li je bilo uobičajeno da žene rade po trafikama kao vaša baka?

¹⁷ Muslimanska verska opština, parohija; zajednička molitva muslimana.

Fljora Brovina: Ne, nije bilo, ne. Naprotiv, ali za nju su znali da je žena koja se žrtvovala za domovinu i da su joj sinovi u zatvoru zbog domovine, ne zbog ličnih problema, znali su da ona odgaja svoje unuke, i pričala sam vam o njenoj braći. Ljudi su imali veliko poštovanje za baku. I kada bi je videli na ulici i u radnji, prodavnice su bile veoma... znači, nisu bile dobre, pa se često smrzavala u prodavnici. Sećam se kada se vraćala, ruke su joj bile promrzle, nije mogla ni da skupi šaku, moja je majka duvala u njene ruke da joj ugreje ili da uradi nešto kako bi se zagrejala, toplom vodom ili tako nešto. Kao mala sam primetila to žrtvovanje bake.

Aurelja Kadriu: Gde je bila ta prodavnica?

Fljora Brovina: Prodavnica je bila, prvo kod škole “Elena Đika”, kada prođeš školu “Elena Đika” je jedna zgrada, stara kuća kao muzej, tu je bila jedna baraka. Mislim da se ulica zvala “Zenelj Salihu”, znam da su tu bili starosedeoci Prištine koji su poštovali baku, a druga prodavnica je bila gde je sada ulica “OVK”. Kuću koju smo iznajmili je bila kod “BPB” banke, tu je bila kuća s puno stepenica napolje, Srbi, od Srba smo iznajmljivali. Ona je srušena i izgrađena je nova.

Dok je baka na ćošku ulice... znači, taj put kad se nastavlja malo niže prema Vratu, ulica prema... jedna slepa ulica koja vodi prema Vratu, tu je još jedna ulica, i tu na uglu je bila prodavnica. Tu sam ja odsekla prst, jer ke kuća bila u blizini, i otišla sam do bake s bratom od tetke, i hteli smo žicom da zatvorimo vrata baki, i vrata su mi uhvatila prst, i to je bilo to. Takvi smo bili, nismo imali kontakt sa ljudima, kod doktora me vodio jedan građanin sa plisom¹⁸, on me je pdveo. I u ovoj ulici gde je spomenik, bilo je puno malih prodavnica, male, male, i osećala sam se ko da sam negde visoko, on me je držao gore i ja sam gledala prodavnice i ponavljala: “Boli me”. Mislim da je ambulanta bila u ulicu ovog Keljmendija...

Aurelja Kadriu: “Bajram Keljmendi”, kod “Četiri lule”?

Fljora Brovina: ...pre nego što stigneš do “Četiri lule”, na ćošku, sad je tu neki centar, kao tržni centar, nije tržni centar nego samoposluga. E tu. Ali mi nisu ušili, evo vidi {pokazuje prst}, ostao je manji, bacili su taj delić umesto da ušiju, nije bila kost.

Aurelja Kadriu: U kom naselju, pomenuli ste ranije da ste išli u “Elenu Điku” i u “Meto Bajraktarija”?

Fljora Brovina: Ja sam išla u “Meto Bajraktari”, razred... do četvrtog razreda. Posle sam prešla u “Elenu Điku” jer nije bilo nastave na albanskom, do četvrtog razreda je bilo.

Aurelja Kadriu: U kom naselju je bila tvoja kuća?

Fljora Brovina: Kod škole “Meto Bajraktari”..

Aurelja Kadriu: U kom naselju?

¹⁸ Tradicionalna konusna kapa od belog filca koja se razlikuje od regiona do regiona, izrazito albansko.

Fljora Brovina: Moj otac je znao, možda je imao osećaj da je bio praćen, i sve što je imao, prodao je sve od neke vrednosti i platio unapred za nove kuće u tom naselju. To je bila jednospratna kuća, sve kuće su bile jednospratnice, kao sada u naselju koje sada zovemo Gradić Pejton. Bilo je vrlo dobro naselje. Inače, celo to naselje je imalo bašte, i ja se sećam kuda je tekla reka, i kada vodenica blizu škole... Škola je bila *bahçe*, i kada je vodenica radila, prskala je, pa je bila vodenica sa... I zalivala je. Zvali smo Kačamak Bahča, bila je dobra stvar. Ali mi gde smo živeli, bilo je dobro naselje, bilo je dobro. Bilo je tako dobro da smo čak i poznavali špijune.

Kad su me uhapsili i kad sam bila u sobi za mučenje, najtužniji trenutak u mom životu, razmišljala sam i pre nego što sam ušla tamo, mislia sam na sve što me čeka, jer je neko pre mene tu bio. Zidovi su bili krvavi. Kroz ta vrata je izašao jedan čovek koga sam poznavala od detinjstva, zvali smo ga "Stojan pola bander", jer je bio jako veliki. Mi, deca iz kraja, smo ga zadirkivali jer nije bio baš normalan. A sada je bio u policiji, čovek koji je maltretirao druge. Možete zamisliti sa kojom logikom je on maltretirao, i da li je znao granicu...? Zato su zidovi bili puni krvi, i kad me ugledao, pravio se da me ne poznaje, umesto da se seti detinjstva, da kaže: "Oprostiću joj, jer ona manje lošeg učinila". Ne, ne, uradio je isto kao i ostalima. To je za mene bio trenutak koji...

Aurelja Kadiru: Kada ste krenuli u osnovnu školu?

Fljora Brovina: Ne znam, samo znam da sam imala sedam godina. I imam... jedan dan kad sam pričala sa mojim društvom, rekla sam im: "Najmonotoniji momenti mog života su bili kada sam imala sedam-osam godina". Jer ja sam htela da krenem [u školu] sa šest godina, ali bila sam slaba, i moja baka se mnogo bavila našim zdravljem, i rekla je: "Ne, ne", jer me je bez potrebe vodila kod lekara na kontrolu da pita zašto sam slaba i da mi daju vitamine. Ona me je čak dve godine vodila u Skoplje da mi isprave zube, njoj je jako bila važna estetika. Vodila me je pošto ovde nije bilo lekara, stomatologa. Iako sam bila dete, nije je mrzelo da me vodi vozom, to pokazuje njenu posvećenost; tako sam u ovom periodu krenula u školu.

Aurelja Kadriu: Da li se sećate Skoplja?

Fljora Brovina: Sećam se.

Aurelja Kadriu: Kakvo je bilo?

Fljora Brovina: Imao je mnogo parkova, bilo je parkova, i sećam se jednog od njih, bilo je Albanaca koji su poznavali moju baku. Jednom kad je bio Ramazan, neću nikad da zaboravim taj momenat, baka i ja smo sedele u parku i jele. I tada je prišao jedan čovek, pozdravio se sa bakom, i mene je baka okrivila: "Ovaj vrag je ogladneo..." (smeje se). Opravdala se baka, jer moja baka nije [postila]... u našoj porodici se nisu slavili verski praznici. Čak i danas iz nekih razloga, ne zato što su bili komunisti, već zato što je baka prestala da posti dok je bila u zatvoru. Nije postila jer nije imala mogućnosti, nije mogla da nađe ni vodu da se okupa. Ona je tako mislila, jer se nekako razlikovala od drugih starijih žena koje sam poznavala. Ona je rekla: "Ako ima Boga, videće moje patnje, nema većeg žrtvovanja i zato nisam obavezna da postim".

Ona je znala, ona je znala verske molitve na albanskom jeziku. Meni je pričala o jednakosti polova: “Treba da shvatite jednakost polova, nije jednakost polova da radiš tvoje i muževljeve poslove, da se utrkuješ sa mužem, a nakon toga da se utrkuješ sa zaovom koja ti je kući. Znači, da budeš čista i da obavljaš kućne poslove. Ne. Ravnopravnost polova je da podelite poslove, a neke poslove treba država da preuzme na sebe”. Ona je čak mislila da jedan deo hrane, kao što se to i danas radi, da se kupuje. Na primer, pasulj, ne da se kuva tri sata, nego idi i uzmi gotovo i donesi kući. Tako je ona mislila: “Nemoj da se ponašaš kao magarac koji svašta nosi na leđima, ‘Mogu ja to, mogu ja to’. Ako se brineš o higijeni dece, nemoj da preuzimaš na sebe da se o njima brineš i popodne. Neka se posle brine muž”. Tako je ona mislila i sve je to bilo tačno, uvek je govorila istinu.

Aurelija Kadriu: Da li je bila školovana?

Fljora Brovina: Kada je moja baka krenula, prvo su je odveli u *Mejtep*¹⁹, tokom čitava dva meseca baka je govorila: “Hodža je uzeo jedan crveni konac”, i rekao joj je: “odavde do tu pročitaj svaku reč u ovom redu”. Tako je čitala dva meseca taj red na arapskom. Rekla je: “Ne razumem šta govorim”, pa je diskutovao s njom. Ona je bila toliko mala, a vodila je polemiku. Ona je jednog dana rekla: “Znaš šta? Nisam budala da idem tamo kad ne znam ni šta čitam. I neću više da idem!” Nije više išla.

Tako da je čitanje i pisanje naučila sama, znala je i ćirilicu koju je naučila sama. Ona je bila jako interesantna i sviđala mi se kao tip. Na primer, sećam se kada je jednom bila bolesna i došle su njene drugarice, starije žene, tada je došao jedan čovek da joj da injekciju, znači da je imala urođeno pitanje vere. Kada je taj čovek došao, sve su one ustale na noge i rekle mu: “Hadži Šefčet”, zato što je bio u hadžiluku, nije bio hadžija već medicinski tehničar. Ona mu je rekla: “I tebi je drago što te zovu [hadžija]? Ali ti si bio na dužnosti, ti nisi išao tamo da postaneš hadžija, jer da si hadžija, drugačije bi se oblačio”. Rekla mu je: “Uopšte te nije sramota” (smeje se). Tako je bilo.

Na primer, ti stari običaji kada su mlade stajale dok su svekrve pile kafu. Sećam se kad su došle dve komšijske mlade kod nas i one su stajale, a svekrva je bila sva srećna što joj mlade stoje, rekla je: “Znaš šta? Ove običaje poštujete u vašoj kući, ovde sedite. Zar ti je drago da one stoje dok ti piješ kafu?” Govorila je svojoj drugarici. Baš je bilo zanimljivo, baš je bila interesantan tip. Ona je bila jako pedantna i šila je svoje stvari kod poznate krojačice u Prištini, i nakon što bi uzela gotove stvari, došla bi kući i cepala ih, nije joj se dopadalo jer: “Nije mi baš dobro sašila rukav, to treba drugačije, trebalo je da stavi naramenice jer mi ovako izgleda kao da su mi spuštene ramena... dugme nije dobro sašiveno”. Moja mam je sedela tik uz nju i prepravljala je, čak je nekad sve ispočetka šila. Takva je bila moja baka.

Moja baka nije umrla... nakon što je moja baka umrla, mama se skroz zapustila, nije želela da živi. Rekla je: “Pošto mi je umrla najdraža osoba sa kojom sam delila...” Zvali su je da u školama govori o ratu ili nečem, i jednom se nije setila: “Šta ću ja tamo govoriti?” Ponavljam, ona je umrla kada je imala 90 godina. Majka joj je objašnjavala (smeje se)... Majka Mete Bajraktarija²⁰ je bila njena drugarica. Ona

¹⁹ *Mejtep, Maktab* (arapska transliteracija uključuju *makteb, mekteb, mektep, meqteb, maqtab*), koji se isto naziva *Kuttab* ili škola, je osnovna škola. Iako se prvenstveno koristila da deca uče da čitaju, pišu, gramatiku i islamske studije kao što je *Qira'at* (recitacija Kurana), često su se učili i drugi praktični i teoretski predmeti.

²⁰ Meto Bajraktari (1916 - 1943), učesnik narodnooslobodilačke borbe i narodni heroj Albanaca.

joj je obnjašnjavala sve u detalje. Moja majka nije bila u ratu, ona je bila mala, ali je sve razumela šta je govorila baka. Tako da je baka bila jako zanimljiv tip. Tako da imam šta da kažem o baki.

Aurelja Kadriu: Da li je baka imala drugu decu pored vaše majke?

Fljora Brovina: Baka je imala mog oca.

Aurelja Kadriu: A to je bila majka vašeg oca...

Fljora Brovina: Majka mog oca. Ona je imala dve ćerke i jednog sina. Kada je njena ćerka dolazila da nas poseti, ostajala je uz dozvolu Komiteta da poseti majku i decu brata koji je bio u zatvor. Eto vidiš kakvo je vreme bilo.

Aurelja Kadriu: Koje godine ste upisali srednju školu?

Fljora Brovina: Treba da prebrojim godine...

Aurelja Kadriu: Znači, osam godina je bila osnovna škola...

Fljora Brovina: Osnovna škola, a kasnije... imali smo prednost jer su đaci škole "Elena Đika" ili prethodno "Vuk Karadžić" imali jake profesore, to su bile najjače škole za matematiku i jezike. I zato smo bili najbolji đaci, bili smo najbolji kao grupa učenika.

Ove godine smo slavili pedesetogodišnjicu, dakle 50 godina mature, što znači da sam krenula u gimnaziju pre 54 godina. Imali smo godišnjicu po prvi put, 54. godine, 50 godina nakon što sam završila školu. Bila je jako ozbiljna škola. Bila je karakteristična jer smo nosili školsku odeću, školske uniforme gde je bilo napisano... Crne uniforme sa slovom "G", gimnazija, "gimnazija" je bila crvene boje. I nama se dopadalo što su te boje bile crvena i crna. Učenici nisu išli u centar grada često, naš profesor je bio vrlo strog, on bi nas proveravao.

Imali smo aktivnosti, ja sam se bavila atletikom, i bila sam jako dobra atletičarka, pogotovo u sprintovima, i nekad bih se takmičila sa momcima. U međuvremenu, volela sam i matematiku, i kako sam rekla, bila sam vrlo aktivna u književnosti. Tu sam počela da osvajam prva mesta u gradu za posebne prilike, ili sa sveskom gimnazije. Život je bio jako prijatan tad, počela je nekako smirenost, harmonija koju, mislim da moja deca nisu imala, oni nisu uživali u svom vremenu u gimnaziji kao što sam ja. Bila je neka sigurnost na ulicama, i to je bio verovatno najlepši period mog života.

Aurelja Kadriu: Kako se zvala ta gimnazija?

Fljora Brovina: "Ivo Lola Ribar", sad "Sami Frašeri", to je ista gimnazija. Bilo je malo devojčica u razredu, bilo je više dečaka, nas je bilo samo pet. Ne znam za druge razrede, mislim da je druga generacija imala više devojčica, ali moja generacija je imala toliko. I sedela sam u klupi s dečacima...

Aurelja Kadriu: Da li je bilo uobičajeno da se devojke takmiče u atletici?

Fljora Brovina: Ne, možda ne, jer se sećam kad sam pobedila... sad mi je kolega i pisac, školski drug koji je bio dosta razvijen, bilo mu je krivo šta sam ga ja pobedila, rekao je: “Profesore, žensko ne može da pobeđi. Zašto me je ona pobedila?” Znaš, zato što sam ja učestvovala... umesto da se takmičim s devojkama... jer su merili vreme. Meni je ispalo da se takmičim sa muškarcima, ja sam pobedila dečake na 400 i u 800 metara. I jedan od njih je Ali Beriša, sećam se da se tako zvao, pretekla sam ga i ceo je razred vikao: “Pobedila te je, pobedila te je”, njemu je posle bilo krivo.

Inače, sam bila tip koji je voleo da fizički odbrani sestre. Svađala sam se sa dečacima, bila sam povučena, ali ako je neko dirao moje sestre loše sam se ponašala, kao loš dečak. I sećam se ljudi sa kojima sam se svađala zbog sestara. Na primer, napravile smo led ispred kuće, a oni bi nam rekli: “Ne, ovde smeju samo dečaci. Nemoj!” “Ali ja sam napravila led. Niste vi”. “Ne, vi ste devojčice”. “Koja devojčica? Hajde, usudi se da klizaš ovde!” Svađala sam se sa ljudima koji su sada poznati. Znači, poznati, ali svađala sam se samo zbog mojih sestara, i one su mene isto štitile.

Veoma smo povezane, možda smo bliske zbog onoga što sam objasnila.... Nisam bila tip koji je, na primer... i tada su se slavili rođendani, neki sastanci, noćni izlasci, nisam išla jer mi je otac rekao: “Dobro idi, ali nemoj da ti pređe u naviku da izlaziš često ili napravi neki raspored”. Napravio mi je raspored i onda sam ja odlučila da ne izlazim.

Za moje sestre je bilo drugačije. Imale su veće društvo i meni je bilo dovoljno to njihovo društvo. Uveče kad sam se vraćala kući pre sumraka, vraćala sam se od igara, i moja sestra, ova što me je zvala na telefon, mi je rekla: “Krivo mi je jer se ti vraćaš ranije i onda kad ja kasnim svi me pitaju zašto kasniš”.

Inače, kad sam bila u osnovnoj, jako sam volela praćke, znaš šta je praćka? Volela sam praćke i bila sam muškobanjasta, držala sam praćku u džepu i imala sam džepove pune sitnih kamenčića, i kada mi se neko nije svidao - *tangap* {onomatopoeia}. Ja sam imala i drugove i grupu, i svi smo bili nemirni, ali to nije trajalo, niko nije kucao na naša vrata da me opomene.

Jednom sam prepisivala zadatke u razredu, ne znam koji su bili, sigurno iz matematike. Prepisivala sam zadatke, jedan kolega me je zadirkivao sa nekom pertlom, svaki čas mi je bacao, zadirkivao me i dosađivao, i ja sam mu dva-tri puta rekla: “Nemoj da mi smetaš!” On opet. I tada sam se setila da ja mogu da postanem i dečak, znam da budem i drugačija, i onda sam ga uhvatila i bacila ga i on je polomio klupu.

Onda sam rekla... naš razredni starešina je bio jako strog. I kad se klupa polomila, profesor je ušao i pitao: “Ko je polomio klupu?” Ja sam digla ruku da kažem da sam ja to uradila, ali on mi nije dao reč. Onda je ustao ovaj drug koga sam pobedila u trčanju, on je hteo da kaže i profesor se naljutio, on je ustao i rekao je smejući se: “Polomila je Fljora”. “Šta?” “Fljora je polomila”. Rekao je: “Tako i tako, gurnula je Bajrama, bacila ga je...” On je posle postao negde direktor: “Bacila ga je i polomio je”. On mu kaže: “Jadniče!” Vikao je na njega zato što je jadnik (smeje se) i rekao je: “Ti?” Rekoh: “Ja sam htela da ispričam šta se desilo, zato sam digla dva prsta”. Mislio je da želim da delim pravdu, ja sam uvek delila pravdu. Rekao je: “Klupu” kaže: “platićete svi vi, a ne Fljora”. I tako sam se spasila. Znači, tako se to završilo.

Inače, iako sam ispričala jedan deo onoga u vezi mojih sestara, čini mi se da i bih i danas isto postupila da mi neko dira sestre, onda se pretvorim u nešto drugo, mogu reći u lavicu. Međutim, volim ženstvenost i mislim da je lepo biti žensko. Uvek mi se sviđala ženstvenost, nikad nisam htela da budem dečak. Tata mi je stalno govorio: “Ti si mi kao deset sinova, ali...”, posle se setio: “ali ti si moja ćerka”. Jer je znao da nisam volela da budem muško. Posebno volim majčinstvo, sviđa mi se kako se [žena] oseća kada je zaljubljena i sviđa mi se kada gaji ljubav prema roditeljima. Sviđa mi se njena kreativnost u porodici, kad počne prvi put da sprema hranu za svoju porodicu, kolače, ili da sređuje kuću, sve mi se to sviđa.

S druge strane, na primer, rekla sam da sam naučila zanimanje moga oca, odnosno elektro. Na primer, znala sam da napravim cement, znala sam da napravim sud. Znači, sve... s mojim ocem smo zajedno sredili plafon, sredili smo plafon i jednu moju sobu, dakle znala sam da radim. I dan danas znam da radim, mogu da okrečim celu kuću. Čak i u ovim godinama volim da ustanem i okrečim sama, ali uvek volim što sam žena, ne radim to da bi imitirala nekog muškarca.

[Ovaj deo intervjua je realizovan 27. juna 2018. godine]

Treći deo

Aurelija Kadriu: Da počnemo od toga kako ste odlučili da studirate medicinu i koje godine ste započeli studije?

Fljora Brovina: Pravo da vam kažem, nikad nisam ni zamišljala da ću postati doktorka, tokom školovanja nisam izrazila neku želju da postanem doktorka, nije da nisam znala ulogu doktora ali... majka nam je uvek pričala o jednoj doktorki koja je dolazila na Kosovo od negde daleko i kako su pacienti kojima je bila potrebna odlazili da je pakupe zaprežnim kolima. I meni se nekako nije svidelo, mislila sam da je medicina teška nauka i nisam znala da li bih uspela.

Imala sam afinitet prema književnosti, da studiram jezik, imala sam afinitet prema matematici, da postanem profesor matematike. Jedna od mojih sestara, Fljutura, je postala profesor matematike i radila je 42 godine ili 43, i sada je otišla u penziju, ona mi je ispunila tu želju. Na osnovu testa koji su uradili profesori u gimnaziji, rekli su mi da treba da se bavim arhitekturom ili elektrotehnikom, tehničkim naukama, jer su to moji afiniteti. Bila sam na prirodnom smeru.

Ipak, ja sam rešila da napravim kompromis i da odem da studiram u Beogradu zajedno sa puno drugih studenata koji su takođe konkurisali. Prvo sam konkurisala na Stomatološkom fakultetu, misleći da je to profesija bliska medicini i nije da je to manje opasno za čoveka. Kao što rekoh, kad sam počela da se bavim književnošću, tada sam došla do ideje da bih mogla postati i neuropsihijatar i bolje upoznati ljudsku dušu zbog književnosti. Dakle, na medicinu sam se prijavila zbog književnosti, jer je književnost moja prva ljubav koju nikad nisam zaboravila, i srećna sam što nikad nisam zaboravila knjigu, i imala sam afiniteta za čitanje. A i medicina zahteva čitanje.

Položila sam prijemni i primili su me u stomatologiji. A na ispitu opšte medicine bila sam u grupi rezervnih studenata koji mogu biti primljeni. I kad sam se vratila, imala sam dobru vest, to da sam primljena na stomatologiju ovde u Prištini, ali čim sam stigla, došao je telegram da sam primljena i na medicinu. Nisam htela da studiram polovinu medicine, htela sam sve. Tako da sam počela da studiram medicinu u Beogradu.

Bilo mi je teško da se odvojim, vrlo teško. Moj je otac takođe bio student, polagao je zadnje ispite i naša finansijska situacija nije bila toliko dobra da nekog pošaljemo u Beograd na studije. Rodaci su mi pomogli, tetka me je prvo podržala u prvom polugodištu, a u drugom polugodištu sam se snašla sa drugaricama, jer sam stekla društvo. I imam veoma zanimljiva iskustva u toj prvoj godini, prvi put sam se osećala kao da sam crnac iz Južne Afrike. Odnosno, direktno sam doživela diskriminaciju na osnovu svoje nacionalnosti i osećala sam se kao crnac među belcima koji imaju predrasude o njegovoj boji kože.

Čak sam se i elegantno oblačila jer to sam volela... Majka mi je sašila kaput, koji je bio svetlo zelene boje i vrlo elegantan, i umesto da mi daju komplimente, oni su govorili: "Ne, ne, nisi ti Albanka", jer su Albanci bili oni koji su obavljali najteže poslove u bivšoj Jugoslaviji i ja sam se osećala veoma loše. Ponekad sam se osećala tako loše, ušla bih kao student u tramvaj i izašla na stanici gde sam videla Albance kako razbijaju beton sa onim mašinama koje su im tresle celo telo i htela sam samo da ih pozdravim. Takođe mi se svidelo kada bi me neki stariji ljudi nazivali ćerkom. I u tom kontekstu, rekla sam, imam neke uspomene, neke koje su teške, neke malo drugačije.

Na primer, moj profesor hemije, asistentkinja, nikada me nije zvala imenom, znala je moje ime jer nas nije bilo puno u grupi, zvala me je Slovenka, zbog plave kose, možda i zato što sam imala naglasak, uvek me je zvala Slovenkom. Rekla sam joj da nisam Slovenka, već Albanka, a ona mi je rekla: "Pa, meni izgledaš kao Slovenka i tako te zovem". Znači, nikad se nisam osećala dobro. I ranije sam primetila diskriminaciju na ispitima i sećam se, jednom prilikom sam tražila da me pita pred drugima, da uđem na ispit pre ispita.

Taj semestralni ispit nije bio lak, kad je profesor ušao svima nam je rekao: "Ako znate ovo pitanje položili ste", znači jedan student nije znao odgovor i pitao je nas i rekao: "Ko zna [odgovor]?" Ja sam podigla ruku i odgovorila, možda zbog naglasaka, rekao mi je: Šta si ti? "*Šta si ti?*" I ja sam mu odgovorila: "Nisam medicinska sestra, ja sam bivši gimnazijalac". Znači, nemam veze sa medicinom. Pitanje je bilo u vezi s mobilizaciji grudnog koša, kako se radi mobilizacija, i to je bilo stručno pitanje.

Ona mi je on rekao: "*Ne pitam te to. Jel si Šiptarka?*". Znači, ne pitam te da li si [medicinska] sestra, nego da li si Albanka? I kad sam došla na red, ja sam pozitivno odgovorila. Ali nije mi rekao da sam položila ispit i da mogu da izađem, ostavio me pored drugih da me opet pita. I kad je došao red da me pita, on mi je dao pitanje, i onda okrenuo leđa i razgovarao s drugima. Odgovorila sam na jedno pitanje, drugo, onda sam mu rekla: "Profesore, izvinite, možda mi date dobru ocenu ili na bazi mojih odgovora, ali ja ne želim tu ocenu. Dajte mi indeks, ja ne želim da odgovaram na uvrede". "Auu," rekao

mi je: “ti si nervozna”. “Ne, ne nisam nervozna, ali neću da dozvolim da me neko vređa”. Uzela sam indeks, uzela i izašla. Znači, taj sukob ili na primer sa...

Učila sam sa jednom mojom drugaricom, sprijateljila sam se sa jednom drugaricom i učile smo zajedno. Učila sam s njom jer mi je pomogla da ponovim lekciju i naravno oko srpskog [jezika]. I ona je samnom učila jer sam dobro savladala predmet, prijalo joj je, i bile smo... ona je živela kod jedne starice i bile smo zajedno. Super smo se provodile, bila je iz centralne Srbije, bila je čista Srpkinja, a ne iz periferije kako kažu.

I u jednom momentu... sećam se dobro ove koleginice, u jednom momentu je neko kucnuo na vrata i ona je otišla da vidi koje i okrenula se prema meni i rekla mi je: “Ovaj Albanac” i ja sam stala: “Ko?” Rekla mi je: “Ovaj Albanac koji nam donosi ugalj za grejanje”. I ja sam joj rekla: “Stvarno, izaćiću da popričam s njim” Rekla mi je: “Ne, ne nije on Albanac kao ti, ali je nekako kao Rom”, “Ne, ako ti kažeš da je Albanac, ja ću da izađem i da konstatujem šta je”. I izašla sam... “Izvini” rekoh: “momenat”. I izašla sam u hodnik.

On je držao dve kofe sa ugljem, tako su radili Albanci po Jugoslaviji, i rekla sam mu, bio je star, bio je sav prljav, stvari su mu bile crne zbog uglja koji je nosio po raznim stanovima, i ja sam mu rekla: “Čiča, jesi li se umorio?” Spustio je kofe i: “Ćeri, šta ti radiš ovde?” Znao je zbog jezika da sam Albanka, jer sam ja pričala na njegovom jeziku i rekla sam mu da studiram, “Samo ti uči, nemoj da ostaneš kao mi. Uči, uči, ali šta učiš?” Ispričala sam mu.

Rekao je: “O, blago nama”. On se jako obradovao i rekao mi je: “Ako ti nešto treba, da znaš da ja radim ovde i šta god ti treba...” dao mi je podršku. Kad sam se vratila u sobu, moaj drugarica je plakala, plakala je, plakala je na sav glas i rekla mi: “Ja ne mogu da shvatim” rekla je: “Nisam htela da pravim razliku, ali mislila sam da niste isti”, “Ne,” rekoh: “mi smo radnička klasa Jugoslavije, mi smo oni koji su diskriminirani”. I onda sam joj objasnila te moje doživljaje i u razredu i u društvu.

Bio je jedan od kolega, i toga se sećam, jedan kolega, u stvari jedna koleginica, i bila je jedina crnkinja u amfiteatru od 500 ljudi i slučajno smo se srele i možda smo imale istu... ista muka nas je mučila i sele smo zajedno i postale prijateljice. Ona je bila iz Etiopije i zvala se Mesti. A u amfiteatru je bilo puno beogradskih studenata koji su bili mnogo ljubazniji, primetila sam da je jedan osećao simpatiju prema meni. On je živio u glavnoj ulici Beograda, rekao je da tu živi i voleo je da se druži sa nama. Ja sam mu rekla: “Zato što smo crnkinje ili zašto?” A on je rekao... dakle bilo mu je to interesantno.

Ja nisam volela da se družimo, pošto mi se nije sviđao. Kasnije mi se nije sviđao, jer sam videla da ga njegovi drugovi zadirkivaju pošto mu se ja sviđam, to je bilo nešto što je u meni izazvalo averziju. I on je pronašao drugi način da ih osvoji jer su i moji drugovi Albanci bili ljubomorni na njega, pitali su me zašto se vidamo sa njim, zašto se on viđa sa mnom i sa Mesti. Onda je on našao način, u amfiteatru, prvi red u amfiteatru, u amfiteatru je prvi red bio ispunjen vrlo rano, znači pre... pre nego što je počelo predavanje, on je rezervisao prvi red ili drugi ili sve prve redove, za sve Albance, za sve one koji su bili Albanci.

U grupi sam samo ja bila žensko i on sam nije sedeo, ali rezervisao je za njih kako bi ih osvojio. Čak je počeo i da uči poneku albansku reč. I kad smo kasnije išli, rekao je: “*Miredita*” [Dobar dan], meni je bilo jako krivo. Jednog dana... bio je tip koji flertuje ne kao Albanci, i jednog dana sam videla da ne mogu više, nisam mogla da ga sklonim od sebe.

Bila je 1968. godina kad sam bila u Beogradu i desile su se demonstracije ovde na Kosovu. Moje sestre su učestvovala u demonstracijama, i ja samo što sam stigla tog dana shvatila sam da su moje sestre u gradu i da je u gradu haos. Jedan od Fljutrinih drugova je stradao, ja sam poznavala tog dečka, on je bio mučenik. Onda sam i ja htela da im se pridružim, i dok sam hodala gde se sad nalazi spomenik Majke Tereze, udarila sam nogu i povredila sam koleno, toliko da je počelo da krvari. Kad se završio novembarski raspust, vratila sam se na fakultet s nogom u zavoju.

Niko mi nije verovao da nisam bila na demonstracijama i da se nisam tamo povredila. Zapravo jesam, ali nisam bila glavni deo demonstracija, noga mi je kliznula jer je nered učinio svoje. Dok sam čekala da uđem u salu, čula sam da su njemu govorili, zaboravila sam mu ime, rekli su mu: “Ova tvoja simpatija se pobunila protiv Jugoslavije, a?” On jedno vreme nije pričao, kasnije sam trebala da mu kažem, da nešto smislim jer je postalo monotono i rekla sam mu: “Znaš šta? Ja sam verena i ako moj verenik vidi da me ti pratiš, nećeš se lako izvući. Molim te nemoj da me pratiš”. I tako sam ga udaljila. Znači, nas su poznavali kao grub narod, ali nisma mogla da budem gruba prema njemu.

To sam vam ispričala jer ću vam kasnije pričati o... Kad sam otišla, nameravala sam da provedem najmanje dve godine tamo, bez ikakvih obaveza prema sebi, što znači da nisam imala u cilju da izlazim s nekim, jedini mi je cilj bio fakultet. Barem to, krenuti dobrim putem, približiti se profesiji, ali bilo je veoma teško, vreme nakon demonstracija bilo je vrlo teško, a osoblje i profesori su bili vrlo diskriminirajući. Nikada se u životu nisam osećala toliko diskriminisana, možda u zatvoru, jer na svakom koraku... Uzele smo sobu sa mojom drugaricom, i jednom prilikom mi je gazdarica rekla: “Ostani samo ti jer ne mogu da vas primim obe”, dakle posle demonstracije nisu iznajmljivali Albancima.

Aurelja Kadriu: Rekla je drugarici?

Fljora Brovina: Ne, meni je rekla. Meni je rekla: “Ostani samo ti, a ona ne”, ja sam joj rekla: “Ja ne mogu da ostanem”. Onda smo nas dve ilegalno otišle u studentski dom, u Studentskom gradu, u veoma lošim sobama jer smo se mi Albanci međusobno kombinovali. I sećam se da je krevet gde sam spavala bio kraj lavaboa, i svakog jutra kada su moje prijateljice... pet-šest prijateljica različitih nacija u jednoj sobi, kada su one prale zube ili lice, meni bi kapnula na lice pena sapuna ili pasta za zube, ali sam navikla da kažem sebi da će to brzo da prođe. Nisam bila toliko mirna, pogotovo nikada nisam trpela nacionalne uvrede, pa sam se više puta susretala sa problemima...

Bio je maj mesec, nismo se vratile na Kosovo za majski raspust, morale smo da učimo. Neke drugarice su izašle na prozor i pevale su, nisu pevale glasno, i jedna od stanovnica studentskog doma vikne, psovala nam je majku: “*Umuknite! Albansku vam majku!*” Znači, umuknite, zatvorite usta, i psovale su nam majku. I ja to nisam mogla da trpim i siđem dole, nikad nisam mislila da može nešto da mi se desi.

Sišla sam dole, kucnula na vrata, otvorila sam vrata i rekla sam: “Ko je to rekao?” One su sakrile onu devojkicu, i rekla sam im: “Uhvatiću je, videla sam ko je to”.

Tada su mi se iz svih soba izvinule i rekle da se to više neće ponoviti. Ona je tražila da se izvini, htela je da pođe i da se izvini svima. To kažem sa određenom svrhom. Spominjem ovaj primer, jer zalaganje za svoja prava nije samo u ćutanju, ponekad moraš i da reaguješ. Pogotovo kad te uvek neprijatelj napada, jer pokušaću prvu put, onda će drugi put još više da te zgazi. Isto mi se desilo nekoliko puta.

Jednom jedna žena, koju nisam poznavala, jedna studentkinja mi je prišla i rekla: “Vi Albanci” rekla je: “imate toliko privilegija, ovo, ovo i ovo... ali nikad niste zadovoljni svojim pravima” i počela je da nas vređa. Bila sam sa kolegom, on je umro, bio je ortoped u Prizrenu, zvao se Fadilj, Fadilj Beriša, brat spikerke Fadilje Beriša, jako dobar. I u momentu dok je ona pričala, ja sam mu rekla, uvredila me je u smislu: “Vi ste na našoj zemlji i tražite nešto više”, ne znam šta. “Ko je na tvojoj zemlji?”

Htela sam da je napadnem i u tom trenutku je pobegla, pobegla je i semafor se ugasio, a ja nisam mogla da trčim iza nje... da je uhvatim. Bilo je blizu Slavije. A Fadilj mi je rekao: “Fljora,” reče: “ako bi se ti posvađala sa onom devojkicom, ja ne bi mogao da ti pomognem”. Rekoh: “Kako? Nisam ni tražila pomoć od tebe”. Reče: “Ne bi mogao da ti pomognem jer je njih ovde mnogo više od nas, i oni bi nas napali, ja ti ne bih mogao pomoći. Zato nisi dobro postupila”. Rekoh: “Nisam dobro postupila, ali ona više ne sme ništa da mi kaže”.

Kasnije sam videla tu devojkicu u drugom studentskom domu i pravila sam se da je ne poznajem, a ono što sam učinila je loše za moju biografiju, ali učinila sam to. Bila je jedna česma u biblioteci gde smo učili. U hodniku je bila ta česma i prozori su se videli, ona je ustala i počela je sad da lepo priča o Albancima. U smislu, vaši su isti kao i naši, možda je bila sa Kosova, ne znam. Otišla je do česme, a ja sam ustala polako sa knjigama u ruci, kada sam prišla česmi, zgrabila sam je za kosu i gurnula joj glavu u vodu, i otvorila sam česmu, ona je bila sva mokra i rekla sam joj: “Zdravo”, ona je obrisala lice {objašnjava rukom} i rekla mi je: “Zdravo”. Nikad više ništa nije rekla, nikad, nikad.

Imala sam drugu naviku, na primer kada su me zvali telefonom, bila je centrala, na primer, “Fljora iz dvojke”, ja sam bila u sobi broj dva, ili su zvali nekoga drugog, i ponekad su me zadirkivali i ja sam im uzvraćala: “Nemojte da me šurdhujete [dosadujete]” kad sam im rekla “šurdhujete” bilo mi je drago jer su mi stvarno smetali. I to je njima zvučilo kao najružnija reč, jer nisu mogli ni da izgovore. I to je bila neka moja igra...

Aurelja Kadriu: Šta to znači?

Fljora Brovina: Ništa, nemojte mi dosadivati, rekla sam im na albanskom jer sam se tako rasteretila. Što se tiče [grada], Beograd mi se jako dopao, prelepi grad sa dve velike reke, sa zelenilom od ranog proleća. Posebno su mi se dopale izložbe, svidela mi se centralna biblioteka u kojoj sam mnogo učila, gde sam čak pronašla neke ljude za razgovor. Nakon pauze čitanja, oni bi se okupili, a nismo se uopšte poznavali, ali znali smo se iz viđanja, pošto smo tu svi čitali. Ponekad su pričali viceve, Srbi znaju vrlo dobro da pričaju viceve, prilično su duhoviti i imali bismo dobru pauzu.

Jednog dana sam i ja ispričala vic, ali im se uopšte nije svideo, pričali su i viceve u vezi politike, ali ja sam bila mlada, nisam mislila da su toliko osetljivi, jer su svakog dana pričali i o Albancima. Vic je bio u vezi dva Srbina na Dedinju, Dedinje je centar rukovodstva Jugoslavije gde je živeo i Tito, i ja sam ispričala da su: “Dve Albanke izašle iz njihovih vila i rekle su: ‘Ovaj Srbin još nije doneo ugalj, smrznuli smo se danas jer nije doneo ugalj’, znači u 2000. godini”. I niko se nije smejao. Jedan od njih je rekao: “Vidi” reče: “mi smo sad prijatelji, ali ovaj vic nemoj da pročtaš nekom drugom jer mogu da se loše ponašaju prema tebi”. Dakle, bili su osetljivi.

Sećam se, učila sam s drugaricom koja je plakala kad je došao starac sa ugljem, obe smo bile spremne za ispit i kad je ona ušla, dobila je ocenu, položila je ispit. Posle nje sam ja bila na redu i odjednom su me pretresli, pretresli su me tražeći oružje. Za mene je to bilo jako uvredljivo, nikad nisam videla da studente pretresaju pre nego što uđu na ispit. Toliko sam se zabrinula da sam imala problema sa... nije mi prijatno da to kažem pred kamerama ali reći ću, dobila sam menstruaciju, zato što sam se uznemirila. Kako ja mogu nositi oružje?

Znači, bilo mi je krivo, i kad sam ušla da polažem ispit, profesorka mi je postavljala toliko bezvezna pitanja da nisam razumela šta hoće da me pita. Pita te nešto i ti dok shvatiš pitanje... ali odgovorila sam kako sam mogla, htela sam da to zvuči bolje, ali sam dala odgovore i ona me je oborila. Šta se desilo? Koleginica koja je ostala kod vrata i koja se mnogo uznemirila što mi se to desilo, jer kad sam joj pričala o diskriminaciji nije dobro razumela, ali tada je videla konkretno, onda je uzela svoj indeks, i sad mi je jako žao što joj ne znam ime, prošlo je toliko godina, desetina godina, 45, 50 godina.

Ona je uzela indeks i rekla: “Profesorka, neću tu ocenu jer je ona znala predmet bolje nego ja, a vi namerno hoćete da je oborite, i neću tu ocenu”. Profesorka se začudila i razdrala se na nju. Ali doživela sam to. Ne znam da li se desilo nekom albanskom studentu na Prištinskom univerzitetu da kolega ili koleginica kaže: “Ona je znala bolje od mene”, i da kaže “dala mi je bolju ocenu”. Nikome se nije desilo, a meni se desilo u Beogradu, studentkinja je odbila ocenu profesorke, jer se loše osećala kada je videla diskriminaciju koja se vrši prema meni. Dakle, uvek postoje ljudi koji se razlikuju od drugih.

Sećam se još jednog slučaja, bila sam nešto tužna u vezi ispita, možda nisam položila kolokvijum, ne znam, ne sećam se koji je predmet bio... i ne znam, bila sam u dilemi šta da radim, nisam htela da kukam zbog ispita. Onda sam odlučila da idem da gledam fudbal, samo da ne razmišljam o tome, uvek sam volela loptu čak i kao mala. I otišla sam u stadion, ali nisam pitala na kojoj strani je ko, igrala je “Zvezda” protiv “Partizana”, i “partizanovci” su nekako bili mirniji, “zvezdaši” su bili gori, ali mene je ulaznica vodila na njihovu stranu. I dok sam pratila utakmicu, reagovala sam jer sam temperamentna, i reagovala sam u korist “Partizana”, i publika se okrenula “Šta ti tražiš ovde?” I to su bila jako čudna iskustva za mene.

Pored ispita i studentskog života, objasniću još nekoliko stvari. Jednog dana su nas pozvali da se pridružimo Albancima, Albanci su bili vrlo bliski, imali su zajedničko studentsko udruženje i sobu u kojoj su vežbali. Ti ljudi su već bili neka [javna] ličnost, “Škendija” [Iskra], gde su se skupljali i pevali pesme, pravili ekskurzije, na primer jedna zajednička ekskurzija je bila na Avalu, gde su bili i neki

studenti iz Fruške Gore. U Fruškoj Gori su albanska sela koja su davno raseljena, plemena Keljmendi i sećam se prezimena ljudi koji su bili s nama u autobusu, relano, prezivao se Leši, ali nije znao da izgovori svoje prezime, on je bio istoričar, studirao je istoriju i rekao je Loš, Marko Loš, to je to.

Tada je Zećirja Cana bio predsednik udruženja i tu sam upoznala svakakve kolege. Znači, iz različitih gradova koji su studirali na različitim fakultetima. Oni su bili jako pažljivi prema mojoj sestri i meni, jer je bilo drugačije vreme, devojke nisu toliko studirale van Kosova. U međuvremenu se otvorio fakultet u Prištini, Medicinski fakultet, možda se otvorio i novembru, ili možda kasnije.

Aurelja Kadriu: Koje godine?

Fljora Brovina: Možda se kasnije otvorio, '70-ih. Ne sećam se, ali znam da se vrlo brzo otvorio. U međuvremenu, ispričaću vam još jedan slučaj. U to vreme sam imala i neke važne aktivnosti, došla je i moja sestra da studira, danas sam vas upoznala s njom, tehnologiju, jedan smer tehnike, smer koji nije postojao, bilo je interesantan i jako težak. Ja sam se tada brinula i za sestru. Neke sam ispite položila i živele smo u studentskom domu.

Jednog dana smo izašle da se šetamo pored Beogradske televizije, u centru grada, u momentu nas je okružila banda momaka i ja sam u torbi stalno držala viljušku. Jednu viljušku sa jako teškom drškom, rekla sam sestri: "Znaš šta? Ti beži i pozovi policiju, reci im da sam opkoljena. Beži, ja ću se boriti sa njima", jer ja sam malo i vežbala. I imala sam malu crvenu torbicu i izvadila sam to, bio je sumrak, i izvadila sam viljušku i da vam pravo kažem, bio je prvi i poslednji put da sam opsovala na albanskom.

Opsovala sam ih i tada su shvatili da sam Albanka i rekli su: "*Šiptarka je, beži!*" Znaš: "*Ubiće nas. Jer joj blista pištolj u ruci*", i udaljili su se. Moja sestra nije imala hrabrosti, ostala je nekliko metara čekajući šta će se desiti, nije smela da ode do policajca, nego je ostala tu čekajući šta će se desiti. I kad je videla da su svi otišli: "Šta si uradila?" "Opsovala sam ih". Znači, to je moć reči jer su nas poznavali kao divlji narod koji se bori za svoj život, okružena bandom, eto toliko.

Objasnila sam da nije lako studirati u inostranstvu, iako sam imala lepe uspomene, nije da nisam. Na primer, susresti sa nekim ljudima koji su danas važne ličnosti, slikaa koji sada živi u Francuskoj, Beriša, naši očevi su bili zajedno u zatvoru i slučajno smo se sreli i pričali o našim detinjstvu. Znači, sećam se tog društva, nije toliko trajalo jer samo što smo se upoznali, ali mi je simpatično jer se još uvek znamo. Ponekad kad odem u Francusku setim se, jer me tamo dočekao zajedno sa mojim suprugom.

Mi smo formirali knjižvnu grupu, naročito žene, bilo nas je više devojaka, i održale smo književno veče, pozvali smo kao gosta Stepčevića i pisce, i jednog pisca koji je napisao jako interesantnu knjigu "*Došljaci*", sad se ne sećam njegovog imena, prevodio je Esad Mekulji²¹, veoma važna i posebna knjiga. Žao mi je što mladi ne uče o njoj, govori o kolonizaciji Kosova u vreme nakon balkanskih ratova. Posebno za Crnogorce kada su dolazili na Kosovo u okrugu Dečana, Đakovice, kada su im na početku

²¹ Esad Mekuli (17. decembra 1916 - 6. avgusta 1993) bio je albanski pesnik i prevodilac. Bio je prvi predsednik Kosovske akademije nauka i umetnosti.

davali jednu sobu, zatim uzimali tu sobu i na kraju su im uzimali celu kuću, i tako su formirali prvu koloniju došljaka iz Crne Gore. To preko njegovih pesama.

Bio nam je gost, iako je bio malo uplašen, ali je ta aktivnost bila dobra. Tada je Radio televizija Prištine bila u Beogradu, studio je bio u Beogradu i u studentskom domu sam imala drugaricu koja je takođe studirala tehnologiju i bila je iz Mitrovice. Ona je bila žena tehnolog kod Albanaca. Imala sam želju da napravim reportažu o njoj i napisala sam scenario da obavi neko drugi, ali mi je režiser rekao: "Ne, to ti sama uradi".

Aurelja Kadriu: Da li ste počeli da radite u to vreme?

Fljora Brovina: Ne, ne, tad sam počela.

Aurelja Kadriu: Koje godine?

Fljora Brovina: Otprilike '69-'70-ih.

Aurelja Kadriu: Da li ste se nakon toga preselili na Kosovo?

Fljora Brovina: Da, posle, posle sam došla, i uradila sam tu reportažu koju smo malo skratili, to je prva reportaža koju sam uradila za televiziju, o prvoj ženi tehnologu na Kosovu, Hafiza Avdiu je taj tehnolog i ponosna sam na tu reportažu jer je niko nije poznao. Prvo cveće, znači prve visibabe naše nauke, ko je to bio i koliko je svakoj od nas bilo teško da krene po prvi put tim putem. Sećam se da je reportaža urađena u Batajnici, tu sam videla gde se nalazi Batajnica. Tada nije postojao vojni poligon, kasnije su ga napravili.

Upoznala sam neke posebne ljude, među njima i Ukšina Hotija, i čuvam u sećanju sveže uspomene na ovog velikog čoveka, iako je prošlo 50 godina. Upoznala sam ga jednom na studentskom balu, ali izgledao je jako uobražen i bio je jedan poseban momenat kada me je jedan moj drug pozvao da idemo na bal. Bilo je 20 albanskih momaka, samo sam ja bila devojka, i momci su bili jako bliski, to je bila naša privilegija. Toliko su bili bliski, toliko dobri, lepi, da je svako od njih upadao u oči i one devojke na balu su bile ljubomorne.

Plesala sam s jednim od drugova, sa Špendom ili ne znam sa kim, i čujem ih kako pričaju: "Ona nema ništa posebno, zašto se najlepši muškarci vrte oko nje". Oni su bili moja braća, one nisu shvatile tu našu emotivnu vezu, bili smo kao braća i sestre. Nisu razumele, mislile su da mi se svi udvaraju: "Ne, nije tačno". Ja sam bila njihova sestra, jedina među onoliko muškaraca. Nas dvoje smo počeli da se smejemo, i ispričali smo to i drugim prijateljima. Dakle, to zadovoljstvo nije lako shvatiti.

Sa Ukšinom smo pričali o jako važnim temama, znači, ja sam bila najmlađa i on mi je pričao koliko za nas imaju vrednosti planine. Pravo da ti kažem, kada sam shvatila da je političar nisam htela da pričam sa njim, rekoh: "Izvini". Ali mi se sviđalo da pričam s njim, posle kad mi je objasnio šta radi... Došli su neki prijatelji i videli su nas zajedno na ulici, na ulici smo pričali, jer sam ga sreća na balu, onda smo izašli na ulicu.

U međuvremenu dvojica su prolazili i stali su da popričaju sa nama, mi još uvek nismo znali jedno drugom ime, jedan od kolega, njegov prijatelj nas je upoznao i rekao je: “Ovo je Ukšin Hoti, on je političar koji radi u Saveznom izvršnom veću”. To mi je bilo dovoljno da ne želim više da razgovaram s njim, on me je predstavio: “Studentkinja i pesnikinja tako i tako”, i oni su otišli mi smo ostali tu. Znači, upoznali su nas i ja rekoh: “Doviđenja!” Rekao mi je: “Pa kako? Razgovarali smo”. Rekla sam mu: “Ne, ne volim da razmenim nijednu reč sa političarom”.

Ispričala sam ovo da pokažem koliku sam averziju imala prema politici, nikad nisam verovala da ću se ja baviti politikom, nikad. Nije bila samo averzija, nego sam imala i poruku od roditelja da se ni slučajno ne zaljubim u sina nekog političara, ni ja ni moje sestre, a kamoli da se viđaš sa nekim političarom koji ti se sviđa. Imao je šarma, ali je bio političar, rekla sam: “Ne možeš, ti prosto ne možeš biti moj drug jer ja mrzim političare”, i on mi kaže: “Ja nisam prosečan političar, ja sam politolog”, “Ne”, rekoh: “ne dolazi u obzir”. I on je rekao: “Osvetiću ti se za ovo”, Jer je i njegov otac bio isto progonjen, a ja to nisam znala. Znači, ja nisam htela da im se svetim, ali ih nisam volela, to mi je ostalo od detinjstva.

Ali znanje ovog čoveka je ostavilo utisak na mene, zato ću reći dve-tri reči o njemu. Ostavilo je utisak na mene jer je govorio sedam-osam jezika. Sedam-osam jezika, nikad nisam upoznala nekog drugog ko zna više jezika, koji je bio svestan svog znanja i bio dovoljno hrabar da se izrazi, koji se takođe i isplakao. Kad je bilo nešto delikatno, on se i isplakao, i znao je da trpi kad mu se suprostavljaš ili kad mu nešto kažeš, kad si arogantnija. Koji je i tada toliko pričao... pričao je o našem narodu i o planinama koje... ja volim prirodu, ali nisam toliko znala o planinama. Rekao mi je: “Planine su nas zaista uvek štatile i skrivale”.

Moja knjiga “Doba jorgovana” ima to značenje, jer neko misli da to liči na poeziju. Ne, u “Dobu jorgovana” da u svako doba kad jorgovani procvetaju u aprilu ili maju mesecu, planine su spremne da dočekuju borce i mi treba da budemo spremni jer sloboda ne može da se dobije drugačije. To sam naučila od njega, možda sam to i znala od mojih roditelja, ali o planinama sam pričala samo s njim. Znao je dosta i o književnosti, on je poznavao i pisce, na primer, posle nekog vremena je uspeo da mi prevede originalnu pesmu, kad je shvatio da volim Pabla Nerudu. Nažalost ih više nemam, pošto sam mu vratila.

U međuvremenu, jednog dana, plašila sam se da ostanem i dalje tamo, jer mi se činilo da ću da se izgubim tamo. Zato sam odlučila da se vratim, imala sam dva razloga da se vratim: prvo je bilo da su beogradski profesori dolazili ovde na Medicinski fakultet da predaju i nisam imala potrebu da ostanem u Beogradu, nisam imala ni uslove; drugo, rešila sam da se udaljim s tog sastanka jer mi je imponovalo, kao što rekoh. Zato sam htela da se udaljim od te situacije kako ne bi ni medicina trpela.

Četvrti deo

Fljora Brovina: Dakle ispričala sam... to jest, pokrenula sam pitanje povratka. Niko nije verovao da imam snage da se vratim, jer završavanje fakulteta u Beogradu je vredelo više. Moj je cilj bio nešto drugo, kreativni svet, roditelji, biti ovde. I jedan od mojih stalnih ciljeva je da stvorim svoju ekonomsku nezavisnost bez obzira da li studiram ili ne. Što znači da sam morala da radim. Starosna granica je bila 23 godine. Nije važno šta radim, ali radiću nešto. Kao učiteljica, da predajem negde u neko selo ili bilo gde. Imala sam i druge profesije koje sam naučila od moje bake (kašlje) i vratila sam se.

Rekoh da mi nije bilo lako. Izgubila sam prijatelje, prijateljice, jer su oni studirali nešto drugo, bila je distanca od više od godinu dana i bila sam usamljena. Sećam se da sam jedno vreme provela... tada sam kupila motor, kupila sam motor od para koje sam zaradila radeći za televiziju, nešto mi je dodao i otac. Tata mi je dao ideju da kupim motor i bio mi je kao najbolji drug. Ispunio je sve što mi je nedostajalo.

Gde je sad centar, plato Skenderbegovog spomenika i amfiteatar, tu je bio prikladan ambijent, bile su reklame za film i tako nešto. Ostavljala sam motor tu i sela na stepeništu pozorišta, kupovala sam kokice i jela. To je bilo moje popodnevno zadovoljstvo. Nisam imala ni drugove, ni drugarice. Oni su više bili na tehničkim smerovima i nekako su nestali. A sa studentima medicine se još nisam sprijateljila. Čak sam im bila sumnjiva: "Evo ova je došla iz Beograda..." znaš, oni su bili zadovoljni s tim što su postigli. A ja se nisam dobro osećala.

U međuvremenu se dogodilo nešto veoma značajno za našu naciju. To je dolazak timova profesora doktora iz Tirane. To je bilo '73. godine, to jest, na trećoj godini smo imali profesore iz Tirane. I to je bilo posebno zadovoljstvo. I časovi su... te nedelje smo učili od jutra do do večeri i moja privilegija je bila da sam imala motor, jer je to bila prednost.

U međuvremenu sam se upoznala sa mojim suprugom, bio je ugledni student Ekonomskog fakulteta koji je bio među retkim studentima da je završio tri godine fakulteta sa svim desetakama. Bio je lep, sviđao se devojka. Nije bio moj tip (smeši se), ali sam navikla na njega i postali smo vrlo dobri prijatelji, on mi i dan danas jako nedostaje.

On je bio pisac, pisao je, radio u "Bota e Re" [Novi svet]. Ja sam mislila da je neki pisac iz Albanije, jer ta tematika nije bila za njegove godine, zato sam mislila. Kad sam mu rekla da i ja pišem, on je bio iz Debra i nije me poznavao, jer da je bio iz Prištine, znao bi da ja pišem. I rekla sam mu da pišem i da sam osvojila neke nagrade ovde na Kosovu, i pokazala sam mu svesku sa mojim pesmama, on je ovako uradio {brzo prelazi stranice sveske}. Sećam se, i meni je bilo jako krivo. Uvek me iznervira neko kad tako neko postupi, kad me zanemari... i tako sam donela odluku da postanem pesnikinja.

U roku od nedelju-dve, čuvam sve te novine, u roku od nedelju-dve, sve što sam imala kopirala sam i stavila u kovertu. I sve te kovertu sam predala različitim redakcijama. Na primer u "Riljindji", "Zeri", "Bota Sot". I on je kupio novine i video moje ime. I posle mu sve svidela ta poezija za koju je rekao: "Ne sviđa mi se". Tako mi je rekao, to je uradio, uopšte nije pročitao, samo mi je vratio [svesku].

Zašto ovo objašnjavam? Jer u to vreme kada sam počela da se bavim poezijom, kad sam odlučila da se plašim da postanem pesnikinja, kao i doktor, jer sam mislila da književnost zahteva posebnu posvećenost, ona zahteva ozbiljnost. Za mene su pisci bili glava nacije, poput Samia²² [Frašerija], Naima²³ [Frašerija]. Pa kako da uđem u tu gomilu? Ako počne kao šala, nije potrebno da se šalim.

Sećam se Edi Šukrije²⁴, bila mi je drugarica i bile smo zajedno u Beogradu. Kada je pripremala zbirku pesama i imala je sve stranice, ja sam joj rekla: "Jedno pitanje, da li se plašiš odluke da objaviš knjigu?". Ona mi je rekla: "Zašto da se plašim?", reko: "Albanska poezija zaslužuje da joj se potpuno posvetimo. Da li ćeš se ti posvetiti poeziji ili nauci?". Nije razumela moj strah. Ja sam u inat tom dečku, koji je kasnije postao moj suprug, odlučila da napišem knjigu.

I to je moja prva knjiga koja je objavljena '73. godine. Bilo mi je zadovoljstvo, kad sam uzela moju knjigu prvi put u ruke, počela sam da plaćem, jer sam mislila da je trebala da bude ozbiljnija, kao prva knjiga, nije mi se dopala.

Aurelja Kadriu: Da li se sećate nekih pesama?

Fljora Brovina: Da, pokazaću vam i knjigu kasnije. To su te godine studija, veoma teške, ali i veoma važne za mene, jer sam se fokusirala da naučim predmete, ne da završim na brzinu, već da studiram. Da bih izašla na ispit iz neuropsihijatrije, koja mi se jako, jako dopadala, čitala sam Frojda, imam celu biblioteku Frojda. Nisam tek onako išla. Na primer, da bih izašla na ispit iz ginekologije, predmet koji sam učila devet meseci, pročitala sam i srpsku i albansku literaturu. Ali postojao je jedan zakon: "Samo ono šta te ja pitam, ne zalazi u detalje, jer ti kao student ne treba da pričaš naširoko". A to je za mene glupost.

Još jednom ponavljam, bilo mi je zadovoljstvo što sam imala profesora kao što je Musa Hadžiu, profesor visokog kalibra. A biti novinar znači imati vrlo posebne poruke. Veoma sam ponosana na svoj rad u novinarstvu. Kao prvo, rekla sam vam i kada smo juče razgovarali da sam primljena u grupi, na jako velikom konkursu, od stotinu kandidata, sedmoru ili osmoru ljudi je primljeno kao novinari. Jer, kao prvo, prijavila sam se da postanem novinar kako bih izdržavala sebe, i drugo, htela sam da dokažem da meni niko ne piše pesme nego ih sama pišem. Jer je bilo u modi da se muškarci u javnosti pojavljuju s ženskim imenima, kao da su žene pisale. I to mi se nije svidelo.

Aurelja Kadriu: Zašto?

Fljora Brovina: Jer su žene manje izražavale svoja osećanja kroz poeziju ili prozu. Bila su to retka imena, a muškarci su to iskoristili kako bi pomogli nekome i ostali bi anonimni. Smetalo mi je što je i

²² Sami Frashëri (1. juna 1850 - 18. juna 1904) bio je funkcioner i intelektualac, kao i novinar, dramski pisac i osnovni ideolog albanske nacionalne renesanse.

²³ Naim Frashëri (Naim Frasheri) bio je albanski pesnik i pisac (1846-1990). Bio je jedan od najistaknutijih ličnosti *Rilindja Kombëtare* (Nacionalnog buđenja), nacionalnog pokreta iz XIX veka, zajedno sa svojom dvojicom braće Samijem i Abdylom. On se široko smatra nacionalnim pesnikom Albanije.

²⁴ Edi Shukriu (1950) pesnikinja, arheolog i istoričar iz Prizrena.

moj prijatelj s kojim sam se družila, takođe je bio autor... I htela sam da dokažem da ja radim sama, zato sam ušla u novinarstvo.

Kad sam primljena, bio je urednik spoljnopolitičke rubrike... unutrašnjopolitičke rubrike, koju sam preduzela... kad su mi javili da su me primili, otišla sam u redakciju "Rilindje" i rekla: "Imam jedno pitanje i moram to da rešim, da li ste me primili jer sam žensko? Ili ste me primili zato što sam znala odgovor na vaša pitanja? Jer trebam da odlučim da li da dođem ili ne". Rekao je: "Možeš pogledati tvoje odgovore, ti si druga po redu koja je najbolje odgovorila... znači, pre tebe je samo Jusuf Gervala, koji je dao dobre odgovore, ti si druga. Ako ne veruješ, dođi i vidi sama". Jer sam mislila da ne idem ako su me primili samo zato što sam žensko, jer nisam imala vremena da se bavim novinarstvom kad studiram medicinu. Bilo je veoma retko da neko uči i radi.

Odjednom sam zavolela novinarstvo kao jako lepu profesiju. I danas poštujem tu profesiju, iako je novinarstvo mog vremena drugačije od ovog danas. Novinari su imali više poštovanja i imali su više političkih izazova. Morali ste da plivaju u nebezbednoj situaciji. Rubriku koju sam pratila bila je veoma bliska profesiji, dakle bavila se zdravstvenim i socijalnim pitanjima. Jednom me je dekan fakulteta, koji je takođe bio moj profesor Musa Hadžiu zvao i rekao mi da je zvao sve novinare, i rekao nam je da će doći Kongres jugoslovenskih stomatologa, biće održan na Kosovu.

Nakon što nas je obavestio, zamolio me je da ostanem i rekao mi je: "Znaš šta? Da napravimo mi jedan tim? Ti ćeš napisati, sama znaš već kako, a mi ćemo potvrditi da na Kosovu postoji potreba za otvaranjem Stomatološkog fakulteta. Ti kao novinar znaš šta trebaš uraditi". Prihvatila sam taj zadatak, ali nisam bila sigurna da ću uspeti, ali sam imala veliku volju da izgradim strategiju. U novinama skoro na svakoj stranici je pisalo o zahtevu za stomatologijom. Na primer, sećam se u Podujevu toliko stanovnika, a nije bilo stomatologa, u Prištini toliko stanovnika, toliko, toliko... Na primer, afirmisali smo pitanje: prva i druga godina su identične sa Medicinskim fakultetom, tako da nema potrebe za ulaganjem u osoblje.

Kada se otvorio Medicinski fakultet na Kosovu, nije bilo nijednog doktora nauka. Možda je to bio Musa, i doktor Imami, niko drugi. Onda smo imali doktora nauka koji je ispunio uslov za otvaranje Stomatološkog fakulteta. I tu se održao sastanak medicinskog osoblja i sekretara za zdravstvena pitanja, dakle tako su se zvali. I na ovaj sastanak su došli profesor Musa i sekretar, odnosno ministar zdravlja, jer mi kao pokrajina nismo imali pravo da imamo ministra, već sekretara. Izašao je i rekao: "Ne možemo otvoriti fakultet jer je to trošak, treba to i to..."

Profesor Musa je izašao na tribinu, samo me je pogledao i znala sam da treba njegove reči da prenesem u novinama, a ne one: "Možemo, ne možemo ..." Samo, možemo! I tako su vesti izašle. Naime, na stručnom sastanku koji je održan, gde je bio prisutan i sekretar, rečeno je: "Imamo osoblje za otvaranje Stomatološkog fakulteta, jer je pola predmeta...". Još jedan sastanak koji se održao sa gostima koji su došli na kongres, napravili smo igru, jer se taj tim koji se sastao sa Iljazom Kurtešijem, predsednikom skupštine, Skupštine Kosova, oni... Između ostalog razgovarali su... profesor Musa je govorio o potrebi otvaranja fakulteta. Predsedavajući skupštine nije rekao ništa posebno, ali sam

članak napisala popodne i predala, a ja sam rekla uredniku: “Znate šta? Ovo je laž. U ovim vestima postoji laž, odnosno nešto netačno”.

Naslov je bio “Kosovo...”, ne, “Na Kosovu bi trebalo da bude otvoren Stomatološki fakultet”, rekao je Iljaz Kurteši. On nije to rekao, ali nije rekao ni da ni ne. I ja sam napisala da je tako rekao. Rekla sam uredniku: “Znate šta? Ako osude nekoga zbog ove vesti koja mi se čini istinitom, neka kazne mene, a ne tebe. Ja preuzimam taj teret, tu odgovornost. Izbaci me s posla”. Njemu se svidela ta vest i objavio je. Iljaz Kurteši je kasnije postao borac za otvaranje tog fakulteta. Bila sam jako srećna, veoma srećna kad se otvorio fakultet.

Shvatila sam ulogu novinara u promociji važnog procesa za zemlju, ali i u rušenju procesa koji nije potreban. Na primer, pomno sam pratila rasprave, jalove i vrlo negativne rasprave. Oni su takođe nepotrebno formirali negativno mišljenje o svojim izabranim predstavnicima i političkim subjektima. Jer, polusvesni su bili oni koji su komentarisali, a nisu komentarisali kako treba. Zato kažem da bi bio analitičar, treba da menjaš situaciju na bolje, moraš biti malo drugačiji. Moraš da sastaviš tim i moraš da znaš kuda si pošao i šta želiš, zašto moraš nešto da kritikuješ.

I danas Kosovo ima stomatologe, ali nedostaje odgovarajuća zdravstvena politika, a posebno politika stomatološke prevencije. Priprema dece, obrazovanje o oralnoj higijeni koja počinje kao osnovna higijena, to danas nedostaje. Dakle, i sada imamo stvarne potrebe u stomatologiji, iako je fakultet tu, ipak ljudi ostaju bez posla. Ali ja ne verujem u to, stomatolozi ne treba da ostanu bez posla, ali samo kažem, kao primer. Dakle, taj sam posao radila.

Ponekad sam čak dobijala oštre kritike svojih profesora kada sam kritikovala zdravstvo. Jer kad ste mlada osoba, veoma ste kritični i vidite kako stoje stvari. Bila sam dežurna u različitim klinikama. Stalno sam komunicirala s ljudima koji stoje ispred vrata ili s pacijentima koji su čekali vest, bili su kao zatvorenici, a ne pacijenti. I za higijenu koja je i danas aktuelna, za higijenu u klinikama. A od mojih veoma cenjenih profesora, takođe sam imala kritike: “Doći ćete na moj ispit, doći ćete!” I moj odgovor je bio: “Da, doći ću. Ali verujem da će kriterijum biti znanje, a ne moj članak u novinama”. Naprotiv, ponekad mi se desilo ovo drugo (smeje se). I mnogo sam patila.

Do diplomiranja, ne iz novinarstva, nego na kraju studija, jer sam se udala kad sam bila apsolvent, i postala sam majka i puno se posvetila porodici. Proširenoj porodici, što danas nije karakteristično, odnosno htela sam da porodica moga muža ima šansu, braća mog supruga ili neko od rodbine da imaju priliku da se školuju. Došli su iz Debra, a u Debru... volela sam taj grad, pre nego što sam srela svog supruga. I postala sam posvećena mlada u porodici. I ponosna sam na to, nije mi žao što sam kao apsolvent produžila studije, jer smatram da to vredi. Porodica je vredna svake žrtve.

Aurelja Kadriu: Kako ste im pomogli da studiraju?

Fljora Brovina: Oni su živeli sa nama, a ja sam radila kao novinar. Nisam imala fizičke snage, ali sam našla način da se brinem o detetu, hrani, odeći i da se brinem o njima. Jer smo živeli u malom stanu, nismo imali mogućnosti. I kad se to završilo, onda kada su oni više ili manji sredili svoje poslove, počeli

su da se vraćaju svojim kućama ili kad je dete poraslo... Uranika sam imala, ovaj najstariji sin je imao dve-tri godine kad sam ja završila studije.

Aurelja Kadriu: Koje godine ste diplomirali?

Fljora Brovina: '81.

Aurelja Kadriu: A koje godine ste radili na televiziji?

Fljora Brovina: Ne, nisam radila na televiziji. U "Riljindji".

Aurelja Kadriu: Mislim u "Riljindji", izvinite, pogrešila sam...

Fljora Brovina: Od '73 do '81. godine.

Aurelja Kadriu: Kako vam je bilo '81?

Fljora Brovina: '81. godine sam bila novinar (smeši se). U stvari, demonstracije su počele uveče, kući sam bila sama i... To sam izrazila poezijom, imam pesmu "Godina '81", pesmu koja je ušla u antologiju evropskih pisaca, objavljena je u Americi. I to je vreme kada su se tenkovi zaustavili na putu, vrlo teška situacija u kojoj nisam mogla biti ravnodušna kao lekar, i izašla sam da pomognem ranjenima. I kad je moje dete bilo u obdaništu, i mi samo što smo se vratili, leto...

Znači, nekoliko meseci ranije smo bili u Albaniji i moj sin je znao prelepe pesme o Albaniji i njegova vaspitačica u obdaništu se jako plašila zbog... Policija je ušla, u obdanište, ovde na raskrsnici kod kantine, ispred Instituta albanologije, ono veliko obdanište. I onda sam se plašila za dete, da to dete možda ne može da zaštiti sebe. I ja idem da uzmem svog sina, učenici su bili razdvojeni, i kada sam prošla kroz policijsku barikadnu traku, kažem: "Ne možete da me zaustavite, idem po dete". Kada se policijska traka pocepala, onda su se studenti ujedinili jedni s drugima i formirali dugi red.

Onda sam odvela sina kući, one zgrade u Aktašu, one uzbrdo, neboderi, na sedmom spratu. Odvela sam ga kući sa mojim zetom, oni su ostali tu jer sam ja imala neke obaveze u bolnici kao novinarka, i oni su počeli da bacaju... Policija je bacila suzavac i čujem njegov glas: "Nemojte mi ubiti majku, nemojte mi ubiti majku!" Moj sin je vikao. Njegov glas malo grublji, viši. U isto vreme sam bila trudna sa mojim drugim sinom. Trebalo je da se rodi u oktobru, ovo se desilo u martu, on je trebalo da se rodi u oktobru.

Dakle, bila sam trudna i veoma uplašena za svoje dete. Bila sam pred pobačajem i bila sam jako uplašena, jer sam imala problema sa trudnoćom. To je situacija koju nikad ne mogu zaboraviti, ali to je i nešto što me guralo dalje. Bila sam zaljubljena u novinarstvo i u tim momentima sam razmišljala kao lekar. Ranije sam imala diplomu, ali nisam se bavila mojom profesijom. Htela sam da iskoristim profesiju novinara dok dobijem i drugo dete, jer je bilo lakše, malo je teže da počneš da radiš kao lekar i odmah da tražiš lekarsko odsustvo.

U međuvremenu sam mislila... bilo mi je žao da ostavim, bilo mi je jako žao. I mislila sam da ću da radim kao lekar u "Riljindji", znači lekar medicine rada. Znam kako su izgradili ciglu po ciglu onu zgradu vlade jer su nam oduzimali od naših prihoda da... znači, da je izgrade. I gledala sam onaj čošak gde je sad televizija "21", tu je bila ordinacija medicine rada. Jer je to bila profesija koja se radila sa onim mašinama sa olovom i to mi se sviđalo. Ali kada su objavili konkurs za lekara, ja sam već diplomirala, znači '80-ih sam diplomirala, onda su mi rekli: "Mi..." Ja rekoh: "Dobro, ja mogu da radim". Rekli su mi: "Ne, mi tražimo specijalistu". Rekoh: "Ja sam sve studije završila bez stipendije, završila sma ih bez ikakve pomoći, radeći kao nijedan drugi student, i sada još tražite da završim specijalizaciju bez ikakve pomoći? Ne".

Onda sam se naljutila. Ali to nije bio razlog što sam počela da radim, razlog su bile demonstracije u aprilu, kad su u aprilu... kad su radnici Trepče počeli štrajk. I braća mog muža su bili po studentskim protestima. A neki studenti su ubijeni upravo tamo, na raskrsnici iza skupštine, na raskrsnici pored Doma zdravlja, tu je i spomenik. Bio je 4. april kada sam uzela mog sina Uranika i on je policiji vikao: "Fašisti!". Bilo je veoma opasno.

Aurelja Kadriu: Koliko je godina imao?

Fljora Brovina: Četiri. I krenuli smo, otkinula sam prvi prolećni cvet, otkinula sam i rekla: "Uranik," tamo je tekla krv, pored onog tržnog centra, i rekla sam mu: "Baci ovde da pozdravimo mučenike". To mi je ostavilo najveći utisak. Rekoh da sam bila u opasnosti zbog pobačaja. Kad sam otišla kod doktora, svi su bili Srbi. Jedna nije htela ni da me pregleda. Tada sam bila revoltirana i rekla sam jednom albanskom doktoru: "Kako te nije sramota? Kako se to ponašate?" Znači, bila sam u jako kritičnom stanju. I rekla sam onoj lekarki, rekoh: "Možda ću sutra postati vaša koleginica".

Odlučila sam definitivno da radim tamo sa tom lekarkom. Oni su objavili konkurs za neke sektore i direktor mi je rekao: "Uzmi pedijatriju". Ušla sam u pedijatriju i bila sam veoma srećna, nikad nisam mislila da ću postati pedijatar. Drago mi je što sam odabrala taj smer jer su pacijenti... znači, dete vam pruži šansu da plasirate svoje sposobnosti. I odmah vidite uspeh, jer brzo reaguje i ne možete ga pitati: "Gde te boli? Kako te boli?" Jer je su mali i ne znaju da objasne. Plaču, ali kada dete prestane da plače, to je sjajan poklon za lekara.

Uspela sam neko vreme da se posvetim deci i čini mi se da mi je to davalo snagu i sreću jer sam uspela. Nisam više tražila da promenim ni kad je u neuropsikijatriji... Juče sam rekla direktoru neuropsihijatrije, rekla sam mu: "Jako sam volela neuropsihijatriju i danas je volim". Ali trenutak kad sam odlučila da ne idem bila je '81. godina, kada su mnogi ljudi koje je policija progonila pronašli utočište jer su bili zlostavljani, našli su utočište na neuropsihijatriji. A neuropsihijatri su im davali vrlo malo. I tada sam videla da je to nauka za koju u medicini kažu: "Najmudriji su neuropsihijatri, koji najmanje mogu da pomognu pacijentima. A hirurzi znaju manje, a više mogu da pomognu".

Hirurgija mi je takođe išla za rukom. Doktor Gazmend Zajmi... Gazmend Šaćiri mi j rekao: "Zašto se ne opredeliš na hirurgiju?". Meni i mojoj prijateljici Teuti Doda je rekao: "Zašto ne uzmete hirurgiju? Da postanete prvi ženski hirurzi?" A ja sam bila verena, bila sam veren i rekla sam mu: "Znaš šta profesore,

moraću često da skidam prstem i plašim se da ga ne izgubim”. Simbolično, dakle ne mogu da se posvetim i danu i noći hirurgiji, jer to je drugi svet kada zaboravite da imate dom i supruga i decu. Obavezan si na to... A ja to ne bih mogla. Ja sam čak i poetska duša, pa ne bih mogla tome da se posvetim.

Moji profesori su mi često dozvoljavali da završim operaciju, odnosno poslednje zatvaranje. Čak mi se i svidela ta profesija, osim nauke to je bio i zanat, dakle kažu da zanat možeš ukrasti. Dok on nije ni primetio, ja sam doktoru ukrala način na koji šije, on je bio bolji od svih ostalih, jer je specijalizovao u Nemačkoj. To je bio doktor Bujar Bukoš²⁵. Ušivao je naopačke kako se ne bi video konac. I vežbala sam na jastuku sve dok nisam naučila da šijem, a da se uopšte ne primeti šav, znači poklapa se i ne vidi se uopšte konac.

Bio je arogantan, bio je prezadovoljan sobom, ali ja sam kao student tajno dok nije ništa primetio gledala satima kako šije. Dakle, čak i u hodniku kroz prozor sam pratila njegov rad. Posle sam mu rekla da sam ukrala njegov zanat. To mi je kasnije pomoglo, kad su zatvorili, kad su mi dali otkaz.

Aurelja Kadriu: Koje godine su vam dali otkaz?

Fljora Brovina: Dali su mi otkaz ‘90.

Aurelja Kadriu: Kako?

Fljora Brovina: Kako (smeši se)...

Aurelja Kadriu: Zašto...

Fljora Brovina: Situacija... pre nego što završim ovde, reći ću da sam ‘85, ‘86. stekla pravo za specijalizaciju, jer nije moglo odmah čim završiš fakultet, trebalo je godinu dana da završiš staž, zatim nekoliko godina rada. Nama Albancima nisu dali pravo, imali smo srpskog direktora. Ona nam je pravila veliki pritisak i bilo je loše političko vreme. Počela je neka situacija koja je za nas bila nepoznata.

Peti deo

Fljora Brovina: Imala sam neke prijateljice koje su dobile specijalizaciju iz pedijatrije i bilo je zadovoljstvo biti zajedno i započeti specijalizaciju u Pedijatrijskoj klinici i učiti drugačije od vremena kad smo bili studenti, posebno u praksi. Međutim, svi su odlučili da odu i završe specijalizaciju u Zagrebu. Eto, pored specijalizacije koja je trajala četiri godine, završile smo... završila sam, pričam za sebe, i postdiplomske studije, ne da mi je nešto trebalo, nego sam želela da produbim studije, studije u nauci koju sam praktikovala. Bila je to vrlo teška godina kad sam otišla, ‘86, a vratila sam se ‘90.

²⁵ Bujar Bukoshi (Bujar Bukoš) rođen je 13. maja 1947. godine. On je kosovski doktor i političar. Diplomirao je na Medicinskom fakultetu u Beogradu.

Kod kuće sam ostavila supruga i dvoje dece same. Brinula se porodica, svekrva i zaova su rekle: “Ja ću se brinuti o deci”, pošto sam se ja brinula o porodici, i one su htele da mi vrata to dobro. Imala sam i moju porodicu, oca, majku, sestre koje su se takođe brinule o mojoj deci, ali krenula sam zabrinuta, toliko kilometara sam putvala vozom Akropoljom, celo vreme nisam spavala misleći na decu koju sam ostavila.

Jednom sam čula da su neki pisci videli mene i moje drugarice dok smo putovale kako bi stekle znanje, kako bi što više naučile i pomogle ovom narodu. Kad su nas videli da putujemo zimi, bilo je snega, deca su bila na peronu tamo u Kosovom Polju, ti pisci su imali posebne emocije. Jer smo bile kao grupa koja je htela da promeni nešto u zdravstvu, i da nešto uradi za Medicinski fakultet, bile smo prva generacija Medicinskog fakulteta i imale smo velike ambicije. Često nam se dešavalo da sa prijateljicama celu noć pričamo o planovima, šta i kako bismo uradili.

Tamo su nas jako lepo dočekali, ali imale smo konkurenciju i postale smo konkurencija. Nismo pognule glavu, jer kad smo trebale da otputujemo naš profesor pedijatrije nam je rekao: “Vi idete u Zagreb, ali tamo ćete se osećati male kao zrno”, ali nije se to desilo. Naprotiv, tamo smo se sprijateljile s mladim doktorima koji su takođe bili na specijalizaciji. Sećam se da je hobi jedne moje drugarice bilo slikarstvo, osim što je bila lekar bavila se i slikarstvom, i htela je da joj ja otvorim izložbu slika. Dakle, primila me je u društvo i takođe smo se sprijateljili s asistentima, s profesorima jer su oni videli da mi nismo tamo samo da studiramo, već i da se lepo provedemo u Zagrebu. Tamo sam upoznala i pisce, išli smo na kniževne večeri, išli smo u pozorište, na razne izložbe, pa smo iz Zagreba uzele sve što je mogao da nam da za te četiri godine.

Ali bilo nam je teško kad bismo videle obdaništa, parkove, svaka od nas je imala decu i onda smo ostavljale knjige i pričale satima o našoj deci. Naša deca su patila, nužno su patila, čak mi je bilo teško da razgovaram telefonom, jer kad su mi rekli: “Mama igramo se sa Srbima, igramo fudbal” Znala sam da na Kosovu postoji ta odluka, da ukoliko deca budu uhvaćena, roditelji će biti kažnjeni. “Nemojte tako da se igrate, igrajte se među sobom. Nemojte da se igrate s njima jer će da vam kazne oca ako vas uhvate [da se igrate sa Srbima]”. “Ali oni su nas zvali kako da ih odbijemo”, e to je bilo jezivo. Međutim, studirale smo nauku koliko smo mogle.

Sećam se kada je jednom moj muž došao da me poseti, a ja sam bila na odeljenju za onkologiju, makologiju i onkologiju, gore, bio je u bolnici, a ja sam imala devojkicu na ivici smrti, i toliko sam je volela da sam bila potpuno zbunjena. Rekli su mi da me čeka suprug, ali ja sam bila zbunjena, i dok sam izašla ona je već preminula, ali sam takođe trebala da obavestim njene roditelje da je preminula, morala sam, nisam imala izbora. I danas se sećam tih pacijenata, svakog posebno u bilo kom odeljenju. I jednom me je jedna žena, pacijent iz Splita pitala, imala je amputiranu nogu, a bila je prelepa, opala joj je kosa, a ja sam joj objasnila da će kosa da joj poraste, a noga ne, i rekla mi je: “Kad odrastem, mogu li naučiti albanski jezik i postati voditeljica na vašem jeziku?” A ja sam rekla: “Naravno da možeš, povešću te kod mene kući i zajedno ćemo učiti”.

Hoću da kažem da je lako sa decom, možeš im dati nadu kao što i oni daju tebi nadu. Bilo mi je posebno zadovoljstvo da se upoznam sa građanima Kosova ili s Albancima koji su otišli da žive u Zagrebu ili negde drugde u Hrvatskoj, oni su se osećali kao ravnopravni građani, bili su na boljoj poziciji. Među njima je bio i čovek koji je imao poslastičarnicu, poslastičarnica se zvala "Zagreb" u kojoj su se spremali dijetalni proizvodi, bez šećera, njihova torta je bila izabrana za najbolju tortu. Jednostavna čokoladna torta, ali vrlo dobra.

I mi smo tu išle i kad je čuo da nas je pet, šest drugarica, sve žene, i brinule smo se za naš izgled jer smo htele da ostavim lep utisak. I kad nas je čuo kako govorimo, rekao nam je: "Da li mogu da sednem sa vama?" I shvatio je da studiramo, rekao je: "Znaš šta? Dosta smo bili Albanci, hvala Bogu sad smo kao Jevreji". Činilo mu se da smo postali narod koji voli nauku i koji podržava jedan drugoga. To mi se svidelo jer sam videla da Albanci, naročito oni iz Makedonije, podržavaju jedni druge u svojim profesijama. Na primer, burekdžinice ili kad smo išle po pijacama da kupimo voće, mi smo pričale albanski pošto su svi prodavci bili Albanci, u poslastičarnici su svi bili Albanci, po restoranima, i nekad smo iz šale pričale na albanskom. Ali ono što mi se dopalo bilo je da ako je neko nov došao, njemu su dali da investira i možda bi prvi put propao, ali drugi put nikako, znači imali su moralnu obavezu prema njemu dok počne dobro da radi. To mi se svidelo.

Jednom smo otišle u pozorište i naša asistentkinja je pitala: "Da li mogu i ja sa vama?" Dakle ona je želela da ide sa nama. U pozorištu jedan moj drug pisac, mi je rekao: "Nemoj da ideš jer se daje predstava koja priča o Albancima i nećeš se dobro osećati", "Ne," rekoh: "ići ću". I kad smo otišle, stvarno su ismevali Albanca, koji nije znao da priča dobro srpski i publika se smejala njegovim krivim rečima na srpskom jeziku, ali se mi nismo smejali. Međutim, kad je on dao neku moćnu hipotezu, uradio je nešto kako treba, nas pet-šest smo se smejale i sva publika se okrenula prema nama (smeje se) i na kraju kad smo izašle rekli su nam: "Čudno, vi ste se smejali drugačije od nas", rekla sam: "Vi niste razumeli predstavu, mi jesmo". Isto se desilo i u pozorištu "Jazavac", slična drama, dakle često smo bili predmet ismevanja.

Ali u Zagrebu sam naučila mnoge stvari koje su bile više od pedijatrije. Na primer, studirala sam kardiologiju, jer je u Jugoslaviji počelo prvo stentiranje, upotreba koronografije je počela i kod dece, i imala sam priliku da, kroz saradnju s tim pedagozima, učestvujem u koronografiji odraslih ili dece, sa drugim profesorima neurologije. Takođe su mi dozvolili da steknem najosnovnije znanje u vezi toga i kako sam navikla da kradem zanat, videla sam kako treba lečiti u gastrologiji, ali sam dala i svoje mišljenje.

Sećam se da je jednom profesor imao neki slučaj i okupio je sve nove lekare i pitao ih je za diferencijalnu dijagnozu, šta oni misle. Šta je to? Kakav je to slučaj? I svi su rekli da je rak creva, ovo-ono, sve najsavremenije bolesti, onda je rekao: "Pitajmo našu koleginicu sa juga. Šta ti misliš?" Ja sam rekla: "To bi mogla biti tuberkuloza". Pošto sam u svojoj praksi imala slučajeve tuberkuloze, imala sam mnogo slučajeva tuberkuloze i poznavala sam tuberkulozu. Oni to nisu videli, a on je rekao: "Eto to je iskustvo?", i pacijent je imao tuberkulozu.

To je za mene bilo zadovoljstvo, ali pokazalo se da je iskustvo posebna škola. Imala sam stotinu pacijenata dnevno i definitivno bih zapazila tuberkulozu, umesto problema u želudcu dece. Takođe sam saznala za astmu, specifičnu bolest koja je mukuicidoza za koju nikad nisam znala ili čula na svojim studijama, i upravo tamo sam prvi put naučila da dijagnostifikujem kroz znoj. I dobila sam priliku preko svoje profesorke da kontaktiram Institut za decu u Parizu da tamo odradim te testove i profesorica mi je rekla: “Kad se vratiš”, rekla je: “bićemo u kontaktu tako da u slučajevima kada sumnjaš imaš priliku da im uradiš genetske testove i pre rođenja bebe”. Naučila me je da ih vodim u Pariz. Bila sam veoma ponosna što sam bila tamo i to radila. Međutim, situacija je postajala sve gora i gora.

U međuvremenu se moja majka razbolela i ja sam htela da ona dođe da uradi koronografiju u Zagrebu, nažalost bila sam tu dok su joj radili koronografiju i videla sam da mojoj majci nema spasa i bila sam jako razočarana. Doktor nas je savetovao da je odvedemo ne u Beograd, nego u Novi Sad, u vrlo poznatu bolnicu za kardio hirurgiju, i da je operiše jedan poznati srpski doktor. I nismo imali drugi izbor, majku sam ispratila za Prištinu i ja sam direktno tamo otišla.

Sećam se da je majka bila jako ponosna na mene, ona me je viđala svako jutro kad sam je posećivala u klinici i njenim drugaricama kao da sam bila idol. Pamtim puno toga iz te klinike u Zagrebu. Moj profesor me je upoznao s glavnom sestrom, jednom od [medicinskih] sestara, koja je tu radila. Njegova je žena radila u laboratoriji i video je da imamo veliko interesovanje, i kad je profesor pogledao snimak, rekao mi je: “Majka treba odmah da ide na operaciju”. A kod tog profesora su čekali mesecima i godinama.

Ja sam bila jako srećna jer sam mislila da sam rešila problem sa majkom. Krenule su mi suze, ljudi su me videli na hodniku i kao da su svi saosećali samnom, stvarno sam mislila da je gotovo jer ju je on primio, i podela sam majku. U međuvremenu, moja najmlađa sestra je trebalo da se uda, a ja sam uzela majku i odvela je u bolnicu, sa mnom je bio i otac. Mesec dana sam bila uz majku, uzela sam kuću pod kirijom. Prestala sam da učim, ponela sam knjige sa sobom, ali nisam ništa učila. Mama je bila u jako teškom stanju i došao joj je kraj, to sam jako loše podnela.

Dan-danas, evo prošlo je 30 godina kako mi je majka umrla. Danas sam bila zajedno sa sestrama da obeležimo taj dan, bile smo zajedno. Moja majka je bila posebna, pričala sam vam na početku o majci. Posvećena majka i čudno je da je i kao pacijent bila jako tiha, čak su i lekari rekli: “Ona neće da kaže gde je boli”, ja sam im rekla: “Ona nije takva”. Nisam verovala da umire, jer sam bila s njom celu noć, i ujutru sam otkrila da umire, profesor je počeo da plače, a bio je Srbin, a dao mi je i auto. Zamisli, u klinici mi je dao auto da odem da uzmem otpustnicu iz bolnice, i umrlicu i sve što treba, jer je drugo vozilo dolazilo da preuzme majku.

A u porodici je već počela sestrina svadba, a ja sam trebala da dođem s preminulom majkom, brat mi je bio vrlo mlad, nije imao ni 14-13 godina, i nastala je jako loša atmosfera. Majka mi je rekla: “Ako ja umrem, ne prekidajte sestrino venčanje, jer baka može umreti, a ona je mnogo važnija, stub porodice,

a ako se dogodi da ona umre, onda prekinite”. Došla sam i bio je jako težak momenat, ukratko ću o tome.

Preuzela sam odgovornosti porodice, prekinula sam tamo studije, specijalizaciju, udala se sestra. Mesec dana nakon toga, moja baka je umrla. Baka je umrla jer nije mogla da živi bez svoje neveste koju je odgajala jednom rečju, one su bile nerazdvojne u toj njihovoj patnji. I danas me ljudi zaustavljaju i govore mi da sam imala divnu majku, koja je bila posebna osoba. Poznavala je sve naše prijatelje, prijatelje mog brata ili moje prijatelje i imam ih mnogo. Ona je ostavila utisak svugde gde je živela, kod komšija i kod svih ljudi, nedostaje nam, ali je bila inspiracija za sve što smo postigli, za sve.

Čak se sećam da je i na oca uticala drugačije. Moj otac je imao puno ratnih medalja, imao je medalje koje mu naravno nisu bile uopšte potrebne, jer je bio u zatvoru. I sećam se sahrane moje majke, on je sve te medalje bacio u njen grob. Time je hteo da kaže da je ona zaslužna za njegov život, a ne te medalje. Imam i ja puno, ali mi ništa ne znače, poštujem sve one koji su mi dali, ali najbliža će uvek ostati porodica, ona koja vas inspiriše u životu, ona koja vas održava. I naravno jedna svađa u porodici je bolnija nego bilo šta. Smatram da je porodica stub društva.

U toj situaciji mi je bilo jako teško da nastavim, a situacija na Kosovu se pogoršala, otišla sam da položim zadnje ispite. Završila sam specijalizaciju, ali na postdiplomskim studijama su mi ostali zadnji ispiti. Kad sam otišla da položim ispite, hoću da naglasim dve stvari, prvo moji profesori, doktori su me pitali: “Kakva je situacija na Kosovu?”. I drugo, najstrožije profesorke su mi predložile da ostanem tamo, jer je greota da ostanem na Kosovo. Sigurno: “Izbiće rat i može se svašta desiti. Dođi ovde kod mene”, učinila mi je veliku privilegiju, jer je bila najpoznatija profesorka na svetu.

Kargolen, veoma teška profesorka, mali je broj studenata sa Kosova je položio ispit kod nje. Predavala mi je genetiku i upoznala me sa studentima, često sam objašnjavala slučajeve studentima iako nisam tip koji voli da se nameće ili da budem prva, ali polako me uvodila u ovu nauku. Dakle pružila mi je priliku da upoznam klinike van Kosova, van Jugoslavije i onda mi je dala priliku da radim u klinici. “Ne” rekla sam: “Vratiću se tamo, čak i bez završetka ove specijalizacije, subspecijalizacije”.

Specijalizirala sam kliničku pedijatriju i postdiplomske studije, gde sam imala 18 ispita. Jednom kada sam otišla da polažem ispite, bila je veoma, veoma teška situacija na Kosovu i osećala sam se kao da sam podeljena na pola, plašila sam se da li mogu da završim i da se vratim, takva je bila situacija. I kad sam položila ispit, otišla sam u šetnju i slučajno sam videla, nisam znala šta da radim, i videla sam najavu da pisci promovišu knjigu, a naslov knjige je bio “*Ujku në gazetë*”, što znači “Vuk u novinama”, i rekla sam da ću da idem.

Rekla sam albanskim drugaricama, doktorkama koje su došle tu, da odemo na književno veče: “Uuu, književno veče!! Mi stalno razmišljamo o Kosovu, da se nešto ne desi”. Videla sam da nisu za književno veče i otišla sam sama. Možete da zamislite, ja sam nosila crninu jer mi je preminula majka. I ušla sam u salu i na mojoj stolici je bio jedan papir “Vuk u novinama”, kad sam videla, oči su mi se napunile suzama. Bila sam osetljiva i počelo je književno veče, pisac je izrecitovao pesmu “Vuk u novinama”,

meni su išle suze. Jer sam drugačije osećala tu poeziju, osetila sam vuka na Kosovu i vesti koje su bile protiv Kosova i Albanaca u novinama, zaista sam videla vuka.

Predavač koji je bio vrlo poznat čovek, ja nisam znala ko je on, profesor Branjić, vrlo poznati profesor, on je bio profesor Ćosje²⁶, profesor Sabrija Hamitija²⁷, vrlo poštovan u svetu. Predavao je i primetio je da plačem dok je recitovao i ponovo spomenuo vuka, komentarisao je to ponovo, i ponovo su meni tekle suze i književno veče je postalo vrlo zanimljivo. Na kraju je bila i javna rasprava, i to je bila moja prva demonstracija, ovim što sad pričam ulazim u temu o kojoj treba više da razgovaramo, ali ne znam da li ćemo stići.

Jedan stariji čovek je ustao i rekao: “Znaš šta? Reč vuk u poeziji ne ide jer poetski jezik traži nežne i lepe reči, zato ne ide”, drugi ne znam o čemu su razgovarali i nastala je diskusija. Celo vreme je profesor pitao i gledao u mene: “Jel ima još neko nešto da kaže, jel ima još neko nešto da kaže”, to je kao poziv na govor. To me je podstaklo i ustala sam, rekla sam: “Slušala sam vas pažljivo, ali želim da se predstavim, dolazim s juga, ne s juga Afrike već s našeg juga, i priznajem pred vama da sam imala vrlo veliku dilemu da li da ostanem u pola osam sa slušam vesti ili da dođem na književno veče, pitate se kakve veze imaju vesti i poezija, a činjenica je da volim poeziju”.

Rekoh: “Htela sam da razumem šta se dešava sa mojim ljudima tamo, koliko ih je stradalo, kako mi je porodica, deca, jer je danas Kosovo okupirano”, tog dana je usvojen ustav i bilo je mnogo ubijenih i na drugoj strani, i rekoh: “osećala sam da treba da se borim za naša prava i došla sam na književno veče da bih dokazala da nismo umrli, puno je onih koji će da podignu Kosovo na noge. Iako tenkovi i fashićka čizma gazi Kosovo”, rekoh: “ja sam ovde i ja sam živa i mnogi drugi su danas na nogama za Kosovo koje je okupirano”.

Cela sala je ustala i rekla sam: “Izvinite gospodine, vuk nije ušao samo u novine, već i u naše kuće i neka poezija trpi ako nije do sada”. Čitava sala je ustala na noge i došli su da me zagrlje, plakali su, sećam se jedan dečko nije imao šta da mi da i dao mi je upaljač na kome je pisalo “Volim te”, neko mi je nešto dao, ne znam. Profesor je samo gledao i ja nisam znala ko je taj umetnik, pisac koji je takođe bio iz Dalmacije, popeo se na binu, rekao mi je: “Gospodo ne znam vam ime, ali zvaću vas draga albanska prijateljice” reče: “samo ste me vi shvatili, ja sam pričao o tom vuku. Ja sam Dalmatinac, imamo nešto zajedničko”. To je nadmašilo moja očekivanja, nikad nisam mislila da ću na takav intelektualan način da protestujem, uvek sam se ponosila time, i kad sam to ispričala mom suprugu kući on je plakao.

Profesor je postao moj večni prijatelj, nije mogao da me pusti, nije hteo da se razidemo. Završilo se književno veče i rekao mi je: “Znaš šta? Imam predlog, i direktor i ja smo se složili da nastavimo razgovor za okruglim stolom i ne puštamo te”, “Dobro...” rekoh. Iako su me čekale drugarice otišla

²⁶ Rexhep Qosja (Redžep Ćosja), rođen 1936. godine, istaknuti albanski političar i književni kritičar. Diplomirao je na Prištinskom univerzitetu i magistrirao na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1968. godine.

²⁷ Sabri Hamiti (10. maja 1950) je albanski pisac, istraživač, profesor književnosti i akademik sa Kosova.

sam, seli smo svi i razgovarali smo, rekao mi je: “Iznenadila si nas mnogo, ali takođe sam ponosan što se to dogodilo”.

Kniževno veče se pretvorio u intelektualni protest, i rekao mi je: “Imam iznenađenja za tebe”, i dok smo razgovarali došla je jedna žena ,zagrlili su se, videlo se da je to njegova supruga, i on joj je rekao: “Znaš šta? Upoznaj se sa tvojom najdražom gospođom” i ona mi je rekla “*Mirëmbërëma*” [Dobro veče], ja sam se iznenadila. Nisam mogla da zamislim da nije Albanka, ona je bila Hrvatica, ali me je pozdravila na jeziku koji najviše voli. Bila je balkanolog, znala je rumunski, grčki, srpski, ali znala je i albanski jezik i bila je neko vreme ovde, kakva slučajnost!

Mnoge slične stvari su mi se dešavale. Ona je bila ovde nekoliko nedelja po seminarima iz albanologije, a živela je u porodici profesora Sejdiua, Šefkija Sejdiua, imala je puno poštovanja prema njima. Stvarno je veoma uzvišen čovek, profesor Šefkiu, ali ona je prema njemu imala veliko poštovanje. I kad su me oni kao muž i žena upoznali još bolje: “Mi ćemo te ugostiti”, bila je noć, oko 10-11 sati, “Ne, doći ćeš kod nas kući, hoću da budeš naš gost”, reče ona. Rekoh: “Moram da se vratim”. Živeli smo u domu u Mirogoju. Mirogoj je blizu groblja i nije baš zgodno ići tako kasno, rekla je: “Mi ćemo te ispratiti i ne dolazi u obzir, doći ćete sa nama kući”, i ja sam otišla.

Zatim mi je rekao da poznaje profesora Čosju, Sabri Hamitiju, da je bio mentor nekih studija i šta ja znam. Čak je i pričao o meni Sabri Hamitiju i zato sam postala bliska sa njim, on se iznenadio kako ja poznajem svetski poznatog čoveka i koji ima vrlo pozitivno mišljenje o meni. Vi ste čuli da je mnogo puta govorio u parlamentu i spomenuo moje ime, i ubeđena sam da je to zbog te priče, jer retko ko izrazi tako lako svoje mišljenje o nekome.

Pored toga, zajedno sa mojim mlađim medicinskim kolegama, pokušali smo da radimo i druge poslove, iskoristila sam moj odlazak tamo kako bih učinila nešto za Kosovo, koje je bilo okupirano. Pre svega, svi su Albanci bili pozvani da daju krv i otišli smo do predsednika Crvenog krsta, vrlo poznat čovek, veoma važan čovek za Kosovo, i zamolili smo ga da damo krv i odnesemo. Rekao je: “Nema problema. Međutim, na zagrebačkoj televiziji razgovaraćemo i o okupaciji Kosova, o prvim palim borbama, o povredama koje su se dogodile na Kosovu”, tada smo već primili vest i postali smo ličnosti... bilo je vrlo opasno da se vratimo, postali smo ličnosti koje su se isticale.

Mnogi albanski radnici odlučili su da protestuju, a kad smo otišli da dobijemo odgovor od profesora Slobodana Lanka u vezi davanja krvi... on je veoma važan čovek za nas koji je ispričao celu našu istoriju, posebno kad su se rudari [Trepče] zaključali u rudniku. I došao je kao humanista sa timom, sa deset zagrebačkih lekara, i pomogao im da izađu iz rudnika i pregledao ih je, da ne oslepe zbog dugog boravka u rudniku.

Dakle, to je bio taj doktor, i on je tražio od Crvenog krsta Hrvatske da sakupe krv i odnesu na Kosovu, ali Beograd to nije dozvolio, rekli su: “Nismo ništa tražili od vas. Kosovo ne postoji, Kosovo je Srbija i zato nam ne treba krv”. Otišli smo zajedno sa doktorom Bardhijem kod profesora Lanka. On nam je rekao da ima prepreka, a ja sam mu rekla: “Nije bio cilj da skupimo krv zajedno, već je bio cilj da vi

Hrvati shvatite koliko je teško biti Albanac i biti pod srpskom čizmom, to je bilo to, ne biste mogli ništa da uradite”.

Kad smo hteli da organizujemo demonstracije, profesor Lank me je pozvao na sastanak i rekao je: „Ne organizujte demonstracije, jer u hrvatskoj policiji u većom procentu ima Srba, i ja imam informaciju da su spremni da izvrše masakr nad vama”. Ja i dva-tri lekara smo se rasuli na glavnom zagrebačkom trgu i videli smo Albance koji su se okupili u nekoliko grupa i otišli smo i rekli im da se razidu, jer to predstavlja opasnost, mi to ne možemo učiniti. Neki su bili u kafiću, neki su čak i rekli da smo prevazišli ovu krizu koju je Slobodan znao kao sto posto opasnu. Spominjem tog prijatelja kao posebnog prijatelja, pored pisca kojeg sam pomenula, oni su i dan danas naši veoma bliski prijatelji.

Nekoliko meseci kasnije sam se vratila i počela da radim kao specijalista i na Kosovu dolazi do masovnog tovanja albanske dece.

Aurelja Kadriu: Da li je bilo misija dok ste bili u Hrvatskoj?

Fljora Brovina: Ne, samo smo mi bili zabrinuti.

Aurelja Kadriu: Nije se primetilo da će da izbije rat u Hrvatskoj?

Fljora Brovina: Ni u Hrvatskoj, ni u Bosni, neko je već pratio šta se dešava. Sećam se kad me je Slobodan Lank pitao da li poznajem Adema Demaćija i šta mislim o njemu. Ja sam mu rekla: “Gospodine ja ću vas isto pitati da li vi znate Mandelu”, rekao je: “Čuo sam o njegovoj biografiji”, “Ako poznajete Adema Demaćija, ako ga ne poznajete, znajte da je on Mendela Balkana ili Evrope, i zar ne možeš da voliš njega kao i Mandelu, jer ako volim Mandelu zašto da ne volim i da mi ne bude heroj Adem Demaći, koji se borio isto za Albance. Iako imamo belu kožu, patimo isto kao i crnci sa juga. Gde vidiš razliku?” On reče: “Drago mi je da sam to čuo”, rekao je: “šta ćeš da uradiš za njega?” Rekla sam: “Potruđiću se da ga pustim [iz zatvora]”. Rekao je: “Posetiću ga, šta da mu kažem?” “Da ga puno volimo”. I verujte mi da mu je preneo svaku reč, to mi je rekao Adem Demaći. To je u vezi Zagreba nastaviću, jer se u međuvremenu ovde dogodilo trovanje.

Radila sam u školskom dispanzeru direktno s tom decom, sviđalo mi se to ili ne, možda sam u početku imala dileme, ali ubrzo su dileme nestale. Napisala sam im dijagnozu, jer su se dijagnoze mogle proveriti, i, znači, pratila sam situaciju sve dok nisam dobila analize. Ponekad sam kopirala i stavljala u džep istoriju [bolesti] dece kako se kartoni ne bi izgubili, džepovi su mi bili puni dečijih istorija.

Počeo je i politički život na Kosovu, znači dok sam bila u Zagreb politički život je počeo da se organizuje, velike demonstracije, studenti i radnici su dolazili i protestovali, organizovali su... sećam se u sali “11. oktobar”, ustvari zove se, “1. oktobar”, bio je štrajk glađu i ja sam organizovala da sa celim naseljem obezbedimo dve tepsije mantija ili pite, pet kilograma jabuka i još nešto drugo, hleb i te stvari. Studenti nisu dozvoljavali da svako uđe tu, ali meni su dozvolili i ceo hodnik je bio pun tepsija koje su moje komšije spremile da odnesu studentima.

Nekoliko noći sam provela sa studentima tamo, bila je jako dobra atmosfera ljudskog zbližavanja. I još nešto u vezi tog vremena, dok sam ja bila student, kad sam bila na specijalizaciji, došla sam kući i bila sam na kraju ispita, znači nakon što mi je majka preminula. Tada su studenti ostali van studentskih domova jer su ih proterali odatle. Ja sam rekla mom suprugu da uzmemo kod sebe dva studenta, sestru i brata, ili dva muškaraca ili kako kog, i da im pokažemo ko smo mi kao porodica.

Moj j muž je mogao da kaže: “Ali gde si ti? Ti ćeš otići u Zagreb?” ali nije ništa pitao, i od Studentse lige je došao odgovor. Na vrata su kucnule dve devojke, jedna iz Suve Reke, druga iz Prizrena, iz okoline Prizrena, i ja sam ih dočeka i rekla: “Uđite”, tu je bila soba “ovo je vaša soba”. Drugačiji je bio raspored {pokazuje gde se nalazi soba}, “To je soba, ormar, televizor, to je sve što imate. Ovo je moj muž, ovo su moja deca, nemate ništa s njima, jedini je problem da ću ja biti odsutna neko vreme”.

Te devojke su kod nas ostale godinu dana, ostale su tu sve dok se ja nisam vratila. Vratila sam se posle dva meseca, znači bile su sa suprugom i mojom decom. “Jedna je žena to i to uradila” rekla je moja rođaka: “Znam ko je. To može uraditi samo moja sestra od ujaka, samo ona to može uraditi”, jer mi je suprug bio kao drugar, ja sam znala da će ih on gledati kao svoje ćerke. Čak je i moja svekrva došla iz Debra da se brine o njima. Čak je počela i da se vezuje za njih, jer se jedna verila, i upoznala me je sa njenim verenikom, obe su me upoznale sa svojim muževima, i mi smo se pobrinuli za te devojke i nakon godinu dana kad su otišle. Hoću da kažem da je to bilo vreme saradnje. Bila sam član predsedništva Saveza pisaca, predsednik je bio Ibrahim Rugova²⁸.

Aurelja Kadriu: Da li ste vi radili?

Fljora Brovina: Da, radila sam, ali takođe sam imala i aktivni društveni život, radila sam kao lekar.

Aurelja Kadriu: Nisu vas izbacili sa posla?

Fljora Brovina: Ne, ne, Došla sam sa specijalizacije, odnosno došla sam u proleće kada se desilo trovanje [učenika]. Malo pre trovanja ja sam već bila ovde, ali bila sam aktivna, jer se Demokratska liga formirala mnogo ranije. Demokratska liga se zapravo kao ideja formirala u našoj zgradi, u stanu broj tri, gde je živio Jusuf Budžovi²⁹, i u prvoj grupi je bio otac Memlija Krasnića³⁰, pisac, bio je Bujar Bukoši, bilo je nekoliko ljudi. Sasvim drugi, nije bio Ibrahim Rugova, bile su neke ideje šta da učinimo, kako da organizujemo narod da bi ih zaštitili. Došlo se do ideje o formiranju stranke i odabran je model statusa stranke... sad ulazim u temu političkog života, odabrana je Socijaldemokratska partija Nemačke, jer su obojica pričali nemački Jusuf i Bujar Bukoši.

²⁸ Ibrahim Rugova (2. decembra 1944 - 21. januara 2006) bio je prvi predsednik Republike Kosovo u periodu 1992–2000, i 2002–2006, bio je albanski intelektualac, političar, akademik i pisac

²⁹ Jusuf Budžovi (Jusuf Budžovi), rođen 1946. godine. Albanski novinar, pisac i istoričar.

³⁰ Memli Krasniqi (Memli Krasnići) je rođen 25. januara 1980. Potpredsednik je Demokratske partije Kosova (PDK) od februara 2013. Krasnići je prethodno bio ministar poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja (2014-2017) i ministar kulture, omladine i sporta od (2011-2014). Trenutno je predsedavajući poslaničke grupe PDK u Skupštini Kosova.

DSK [Demokratska liga Kosova] je formirana u Domu pisaca. Ja sam bila u Zagrebu, tog dana sam putovala zbog ispita, ali vratila sam se. Pre toga 215 intelektualaca je potpisalo, rešilo se da treba tražiti kroz političke i intelektualne aktivnosti još više intelektualaca, tako da sam ja napisala spisak koji i dalje imam u svojoj arhivi. Napisala sam javno pismo Miloševiću, tražeći mirno rešenje, a kroz mržnju, ne rat, ali zbog tog javnog pisma mene su mogli vrlo lako da uhapsu. Bila je to hrabrost zbog koje se osećam dobro, naročito kad to neko spomene u predizbornim kampanjama, sećaju se tog spiska kao posebnog i potpis intelektualaca je nešto što će doneti patnju za sve. Nakon toga smo i ja i moj suprug bili pod pritiskom na poslu.

Moj muž je bio direktor Razvojne banke Kosova, čim sam se vratila desilo se trovanje dece. Radila sam dan i noć i želela sam da dokažem da je bilo trovanja. 9. avgusta 1990. godine, nekoliko meseci nakon trovanja, policija me je proterala s posla. Bila sam prvi lekar, nedelju dana pre sam primila pismo da ću biti izbačena, i rekla sam da ovo pismo ne prihvata, i da me ne zanima nasilna direkcija, ne interesuje me. Onda su doveli policiju, obavestili su me da ću biti izbačena.

Otišla sam kod frizera, lepo se obukla a na vratima me je čekala velika gomila knjižica pacijenata i počela sam jednog po jednog da ih pregledam. Onda su ušli policajci, ispričala sam to. Možda niste imali vremena da pročitate, izbacili me s posla, sledeći pacijent je bio devetogodišnji dečak, možda je njegovo ime u dosijeu dečijeg dispanzera. Kad sam mu rekla: "Izađi da se pregledaš negde gde nema policajaca" jer su ovi... "Izađite napolje!" Njima sam rekla da imam pacijenta: "Ne..." rekli su: "nećemo izaći, došli smo zbog toga i toga". Rekoh: "Ne, ne, nemate autoritet da me izbacite, jer sam lekar i imam autonomiju profesije". Gurali smo se sa njima nekoliko sati, znači ne znam možda jedno četiri sata.

Jedan od ljudi koje nikad neću zaboraviti je Ismet Bećiri, predsedavajući omladine DSK-a Prištine, Ismet je video da je policija došla. Cela ambulanta je bila šokirana pošto je prvi lekar otpušten s posla, pre podne su proterali neke moje kolege. Ja nisam bila direktor, niti šef, ništa, samo lekarka koja je radila danju i noću, eto toliko. Imala sam uticaj, nisam dozvolila da se Albanci svađaju međusobno, i bila sam posvećena pacijentima, i nakon četiri sata sam rekla: "Želim da se sastanem sa nasilnim direktorom" jer je on bio pedijatar iz Niša, rekao je: "Nisam ja kriv i mene su na silu doveli ovde".

Htela sam da znam zašto me izbacuju i na kraju sve j to u knjizi, razgovor sa policijom i na kraju su morali da postupi po naređenju: "*Postupi po naređenju*", što znači da su mogli i da me uhapsu, i rekli su: "Znaš šta doktorka..." u tom momentu kad sam odlučila da izađem iz ambulate i da više niko nije ostao, jedan roditelj je doneo svoju ćerku koja je imala trovanje, i rekla sam: "Ne, ja moram i nju da pregledam i posle ćemo videti šta dalje". Bilo je jako rizično. Videla sam da je ta devojka došla iz daleka i u to vreme su mladi postali revoltirani.

Ušli su u Dom zdravlja i zajedno sa tim Ismetom opkolili su policiju i formirali su red. Preplašena policija je yvala oklopna vozila iza ulice gde je bio Dom zdravlja i s drugog ulaza. Tada je ulaz bio iz dela gde je rentgen, tu su došla dva oklopna vozila. Shvatila sam da u ovom sukobu mnogo ljudi može biti

ubijeno, i ja nisam želela da tome doprinesem. Jedan od tih mladih aktivista je došao i rekao: “Doktorka, oni ne smeju da te odvedu jer ih nećemo pustiti i ako bi znali da ćemo na kraju umreti”.

Onda sam ja rekla policajcima: “Vi ste budale, vi niste normalni jer je ambulanta puna, oni nisu bitni, ja sam bitna tu. Ako želite da mi oduzmete i sluh, evo vam. Ja imam sluh, znanje, to mi ne možete oduzeti. Od danas pa nadalje ja ću raditi još više. Ja sam dala zakletvu!” i svi su plakali. Plakali su pacijenti, deca su plakala. I moj je muž došao i kad je video staricu kako plače bio je šokiran, i ove sestre svi, svi, svi i ja sam izašla veoma ponosna. Ušla sam u kola i mladi su me povel i šetnju. Nisam otišla direktno kući da ne dođe policija da me odvede. Već sutradan sam započela ilegalni život doktora.

Nikada nisam verovala u ilegalni život lekara! Poslala sam poruku doktorima i svi su se organizovali u sindikat. Na papiru kojim su nam dali otkaz nije pisalo ništa, nikakav razlog, a otpustili su najbolje lekare, pedijatare, ginekologe, to je bilo veoma sistematsko. Da truješ decu, proteruješ lekare, pedijatre i ginekologe. Čudno! Takođe sam naredila da šta god da se desi u Domu zdravlja ili lekarima, nek ostanu tu, čak i ako lekari postanu čistači te ustanove. Bolje je biti tu, u klinici, u dispanzeru, nego biti nezaposleni lekar. Jer oni i tako mogu da pomognu pacijentima, a ne bi mogli u položaju u kojem sam ja bila. “Ako vam kažu da pišete ćirilicom, pišite, samo nemojte da napuštate instituciju jer ona više nije naša”. To se i dogodilo.

Nastavila sam da radim odmah, sutradan, zahvaljujući činjenici da sam bila deo aktivnih žena na Kosovu. Bila sam aktivna u savezu, i škola je bila jedna školska klinika u kojoj je radila moja prijateljica koja mi je ponudila kliniku. Radila je četiri sata prepodne, a ja sam celo popodne radila sa pacijentima sa celog Kosova, koji nisu imali knjižice, koji su bili bez posla i koji su bili otrovani. Čuvar ove školske ambulante je bio jedan rudar iz Kišnice, koji je zimi odlazio i grejao sobu, ja nikada nisam išla peške do Vranjevca. Dakle, radila sam u školi “Zenel Hajdini”, jedan kolega inženjer sindikalista, koji nosi prezime ministra Pacolija, odnosno potiče iz porodice Pacol iz Prištine, dakle on me je pratio.

Sestra Džeki je postala moja desna ruka, deo ekipe je bila Džemila Ruhani, koja je bila vrlo, vrlo vredna. Nju nisu otpustili s posla, radila je u hitnoj jer ja nisam dozvolila da nju otpuste, pokorila se svemu, ali je bila aktivna sa mnom i pomagala otrovanoj deci. Srećom, mi smo stalno nosile beleške sa sobom. Ekipe svesno ili nesvesno, bez mog zahteva, pridružili su se mnogi doktori kao volunteri.

Šesti deo

Fljora Brovina: Školski čuvari su bili na straži zbog moje sigurnosti. I nekoliko puta sam lično bila ugrožena, jer je sam dolazak pacijenata probudio interesovanje onih koji su me pratili. Izazvala sam policiju, rekla sam im: “Pratite me ako želite, ali gde god da sam, ja sam lekar i od danas ću raditi svuda”. Sve više i više drugih lekara se pridružilo mom timu. Jedan od lekara koji je... znači, koja se pridružila mom timu, koju sam obožavala je gospođa Elizabeta Demaku, supruga brata pisca Demakua. Ona je psiholog, i nisam je poznavala baš dobro, ali preko pacijenata koje sam poslala njoj

na savetovanje kad sam sumnjala da je slučaj trovanja ili imitiranje trovanja, dakle kad sam imala dilemu da li je reč o nekoj drugoj mentalnoj bolesti... onda se ona zbližila sa mnom.

Čak tog dana kad su me otpustili s posla, na stolu sam videla knjigu, "Kako da postanem jak" od Froma, koju mi je ona ostavila na sto. Ja sam znala ko mi je to doneo, i reko: "Baš lepo". Znači, kao da mi je dala volju, ali na intelektualni način, vrlo osetljivo. Ona je bila Poljakinja udata za Albanaca, rekla mi je: "I ako me zoveš u rat, ja ću poći sa tobom". Svugde, mi kao ekipa, dakle četvoro nas je bilo, Aziz Pacoli, šofer, dao je svoja kola i sve što se reklo tokom putovanja ostalo je u među nama.

Bila je i Džemila Ruhani, medicinska sestra. Imala sam obaveze i bila je primorena da radi, naravno da bi mi dala informacije o onome šta se dešava u Domu zdravlja. Ona je bila oduvek sastavni deo tima, čuvala je sve te zapise. Takođe i Elizabeta, zvali su je Elžabetin, dakle Poljakinja. Ponosna sam na taj tim, mnogo, mnogo, mnogo. Omladina nam se takođe pridružila da nam pruži mogućnosti za posao, sigurnost. Naši građani su najodgovorniji za moju sigurnost, posebno u naselju *Kodra e Trimave* [Vranjevac], u blizini škole, gde sam bila deo obezbeđenja.

Sećam se jedne čajdžinice, kada bi ponekad pacijenti po lošem vremenu, kad pada sneg ili kiša, išli u čajdžinicu da piju čaj. I vlasnik bi ih pitao: "Jel ste došli kod lekara?" Oni bi rekli: "Ne, ne. Ne znamo koji doktor". On bi im sipao čaj i ne bi im naplatio jer su znali da zaštite doktorku. Grupe civilne policije su došle i pitali su za mene, pitali su: "Gde radi doktorka Fljora?" "Fljora? Radi jedna doktorka tamo u tom naselju...". Znači, zbunili su ih kao da tu nije ta doktorka. "Ovde nema Fljore", ona je neka druga.

Na primer, jednom je, nažalost, Bujar Bukošli doveo tim novinara, koji su se predstavili kao strani novinari, ali došli su u školu. I to naravno moji stražari nisu dozvolili, to je bio paralelni sistem. Nisu im dozvolili da uđu da se sastanu sa mnom, pa su došli i rekli mi: "Dakle, tako i tako, tu su neki naši novinari koje je Bujar poslao...". Bujar je bio zadužen za zdravlje pre nego što je postao premijer. I pitali su me: "Da li da ih pustimo ili ne?" "Ne, ne, ja nisam ovde". "Dobro". Nisu ih prihvatili, nije bilo potrebno da se mi reklamiramo već da radimo jer je bilo puno pacijenata.

Dešavalo se ponekad, na primer, trčali su jer nisu imali mnogo vozila... I došli da mi kažu: "Doktorka, nemojte danas dolaziti jer je celo naselje opkoljeno i nije bezbedno da dođete". Znači, da lečimo pacijente i da niko ne razume to. Bilo je i otrovane dece, bilo je i pacijenata koji su služili u vojsci i imali zdravstvene posledice, trovanje kiselinom, po toaletima i tako dalje. Imam dokaz za sve to, do poslednje tačke. Svaka poseta, pregled, sve stvari sam vam dala.... Zašto sam vam rekla da se tim proširio? Jer su mi bili potrebni laboratorijski podaci. Šta se dešava s ovim pacijentima? Trebala sam nekoga da me ne optuži jer sam radila sa pečatom doktorke Aferdite Navakazi, a ne sa mojim pečatom. Trebalo mi je da se konsultujem i sa neuropsihijatrom.

Jednog dana... stalno sam ih vodila kod jednog neuropsihijatra goranske nacionalnosti. Jednog dana kada je pacijent otišao kod njega, jer sam htela mišljenje bez opterećenja, da im ne kažem da je otrovan. I kad je on otišao, [doktor] mu je rekao: "Pozdravi doktorku Fljoru". "Ne, nije doktorka Fljora". "Ko je onda?" Pacijent se nije setio imena lekara: "Eto piše tu". "Znam, ali poznajem njen rukopis" (smeje se). Jednom rečju... moj profesor, doktor Dida, iskusni profesor, je radio u laboratoriji. Ostali

lekari su radili, takođe su znali zbog čega se uzimaju ove beleške. Na neuropsihijatriji su takođe svi bili deo ekipe.

Osim Prištine, svoju aktivnost smo razvili i drugde, posebno u Gnjilanu. Jednom nedeljno sam svakog dana odlazila u Gnjilane, u naselju Gavran. Bio je advokat koji je otvorio advokatsku komoru, i on mi je dao svoju radnju. Kada se situacija pogoršala, prolazila sam kroz susedne kuće. Njegova majka mi je takođe pomagala jer je odvodila pacijente u svoju kuću i dovodila ih jednog po jednog u improviziranu ambulantu.

Imali smo već puno pacijenata iz Gnjilana i proširila se reč da su u Gnjilanu pacijentima pretili: “Ko je ta američka lekarka koja vas leči? Ko je ta američka lekarka?”. Policija je pitala pacijente, oni su rekli: “Amerikanka, mi joj ne znamo ime”. Opisali su je kao lekarku sa dugom kosom, ja sam imala kosu do ovde {pokazuje dužinu kose}, sa plavom kosom i ko je to... Ja sam verovala da me poznaju. Pošto su me zvali Amerikankom, znači nisu znali ko sam. Onda sam rekla prijateljima, Azizu i Džemili, rekla sam im: “Znate šta? Oni nas ne prepoznaju, ako je tako šta ćemo da radimo? Kupićemo hranu, znači ćevape, nešto, jogurt, pred policijom. Ako me prepoznaju, odvešće me odmah, ako me ne prepoznaju, barem da znam kako bi moglo da nastavim da radim. Imam šansu da se ne vratim uzalud”. I tako smo i uradili, celu noć.

Ponekad smo radili u nekom drugom naselju, u spavaćim sobama, kuhinji, svuda. Imali smo i druge slučajeve, na primer, kada je jedan od zatvorenika izvršio samoubistvo. Skočio je i sigurno su ga ubili ili su ga gurnuli. Njegova verenica je bila u jako teškom stanju, videli smo i takve slučajeve po kućama. Ali to je bilo veoma opasno putovanje. Ponekad smo išli u različita sela gde su se skupila otrovana deca, u Vitini, Kamenici, i ja imam sve te beleške.

Ilegalno društvo Kosova, videći da radim s velikom predanošću sa celom ekipom koja je sarađivala, dakle i druge nacinosti, to je bilo veoma važno, dakle [sarađivali smo] i sa Poljacima, Gorancima i drugim. Kako bi im dokazala da je to realnost, zvali su me i rekli: “Znamo da radite dobrovoljno, ovo je vrlo važno. Zato smo odlučili, prikupili smo sredstva za vas da putujete u Švajcarsku”. U Švajcarsku, kako bi se sastala u bolnici sa lekarom koji je lečio tu decu.

I otputovala sam u bolnicu, to je bilo vrlo važno jer sam u bolnici videla svoje pacijente, posebno one iz Gnjilana i Vitine. Moju pacijentkinju kojoj sam rekla da nije otrovana, već ima porodični sukob. Otac joj je napustio majku i oženio se starijom ženom... i to je postao problem pošto je ostavio decu. Ona je, znači, imitirala histeriju i na kraju joj se sve skupilo, za mene je vrlo lako da razlikujem histeriju od trovanja. Ali izgledala je kao i ostali. Odmah je ustala u bolnici i rekla: “Ne, doktorka, ja nisam otrovana, ali moje drugarice”. Doktor se začudio: “Kako si mogla da znaš razliku?” Rekoh: “Na osnovu analize”.

Uspela sam, uspela sam, ali nisam mogla da nađem suštinu analize otrova. Pošto smo malo euforični ljudi, često nije dolazio i ja nisam insistirala da dobijem taj otrov, kako bih odnela na analizu. Našla sam put preko Hrvatske da pošaljem uzorak otrova u Italiju, ali nisam smela da tražim taj uzorak, jer su okolnosti bile takve, ne možete se izlagati. Osetila sam mirise i sve to, ali nisam imala uzorak otrova.

Među mojim pacijentima, kojih ima preko hiljadu, imala sam dve devojke srpske nacionalnosti. Slučajno su, u pratnji Albanaca, otrovane tačno u prostorijama u kojima su se Albanci trovali. A to je zanimljivo za studiju. Šest godina sam radila sa otrovanom decom. U nekom trenutku pitanje trovanja dece moralo je postati veliko. Zatim me je ovaj profesor Slobodan Lang nazvao i rekao: "Hajde da organizujemo nešto". Jedan deo ekipe je otišao u Zagreb i štrajkovao glađu zbog otpuštenih lekara, zajedno sa doktorom Langom. Posle me je obavestio, rekao je: "Pozivam lekare na Kosovu da dođu u Zagreb, organizujem vas da dođete i štrajkujete". Tamo je pozvao i puno svetskih lekara. I u Zargebu je to bio prvi dokaz trovanja dece.

Naravno, kakvi smo mi Albanci, volimo pomalo da se pravimo važni, a onda ne uspevamo. Imali smo i problema jedni s drugima jer nismo znali kako da postupimo, ali dokazalo se da trovanje postoji, dokazali su i hrvatski i slovenački lekari. I ambiciozni lekari klinika, sećam se, nisu znali da ja... jer ja nisam preuzela zadatak da organizujem, nisam htela da upadnem u oči, uvek sam bila u pozadini, jer sam dugo radila. Ja sam im rekla: "Spremite se ovde". Oni su imali i donacije za putovanje, ali mene nisu zvali, jer nisu mislili da sam ja organizovala.

Ja sam ipak otputovala. Putovala sam zajedno sa Ljuljetom Puljom. Sećam se da je ona pričala u medijama u vezi trovanja. Međutim, kad smo otišle tada smo podelile stvari, ja sam bila profesionalac, a ona je bila političarka. Kad smo tamo razgovarali, ovi Albanci nisu hteli da mi daju reč. Gledala sam Slobodana Langa, i uradim ovako, znaš {pomera ruku} znači toliko i toliko. On mi je rekao: "Doktorka Fljora..." Oni ostanu. Kasnije su mi se izvinili, ali bilo je veoma nepotrebno izvinjavanje, bila sam tužna zašto smo tako neorganizovani i zašto želimo da se ističemo sami negde kada zajedno možemo da dokažemo nešto više, mnogo više i glasnije. Posebno rad lekara Đakovice i moj rad bili su najvažniji koji su govorili o trovanju.

Ovaj susret i podrška Slobodana Langa mi je dao snage, i puno hrabrosti da radim sa ovom decom i da ne štedim ni sebe ni svoj dom. Moja mala biblioteka bila je hitna pomoć, jer su usred noći bolesnici dolazili i slobodno kucali. U ovom slučaju, nisu imali probleme samo otrovana deca, već su i roditelji imali probleme kada su ih videli u takvom stanju. Imala sam slučaj desetogodišnje devojčice i ta devojka je imala znakove konkretnog trovanja. Takođe sam se savetovala sa doktorkom Zulfijom Hundozi, ali nekako to nismo mogli da preduzmemo... bila je iz Stubla, iz sela Stubla u Vitini.

Nismo mogli tako mladu da je povedemo sa sobom i sećam se da su mi oči bile pune suza, nisam znala šta da radim sa njom. I molila sam njenog roditelja, bio je imućan, molila sam ga da je odvede negde van zemlje na lečenje, i dok pomaže svojoj ćerki da pomogne i drugima koji su oboleli. Dakle, pored mog rada u Švajcarskoj, tražila sam pomoć i od njega. Iz bolnice je zatražio da me pozove, i neke stvari kao da je svet saznao pored te konferencije. Ni to mi nije bilo dovoljno.

Tada sam odlučila, imala sam puno dosijea i bojala sam se da policija ne upadne kod mene, jer tada sam i ja bila aktivna u politici, policija bi ušla i uzela moje dosijee. Šta onda? Kako da dokažem? Sve bi nestalo. U Domu zdravlja nestali su zdravstveni kartoni... kartoteka. Bolnica je izgubila podatke. Francuski lekari su uradili neke testove, lekari su nekako pomogli, uradili su neke testove, ali nisu se

usudili da daju rezultate. Ti sad da budeš glasna, da udaram sebe, glavom u zid... sebi znači, glavom da udaraš u zid, da te uhapsu.

Na kraju su me zvali u policiju, bilo je u vezi politike, na informativnom razgovoru su me pitali u vezi trovanja. Rekoh: "Šta da vam ja pričam u vezi trovanja kad ste mi dali otkaz? Nisam znala da se bavite naučnim pitanjima, jer da sam znala pripremila bih se da razgovaram sa vama o ratnom trovanju, na primer sarinom i drugim otrovima. Ali ja mislim da se vi ne bavite naukom. Onda da se dogovorimo, vi meni dajte laboratoriju i ja ću pozvati ljude koji su otrovani da urade testove i onda ću vam reći o čemu se radi". Rekli su: "Ti se šališ s nama". Rekoh: "Ne, vi se šalite samnom". I takva je bila situacija.

Tada je moj suprug bio otpušten, nismo imali finansijskih sredstava, oboje smo bili nezaposleni, moj suprug je bio jedini izbačen iz banke jer je potpisao žalbu 215. Ostali smo oboje bez posla i u veoma lošem ekonomskom stanju. Prodali smo nešto što smo imali, a bilo je vrlo malo, jer je bila devalvacija, onda je on otišao kako bi možda mogao da nađe neki posao u Albaniji.

Jednom prilikom kad sam ga posetila u Albaniji, htela sam sve dosijee da odnesem tamo kako bi bili sigurniji, tako da ih niko ne bi uzeo od mene. Kad sam jednom otišla, imala sam priliku da upoznam dva lekara koji su me pitali o situaciji na Kosovu i posle: "Pediatar? Čime se baviš?" Odmah sam prešla na teme o trovanju. Pričala sam o toj temi i pitali su me, jedan me je pitao: "Šta bi ti uradila, kakve bi analize uradila?" Rekoh: "Meni trebaju analize da dokažem da je to trovanje. Jer znam da je u pitanju trovanje, ali nemam rezultate". I to je bio jedan od razgovora koji je nekako pao u zaborav.

Drugi put sam ponela dosijee, ali sam videla da nije sigurno ni u Albaniji. Ponela sam ih sa sobom. Kasnije, mnogo kasnije, kad sam otišla da razgovaram sa toksikologom, možda bi mogao da mi pomogne, da me uputi. Jer sam do '96. godine radila sa otrovanom decom. Ne kažem da sam sada zapostavila, ali tada sam intenzivno radila. Rekoh da mi je trebao jedan toksikolog za konsultacije. Čak me je odveo u institut, i taj doktor je rekao: "Ja ne znam toliko o ovome što pričamo, jedan doktor je u..." Uputio me je negde drugde gde je bio i Generalštab Odbrambenih snaga. A onda sam otišla tamo.

Ostavilo mi je izvanredan utisak kada sam videla Odbrambene snage i slogan Albanskih odbrambenih snaga koji govori o nacionalnom jedinstvu i želji za Kosovom. I to nije bilo sve. Odlično su me primili i trebalo je da odem u Zdravstveno, i lekar je čekao doktorku, a ne Fljoru. I videla sam jedno poznato lice da silazi niz stepenice i on je mene video i rekao: "Fljora!" Viknuo je. Vikao je: "Fljora!". Ali ja mu nisam znala ime, setila sam se da sam ga upoznala pre mnogo godina, '91. ili tu negde, setila sam se jer je bio prvi doktor kojeg sam pitala: "Ne znam šta da radim, koje analize?" I on je imao dozu sumnje da nastavi, to je to.

Doktor je sve analize o kojima smo razgovarali eksperimentisao na životinjama. To je studija koju nisam objavila u javnosti. Učinio je to i sa miševima, sa... između ostalog i sa psom. Pas je životinja koja je reagovala prilično poput mojih pacijenata, naročito kao muški pacijenti. Tako da sam mogla da objasnim neke pojave za koje nisam znala. Doktor je još uvek živ, radovao se svakom koraku... Imala sam prepreke i zato nisam objavila knjigu. Ostavila sam je tu na stolu, sto mi je neuredan već godinama, godinama jer ne mogu da sklonim knjige jer nisam još uvek napisala knjigu. Ponekad mi se

pokvari kompjuter, ponekad mi se ukrade laptop, ponekad... uvek mi se nešto dogodi. Ipak ću objaviti knjigu, jer to dugujem ovoj deci, svima onima koji je zaslužuju, jednom rečju, oni su prve žrtve na Kosovu.

Nikad nisam odustala. Čak i sada, upoznala sam Slobodana Langa i verujem da će... prihvatio je da bude mentor mog rada i profesor u Albaniji koji je vojni lekar. On je tražio otrov, da bi imao uzorak. Neko mi je rekao da postoji uzorak, kutija u kojoj može biti otrov. Vratila sam se, nakon toga iz Crne Gore sam se vratila na Kosovo. I nazvala sam tog čoveka, on je bio profesor, rekala sam: "Rekli ste mi da imate nešto i došla sam to da uzmem". Uzela sam. Sećam se, bila sam kod kuće, ostavila sam to na balkonu, tu gde vi pušite [obraća se sagovorniku], htela sam da probam, da vidim da li ima još otrova u toj kutiji, u boci. Jer je to instinkt naučnika, on želi da vidi da li je to tako ili ne. Ali, ako se ja otrujem, ko će to odneti u Albaniju?

Odnela sam taj uzorak uz mnogo, mnogo peripetija. Preko granice, opet kroz kontrole. I kontrolisali su nas dosta, ali ja nisam rekla ni reč. Putovala sam s porodicom i taj prijatelj mi je rekao: "Da li je bilo nešto ilegalno?" Rekoh: "Nešto, ali nije važno". Ali odnela sam to. Nažalost, kako kažu francuzi *le disparue* [nestalo]. Znači ispario je, otrov je bio takav, koji isparava. I nije ostalo otrova, ali je bilo dokaza.

Što se tiče ovoga, da završim temu u vezi trovanja, definitivno ću objaviti knjigu pre završetka jubilarne godine koja je sledeće godine, jer nemam više kud. Jedna emisija na televiziji "*Lemza*" [Štucanje] od jedne od mojih pacijentkinja koja je bila u jako lošem stanju. Danas radi sa ljudima koji imaju probleme, živi u Londonu, i ona pokazuje moj uspeh i uspeh moje ekipe, jer smo dosta dece izlečili. Zato što sam ih dugo pratila, ali sam takođe proučavala rad uklanjanja toksina iz tela putem ishrane, prenošenjem krvnih testova. I osećam veliki ponos, neću nikad zaboraviti da su se oni žrtvovali zbog svoje nacionalnosti. To je sve što se tiče toga.

U mom životu lekara, naravno, sledi drugi period kada moraš da preživiš, jer imaš decu i moraš da ih hraniš. I rekoh da nismo imali mogućnosti da im nešto priuštimo. I vidite da morate da ih izdržavate svojim poslom, a ne samo da radite humanitarno, da radiš humanitarno, a da ti dete ispašta.

Jednog dana sam otišla na pijacu da kupim praziluk. A bila sam zbunjena zbog životnih nevolja i bila sam zbunjena, tako da nisam primetila da mi je prodavac stavio tri praziluka, to je bilo najjeftinije povrće. Dakle, objašnjavam svoju ekonomiju. I merio je taj praziluk, ali jedan je bio deblji, tako da je uzeo drugi koji je bio tanji. I dalje mu se činilo da je to debelo, pa je stavio još tanji praziluk. Čovek koji je bio blizu mene... a ja nisam ništa primećivala, to nije bio moj problem. Taj čovek mu je tada rekao, ne znam i dan danas ko je to bio, rekao mu je: "Srami se, dve kore praziluka", rekao je: "Umorio si se mereći. Znaš li ti za koga to meriš? Ova žena daje svoj život za našu decu". Ne znam odakle mu informacija, da sam toliko radila.

A ja mrzim da me neko žali ili da me vide ka žrtvu, i mislila sam, rekoh: "Pa to je moj posao. Zašto da me žalite... (smeši se). Znači, meni treba hrana a neko mi ne da. Ne..." Jedan moj prijatelj mi je ponudio da radim za njega četiri sata, od tog dana sam počela da radim u toj privatnoj klinici. Kasnije

je klinika postala moja, on je ostavio posao, jer nismo imali nikakvu zaradu. Ali ta je klinika postala sveta, sveta. Jer u toj klinici, osim što sam radila, imam sve beleške, takođe sam puno investirala u tu kliniku. Imam sve aparate i sve sam sama kupila.

Pacienti su plaćali samo ako su mogli, i oni koji nisu mogli, prema njima se postupalo isto kao prema onima koji su plaćali. Nažalost, oni koji su imali su mi dugovali više od onih koji nisu. Jer oni koji nisu imali, doneli bi barem neku jabuku ili nešto u znak zahvalnosti. Znači, bilo im je teško. Ali upoznala sam psihologiju ljudi još bolje. Kroz rad u klinici postala sam narodni lekar, ali osećala sam se jako dobro. Ne samo pedijatar, i više od toga.

Moja klinika postala je i ustanova u kojoj će i deca iz medicinske srednje škole obavljati praksu, bila je to mala klinika. Ali u hodniku su učili. Što uže to šire. Tako su svi učili. I danas, profesor koji je držao praktičnu nastavu jedan je od profesora Fakulteta za zarazne bolesti. Tako da su i tu stekli jedan deo znanja. Ne bih pričala o mojoj aktivnosti kao žene u politici, ali bih volela da pričam o medicini, ako može?

Aurelja Kadriu: Da, da.

Fljora Brovina: Klinika je uz narod tokom svake epidemije, uz škole, jer smo imali lični dosije praćenja epidemija, kad su se pojavljivale u naselju. Na primer, boginje, kašalj, žutica se pojavila tamo u onoj školi kod Grmije, zaboravila sam kako, Vla... ne...

Donjeta Beriša: “Đin Gazuli”?

Fljora Brovina: Kod zgrade... U Veljaniji, znaš jedna škola...

Donjeta Beriša: Aha, “Đerđ Fišta”.

Fljora Brovina: “Đerđ Fišta” je tu? E da, u toj školi se pojavila žutica, zbog toaleta. Ta klinika je postala klinika u kojoj su lekari obavljali praktični deo posla i uvek su bili povezani sa mnom, sa mnom ili smo bili kao ekipa. Kad bih ja završavala svoj posao, oni bi mi rekli šta rade, i jednom rečju bili smo povezani. Možda je taka život bio.

Na početku rata '98, kad je izbio prvi sukob, prvi ranjenici su bili u Likošanu i u Ćirezu, takođe u Prekazu, videla sam da stanovništvu treba drugačije zdravstveno obrazovanje. I sa mojim prijateljicama organizovale smo medicinski kurs, imala sam iskustva iz Saveza žena, ali ovo je bilo drugačije iskustvo. Pre svega, moram da kažem da su zatvorili Crveni krst, Crveni krst Kosova. Uz pomoć prijatelja uzeli smo mnogo opreme Crvenog krsta, posebno za zdravstveni odgoj, ne mogu reći da smo to ukrali, ali uzeli smo jer je bilo naše. Ne možeš da kradeš od sebe, ali mi smo uzeli za svoje potrebe. Zato sam imala jako dobru opremu za zdravstveno obrazovanje iz prve pomoći.

Formirali smo deset ekipa, bilo je mnogo lekara dobrovoljaca, deset ekipa lekara, medicinskih sestara i aktivista Crvenog krsta. To je bila moja lična inicijativa. Ali postojala je podrška i nemam reči za tu podršku, aktivnost onih svih koji su se pridružili, ljudi, odnosno koji su žrtvovali sve da bi se pridružili.

Te su ekipe predavale studentima na fakultetima koji su bili u kući, predavali su na svim fakultetima. Počevši od poljoprivrednog [fakulteta], tehnološkog, ekonomskog. I to su bili studenti izabrani za kurs iz prve pomoći.

Oni su pohađali tu obuku samo da bi nešto pohađali ali za mene je to bila masovna priprema, možda čak i regrutovanje mladih da postanu vojnici OVK-a, gde sam bila i ja. Znači, primetila sam da taj element treba drugačije da... zdravstvo treba drugačije tretirati, epidemije bi se mogle širiti, mogli bismo se otrovati. Morali su da se upoznaju sa vojnim otrovima, ovih hiljadu studenata. Hiljadu studenata. Uvek sam radila sa određenom šifrom.

Osim njih, učile su i žene, devojke, kako bi pružale prvu pomoć. I ja sam ovde imala iskustvo kada sam bila vođa Saveza, jer su tada žene naučile da budu babice, da pomažu ženama na porođaju, jer nismo imali svoje institucije. Ali bavile su se i drugim volonterskim poslovima. I zajedno sa njima, moja ambulanta se pretvorila u svojevrсни regrutni centar. Jer tokom predavanja u školi ili zamenjivanja drugih, učenici su me pitali: “Doktorka, da li postoji OVK?” Ja sam im rekla: “Možda postoji. Ako ne postoji, biće kasnije”. Dobro... znači, hteli su da budu konkretni.

Kasnije bi dolazili devojke i momci u moju kliniku, rekli bi mi: “Da li ja mogu da budem član OVK?” Ja sam im govorila: “Zašto pitate mene? Zašto ja?” “Vi znate kako da nas odvedete donde”. Bilo je slučajeva kada su mi naredili, na primer, kada je dečko jedinač, da ga ne regrutujem. Ali bilo je i slučajeva kad su insistirali: “Ja ću ovde da sedim, da spavam, i ne može biti drugačije”. Ponosna sam na tu omladinu koja je bila toliko entuzijastična da da sve od sebe. Ali i za pripremu, jer je bilo vežbi i tih stvari. Među njima su bile i devojke, i to jako vredne devojke, i dan-danas mi nedostaje jedna od njih koja je imala nadimak Jeta. I ja nisam znala da toliko devojaka sa Kosova... ja sam bila uhapšena i nisam znala, Jeta je učestvovala u bitci kod Junika, u bitkama po Dukadinu [Metohiji]... bila je iz Prištine.

Ona... ja sam mnogoj novorođenoj deci dala ime Jeta. Po tome ću pamtiti tu kliniku. U klinici su radili i volonteri, bila sam primorana da je otvorim, da povećam kliniku, jer sam imala puno pacijenata. Izbeglice su došle u Prištinu i imali su velike potrebe. Dakle, radila sam dobrovoljno do vrlo kasno, vrlo kasno, moja jedinica, gerilska jedinica Prištine u kojoj sam bila, insistirala je da ta kuća, iako je bila privatna kuća, ima amblem OVK i da se priča o njoj [OVK] istoriji.

Često nisam imala materijalnih sredstava da platim lekove, jer sam sama plaćala, takođe i kiriju. Sećam se da mi je Adem Demaći rekao: “Ako nemaš pare kiriju, nemoj da zatvaraš [kliniku], ja ću da platim”. Znači, bila je veoma važna institucija. Ne ovaj, već neki drugi posao, sad ću da vam objasnim ako imam vremena, i ako vi želite...

Aurelja Kadriu: Da.

Fljora Brovina: Na početku sam rekla da sam bila aktivna u formiranju Demokratskog saveza Kosova. Nisam znala da će biti izabran Ibrahim Rugova, niko nije razmišljao ko će biti izabran. U stvari, bilo je i drugih predloga ko će postati vođa fronta koji bi stao pred srpsku politiku. To su bili skroz drugi ljudi,

ne Ibrahim Rugova. Ne znam, ponekad kad to kažem, mislim istinu, neću da negiram Ibrahimovu ulogu, jer mi je bio vrlo dobar prijatelj. Poštujem ga i sada nakon što je preminuo, a kamoli dok je bio živ. Čak sam se družila s njegovom ženom kad smo bili studenti, tako da nemam razloga da ga poričem. Ali Ibrahim, nisam znala da će se formirati ova Demokratska liga i kada je formirana, formirana je kao front, ne politička stranka, već front koji ima podršku naroda.

Koga su predložili da bude vođa? Redžep Ćosju, jer je on čovek koji je pokazao nacionalnu svest na kongresu pisaca u Novom Sadu, gde sam i ja bila, i on je jedna intelektualna sila. I neko je imao obavezu da mu kaže. Redžep Ćosja nije prihvatio, verovatno je mislio da nije spreman za takav zadatak. Druga osoba koja mi se stvarno dopala, i poznavala sam njegov rad, na primer, za okupljanje bivših poslanika kosovskog parlamenta, za ustav Kačanika, to je bio Gazmend Zajmi.

Jer sastanci Gazmenda Zajmija su se uvek održavali u kancelariji mog supruga, u zgradi... danas zgrada vlade, najviša u blizini spomenika, u blizini skupštine, na petom spratu. I imao je, kroz prozor se videla skupština u kojoj su se okupljali poslanici. A sve govore, proces koji treba uraditi, vodio je Gazmend Zajmi. Stoga je bio veoma adekvatan za taj posao. Nažalost, ovo je veoma važan dokaz, nažalost, čovek koji je trebalo da ode da mu kaže, i ja sam jedini svedok toga, nije otišao da kaže Gazmendu Zajmu, jer je on sam hteo da bude izabran.

Ta osoba je imala zasluge, ali nije imala harizmu i možda iskustvo ili podršku mase kao Gazmend. To je Gazmend Zajmi rekao meni i mom suprugu u naselju “Ćafa” [Vrat]. Sreli smo se i rekli smo mu: “Zašto nisi prihvatio?” “Šta?” “Da li je onaj došao da te pita?” “Ne, nisam ga video, nije mi rekao. I žao mi je što mi nije rekao, možda bih prihvatio”. To je istina. Dakle, druga istina je da zbog smrtnog slučaja u porodici u Debru, nisam bila prisutna tog dana kad je osnovana Demokratska liga. Ali za sve pripreme sam bila tu.

I kad su predložili, znači nisu dobili odgovore od te dve osobe, i onda ko će da bude, ko će da bude? Nastao je problem ko će da bude vođa. Predsednik Saveza pisaca... zgrada u kojoj je održana osnivačka skupština, bila je Liga pisaca. Tada se neko setio i rekao: “Da predložimo Ibrahimu Rugovi, možda će on prihvatiti”. Ibrahim Rugova je prihvatio.

Ja mislim da on u početku nije znao šta radi, kasnije je obavljao svoj posao i obavljao ga je na najbolji mogući način. Da vam pravo kažem, mogao je i bolje, imam svoje primedbe i sada ću vam objasniti. Kao prvo, prihvatio je jer je hteo da spasi situaciju zbog nacionalne organizacije, i pošto je bio intelektualac dao je intelektualni uvid međunarodnim kontaktima. Budući da je naučnik koji je studirao u Parizu, takođe je bio nežan, kulturni čovek, ali postojalo je nešto što mi se ponekad nije dopadalo.

Sad žene. Kasnije su se intelektualke, vrlo posebne žene okupile na sastanku u Albanološkom institutu i tim sastankom je predsedavala Safete Had... Safete Rogova. Ona je bila na čelu udruženja “*Motrat Qiriazhi*” [Sestre Ćiriazhi]. Bilo je mnogo žena iz Nacionalne biblioteke, iz različitih institucija. Pomenula sam Biblioteku, jer je tu bila i Sevdije Ahmeti, bile su i... druge radnice biblioteke. Bila je Edi Šukriu, bila je Valbon... ova Pulja, Ljuljeta Pulja.

Razgovarale smo, razgovarale smo o formiranju jedne nezavisne ženske organizacije, odnosno da nema veze sa politikom ali da bude uz Demokratsku ligu, pošto smo ostale van organizacije. I neka ženska ambicija. Što se mene tiče, priznajem, neki ljudi mi zameraju, jer svako od nas želi da kaže, znaš: “Zašto, ko je to uradio?” Ja kažem: “Ja sam to uradila”. Jer da biste formirali front, ne treba da se odvajate, nego da se pridružujete.

Mislila sam da bi trebalo da se konsultujemo sa novim predsednikom o onome šta mu je potrebno. Te legalne političke snage pridružile su se Demokratskoj ligi, sindikati su se pridružili, a mi žene da ostanemo sa strane, nema smisla. Nazvala sam Ibrahima Rugovu i rekla sam mu da žene treba da se organizuju... A ja sam otkazala, kada smo bile na tom sastanku, molila sam ih i rekla: “Znate šta? Čini mi se da nemate pojma šta želite da radimo. Da damo sebi vremena da malo razmislimo?”. U međuvremenu su se okupile u kući Edije Šukriju, napisale smo jedno pismo u znak protesta zbog čitave situacije... Ljuljeta Pulja i Edi Šukriu, one su takođe potpisale.

U međuvremenu, ja sam se sastala sa Ibrahimom Rugovom i rekla mu šta želimo da uradimo, rekoh: “Šta tebi treba? Da li želiš da se pridruže i žene ili da budemo nezavisne?” On je bio jako liberalan, rekao je: “Ja ne želim da vam namećem. Dakle, da budemo zajedno, ali možete biti i nezavisne. Da budemo zajedno, ali da vi radite nezavisno”. To je bilo jako optimalno, zar ne? Ja sam nametnula to mišljenje. Nisam nametnula u smislu: “Biće tako”. Ali sam širila ideju da je dobro da tako postupimo, jer nije dobro da budemo posebni. Neke moje kolegice su htele da kažu da su imale to mišljenje, ali da im je neke pokvario. Ja ne bežim od toga, priznajem, kažem [da sam to učinila] “Ja”. Ali ne zbog mene, već generalno.

Dakle, u početku, Savez žena je bio nezavisna organizacija u sastavu Demokratske lige. Jednom rečju, niko nam nije odmagao u onome što smo želile da uradimo. Znam kada je izabrana predsednica [Saveza] žena... to je bila Ljuljeta Pulja, počela je da bude veoma važna ličnost, naročito prilikom predstavljanja slučaja trovanja đaka, trovanje... toksinom. Održala je hrabri govor, jedno hrabro predstavljanje, to je imalo jak odjek u narodu.

I bila je najharizmatičnija žena u istoriji ženskog pokreta, jer je imala stav kraljice, imala je vrlo lep govor, znala je da drži govore. Nije se takmičila sa ženama, ali je prevazišla i muškarce. Čak i kao predsednica žena, postala je suparnica Ibrahimu Rugovi, jer je svaki petak pripremala govore, želela je da plasira... ali, nažalost, nije sa ženama toliko sarađivala. I to je važno za ženski pokret. Ja i ona smo imali jedan sukob, ispričaću vama jer ste pratili moju životnu priču.

Sedmi deo

Flora Brovina: Žene su bile izvanredna snaga, i danas sam veoma ponosna na žene Kosova. Oduvek su mi davale posebnu inspiraciju. One su se same organizovale, nije trebalo puno pričati. Sećam se

jednog momenta, kad sam čula da se veliki broj žena skupio u omladinskom centru u sali “Boro i Ramiz” kako se tada zvala. Iako sam bila deo rukovodstva Saveza žena, nisam čula za taj sastanak. Ljuljeta Pulja je došla trčeći i obratila se Jusufu Budžoviju, koji je bio sekretar Demokratske lige: “Šta je ovo, zašto su se žene okupile?” Znači, bez njenog znanja. Ona je mislila da je to provokacija. Dobila je uputstva, razmenjivali su upute koje ja ne znam, ali Ljuljeta nije otišla na miting. Mislila je da je to provokacija.

Dok sam ja drugačije mislila. Jer, iako su se žene okupile jer ih je neko provocirao, mi ih ne možemo prepustiti provokatoru. Dakle, sastanak moramo same da vodimo. I sa Jusufovom suprugom, obukle smo se vrlo jednostavno da ne upadamo u oči, ušle smo u sali da vidimo šta se dešava. Tu sam srela žene koje sam poznavala, i svaka od njih je bila potentna, i bilo mi je dobro što su bile tu. Profesorka Dida, koja je radila u školi “Ismail Čemailji”, žena s autoritetom, majka pijanistkinje Jete Dida... Tražila je da ja govorim, i održala sam govor, znači da žene treba da budu zajedno kako bi bile snažnije u svakoj situaciji i, znači, da podržimo žene.

Sastanak se završio, bilo je i starijih žena, žena sa maramama. Sastanak se završio i počele su da izlaze. Ali ne znam zašto sam ja ostala... neko me je nešto pitao, neka novinarka sa Kosova ili tako nešto, ali se ne sećam zašto nisam izašla zajedno sa svima. I u salu uđe policija. Vrlo rizično za mene. Jedna od žena, jedna od žena koja je prošle godine preminula, imam negde njenu sliku ako mogu da nađem, majka Fatime... pesnikinje, Fatime Beriše, da... Ona je ušla sa svojim drugaricama u salu, zaustavila je sve žene u hodniku i rekla: “Ostavile smo doktorku samu, da nam je oni odvedu. Mi nismo žene”. U svim hodnicima je bilo policije. One su se vratile, opkolile me i rekle: “Nećemo te pustiti dok te ne odvedemo do kuće”. Ta sila je nešto izvanredno. Tu sam zaista razumela šta znače žene. One uopšte ne brinu za opasnost.

Ljuljeta nije imala životno iskustvo kakvo sam imala ja. Ona je pravila neke greške, koje su mene vređale. Izlazila je u medijima petkom i pričala veoma dobro, prelepo, izvanredan nastup. Mi, rukovodstvo, nismo znali o čemu će pričati, jer nas nije obavestavala. Bili smo tu samo kao dekoracija. Jednom sam bila... jer je uvek bila umorna, pošto se puno investirala. Bila sam jednom u “Riljindji”, u zgradu “Riljindje”, gde sam ranije radila, i Ljuljeta je uzela govor koji je trebala da održi, otišla je, odštampala, ispravila, složila. Došla je, sve je primerke složila, odvojila podatke i: “Huuuh, koliko sam se umorila!” I ja rekoh: “Ostavi to, to mogu i ja da ti sredim ili neka druga aktivistkinja”. Reče: “Ne, ja ne verujem”. “Kome ne veruješ?” Reče: “Ne verujem nikome”. “Aha...”

Jer je bilo i novinara tu u “Riljindji”, tu su bili i moji drugovi, ja sam ćutala. Ali osećala sam se jako povređeno. Onda u sastanku rukovodstva, posle nekoliko dana, kad je normalno, Ibrahim Rugova vodio, reče: “Druge [ideje]?” Rekoh: “Ja. {podigne ruku} Od danas nisam član predsedništva. Mogu da budem obična članica predsedništva Saveza žena, dakle i centralnog predsedavanja”. Rekoh: “Nisam više jer ne mogu”. “Razlog?” Rekoh: “Razlog je sama predsednica”. Ona je bila tu.

Rekoh: “Jer ako ne veruješ nekom čoveku, on nema razloga tu da ostane.” Rekoh: “Imam samo jedno pitanje za predsednicu, volela bih da mi odgovori. Odakle joj sumnja? Da li joj se nekad u životu desilo

nešto što je podstaklo sumnju, jer ona potiče iz porodice koja je imala privilegije u društvu? I ne znam odakle joj to, ja treba da budem ona koja sumnja, a ne ona. Dakle, ja nemam potrebe da ostanem ovde. Mogu puno da radim, ali ne mogu više da ostanem". Ibrahim Rugova je rekao, i njemu je došlo do mozga, rekao je: "Ako neko treba da ode, to nisi ti već neko drugi". I ja sam ostala.

Bilo mi je žao što sma tako postupila... ali nisam mogla to da ne kažem. Oni koji imaju privilegije sad se navodno plaše od onog ili ovog. Na tom prvom sastanku žena, {broji prstima} ona nije bila tu, niko nije organizovao, ja ne znam ko je to organizovao. Ali nije bitno, naše žene su bile tu. Supruge zarobljenika, intelektualke, zar u njih da sumnjaš? Da li si ti lider ili ne? Drugo, to što ne veruje ni članici predsedništva, u redu, ali ona nije verovala ni Ibrahimu Rugovi, to je njen drugi neuspeh.

Kasnije se nešto zakačila i sa Ibrahimom Rugovom, ne znam, nikad nisam pitala zašto, ali to je rivalstvo, veliko suprostavljanje. Ona je dala otkaz u Savezu i udaljila se od DSK-a, mislila je da će se Savez prestati sa radom pošto smo ostale bez vođe. Tri-četiri dana stvarno nismo ništa radile. Onda je jedna Nafija, ili kako se već zvala, Naki, članica predsedništva, rekla: "Da li smo mi normalne?" Reče: "Nas nije rodila Ljuljeta, niti imamo neke veze s njom. Svidela nam se i izabrali smo je, ona je otišla, ali mi nismo umrle. Zašto da ne radimo?"

Okupile smo se. Odlučile smo da ovaj put izaberemo Meljihatu Termkoli. I jednu ženu, devojk, koja je bila hrabra i tražila je... ja sam bila zauzeta pitanjem trovanja i nisam ni imala ambiciju da budem tu. Ali ovo što ću reći je takođe originalan dokaz, što neko drugi neće nikad da ispriča. Ljuljeta i Meljihata su bile vrlo bliske. Kad smo nju izabrali, ona je počela da nas sabotira da bismo bile neuspešne. Onda smo se sledeći put okupile, ona je bila zamenica, dakle bila je zamenica predsednice.

Drugi put kad smo se sastale, rekle su: "Ne ona, nego ti". Ja nikad nisam želela da se udaljim sa fronta, nikad nisam bežala od rizika. Nije da imam neku ambiciju, nego ne mogu da kažem da neću da obavim neki rizičan posao. Volim rizik, a ovo drugo mogu i da ne uradim. Rekoh: "U redu, preuzimam ovaj zadatak, ali neću da budem predsednica. Koordiniraću poslove do skupštine. Dakle, prihvatam to samo ako me prihvatite kao koordinatora". I često spominju: "Nije bila predsednica, nego koordinator", dakle ja sam samo završavala određene poslove.

Nisam prihvatila da budem predsednica, jer su ljudi voleli Ljuljetu. Teško je zauzeti mesto nekoga ko je toliko popularan. Da li je Ibrahim Rugovi neko mogao da zauzme mesto? Ne. I kod žena nisi mogla da zauzmeš Ljuljetino mesto. Nije ni bilo potrebno, pogotovu za mene. Ionako mi se ona izvinila zbog, rekla mi je: "Naše bake su bile prijateljice, naši očevi..." "Da očevi jesu. Ali je moj otac bio negde drugde, tvoj, znaš, negde drugde. Da se razumemo, ali i naše majke su bile prijateljice i očevi..." Cela porodica, ali eto bili smo drugačiji.

I šta se desilo? Desilo se to što sam ja postala koordinator. I radile smo po terenu. Bližilo se vreme da se održi skupština. Održan je sastanak stranke, onda i sastanak žena. Nisam bila zadovoljna položajem žene u stranci, ni danas nisam zadovoljna nijednom strankom. I kad sam pripremila teren, pozvala sam i žene iz Albanije, jer sam i tamo prisustvovala sastancima s različitim aktivnostima.

Zaboravila sam da kažem da sam kao koordinator Saveza žena organizovala nekoliko demonstracija na koje sam veoma ponosna, zajedno sa rukovodstvom. Organizovala sam demonstracije protiv slanja naših momaka u zatvor... u vojsku. Da momci sabotiraju Vojsku Jugoslavije. Ima li nešto više protiv Jugoslavije nego da kažeš: "Sabotirajte armiju!" Nema.

Aurelja Kadriu: Koje godine?

Fljora Brovina: '90. Tada '90, '91. sam napustila DSK. Učestvovala sam i u Albaniji, na prvom sastanku svih žena Albanski. Imam i fotografiju, verujem da je imam. I završile smo neke važne poslove. Ova sabotaža vojske bila je veoma dobro organizovana, jer su žene masovno učestvovala, momci iz Ilegale³¹ su nas štitili. Nije da nas nisu gađali nečim, ali su nas zaštitili. Kad smo završili, došli su neki momci iz Ilegale i rekli mi: "Doktorka, čestitam!" Ja reko: "Ko si ti?" Rekla sam tako u slučaju ako nas policija kontroliše, ako nas tajna policija kontroliše. Nisam htela ni da kontaktiram s tim momcima.

U međuvremenu smo pokrenuli peticiju. Da li se sećate Afrima Preberze, da li ste čuli za njega? Afrim Preberza je trinaestogodišnji dečak iz Kosova Polja koga su Srbi ubili motikom. Bio je to vrlo bolan zločin. I dan-danas sam u kontaktu s njegovim roditeljima. To je bio motiv, između ostalog, pored trovanja, pored zločina koji su se dešavali, smrti dece u bolnici i mnogih drugih stvari, to je već bila krajnost, i svima je već došlo preko glave. Čak smo pokrenuli i peticiju, koju još uvek čuvam. Tada nismo imali diskete, kompjutere i morali smo da ih štampamo u velikom broju.

U bunkeru na Vranjercu bila je mašina za tipografiju. Uopšte nisam znala ko to obavlja, osim što sam znala da su iz Ilegale: "Drugovi, to mi treba, uradite". Ne znam koliko kilograma peticija sam trebala da delim raznim međunarodnim organizacijama, da to bude glas žena. Tu peticiju je potpisalo dvesta dvadeset hiljada žena i dece. Sledeći put kad dođete, pokazaću vam ih, jer ih više nisam otvarala, imam ih negde u podrumu. "Zaštitite mi život", naslov je bio "Zaštitite mi život". Ovu peticiju smo takođe prosledili UNICEF-u, Ujedinjenim nacijama, pojedinim državama, i između ostalog i predsedniku Jugoslavije Stipi Mesiću u Zagrebu.

Zaboravila sam da vam kažem da je jedna od članica predsedništva bila Violeta Džaferi, neumorna radnica predsedništva Saveza žena. Takođe je bila Sanije Gaši, velika intelektualka, za mene vrlo poštovana i skoro nevidljiva radnica u ženskom pokretu...

Aurelja Kadriu: Valjbona...

Fljora Brovina: Valjbona, da, ali za Savez pričam, Valjbona je bila negde drugde, jer to su faze i faze. Kasnije se Savezu pridružila i majka ove Džeri...

Donjeta Beriša: Nadžija.

Fljora Brovina: Da. Nadžija Bućinca, vredna žena i takođe izvor nove energije. Ona nam se kasnije pridružila, ali je učestvovala u peticiji. Sada ću vam ispričati, jer imam i slike, to je moja glavna slika

³¹ Savez podzemnih militantnih grupa koje su se borile za odvajanje Kosova od Jugoslavije i ujedinjenje sa Albanijom tokom Titove Jugoslavije.

kada smo išli da predamo peticiju Mesiću. Da bismo otišle kod Mesića, imale smo pun gepek materijala, dve torbe i... dvesta dvadeset hiljada potpisa. I plus Sania je pripremila dokaze, fotografije, jedan album, nije album već samo slike... sve što se desilo, sa slikama Saveta za ljudska prava, ali i svoje slike. I odlučili smo da pređemo granicu, da odemo na aerodrom u Skoplju i letimo [avionom] do tamo.

Mesić se potrudio, jer mu je bila potrebna podrška Kosova. I kad smo otišli, lepo nas je dočekaao. Ja nisam spavala celu noć. Pokazaću vam i sliku, isprobavala sam govor da bih ostavila utisak. I želela sam da budem direktna, ali i ženstvena. I ona Sanija me je slikala potajno. I kad smo otišle tamo, rekao je: "Ja sam očekivao delegaciju". Rekle smo: "Gospodine, mi nemamo mogućnosti da dođemo s delegacijom, nas dve smo dovoljne i zato smo došle ovde".

I sele smo tu, ja sam rekla: "Kao predsednika morali smo da vas obavestimo..." Rekao je: "Znam sve, znam celu situaciju na Kosovu". Rekoh: "Izvinite, kad ste se sastali sa ženama sa Kosova? Znae da smo mi žene, i želimo da vam ispričamo ispočetka. Ne mrzi nas da vam sve ispričamo". Rekoh: "I zato što smo došle, saslušaćete nas ispočetka. Nismo došle da razgovaramo s vama, došle smo da razgovaramo s jezikom tržišne ekonomije". "Šta kažete?" Rekao je: "To nikada nisam čuo od albanskih delegacija".

Rekoh: "Došle smo da razgovaramo jezikom tržišne ekonomije. Znači, vama je potrebno da primite delegaciju s Kosova, kao dokaz da ste predsednik Jugoslavije. Vama je to potrebno. Nama su potrebne dve stvari, da podnesemo peticiju da javno govorite o masovnom trovanju dece i masovnom proterivanju zdravstvenog i obrazovnog osoblja iz kosovskih institucija". On {podigne ruke}...A onda smo razgovarali i o drugim stvarima.

Bio je tako srećan da je u tom trenutku pozvao savetnike, pozvao je tri savetnika da učestvuju i rekao im je: "Pišite". Reče: "Nikad nisam bio srećniji sa delegacijom više nego sa vama", znači hteo je da kaže da smo svesni. On je mislio da je mene pripremio Ibrahim Rugova (smeši se). Jer da kažeš te reči s hrabrošću pred predsednikom Jugoslavije, on je mislio... Rekao je: "Ja sam toliko puta zvao vaše vođe da se dogovore..." I uputio me je, rekao je: "Recite Ibrahimu da drži vladu Kosova, da održava sastanke, da ne održava sastanke, neka da izjavu da su se danas okupili u Nišu". Reče: "Neće njih da traže po Nišu. Gde su se postali?" Reče: "Neka laže, neka kaže da smo doneli tu odluku... Na primer, odluka o zdravlju, neka odluka, nema veze. Ali napravi i neke dokumente da bi imali kao dokaz". Vrlo praktično, zar ne?

I lepo nas je dočekaao. Dali smo mu te dokaze i prihvatio je, i gledali smo te slike. Mislim da sam ti pokazala nešto [obraća se sagovorniku] mislim da da, ili možda ne. Kad smo ja i Sanija izašle, s nama je bio aktivista, zvao se Viktor, ne znam njegovo prezime, on je bio Albanac... naučnik, bilo nas je troje. On kad smo otišli do grada... kao žene mi smo ulazile u parfimeriju da kupimo neki karmin ili nešto slično, parfem ili nešto... da nešto pogledamo... da pogledamo nešto po prodavnicama. Tu smo čuli radio *Deutsche Welle*, saopštili su: "Danas se predsednik Jugoslavije Stipe Mesić, u Zargebu sastao delegaciju žena s kojima je pričao o trovanju dece, masovnom trovanju albanske dece ird., itd. ..." Kaže: "I o otpuštanju lekara..."

Jer me je on pitao: “Da li su stvarno otpustili lekare?” Rekoh: “Šta vi mislite? Da li je meni lako da radim krijući se od policije, ilegalno, ili bih ostala da radim i dobijam platu od 500 dinara...” Tada je 500 dinara bilo kao 500 evra. Rekoh: “Nisam poludela da to uradim” I on je prvi strani političar koji je van Kosova govorio o tome, jer čak ni naši uopšte nisu govorili, ali kažem, neko ko je podigao glas o trovanju dece i o lekarima. To je bilo dosta...

Mi smo pred novinarima saopštili da ćemo tu peticiju odneti i u domovinu, dakle Albaniju. Ali mi nismo smeli da odnesemo peticiju u Albaniju (smeje se), jer su vam stavljali pečat i mogli su i da vas uhapsu. Kao što se i desilo, na primer, Agim Vinca je bio dve nedelje u zatvoru pošto su mu videli pečat. Tako da, nismo mogli da odnesemo. U Albaniji se ‘90-ih dosta toga dešavalo, dakle desila se revolucija, pad jednog sistema. Tada još nije pao, ali je bio pokvaren sistem. Još jedan... predsednica Socijalističke stranke... formirala se Demokratska stranka, u stvari ne, to je bio Studentski pokret. Predsednica Nadira, ili kako se već znala, znam joj ime... Pozvala nas je zajedno sa civilnim društvom da posetimo Albaniju. Ja sam shvatila tu poruku, znači: “Dođi u Albaniju”. Dođite u Albaniju jer ste izjavili da ćete doneti peticiju. (smeši se) Da li je to? [obraća se sagovorniku]

Aurelja Kadriu: Da.

Flora Brovina: Gde se setila ta žena da me pozove kad je nisam ni poznavala. I mi smo otišle, ja i Sanija. Posle je došao i... u delegaciji sa nama je bila, ali ne u protokolu, i Aferdita, Aferdita Saraćini i Nadžija Bućinca. Kada smo otišli tamo, Ramiz Alija³² je bio predsednik, i ispričaću vam razgovor sa Ramizom Alijom. Hoćete li? [obraća se sagovorniku] Razgovor s Ramizom Alijom bio je srdačan, čovek koji je ostavljao utisak jednog predsednika, elegantan, primetila sam i njegove čarape, to sam naučila od Hrvata, oni te gledaju od glave do pete, znači glavu na kraju, prvo čarape. I on je bio veoma elegantan, čovek sa ozbiljnim stavom, svideo mi se kao političar.

Ali kada smo mi počeli da se žalimo: “Tako i tako se desilo, regrutuju momke, oni beže da spasu glavu...” On je u jednom momentu rekao: “Znate šta?” Reče: “Da vam ja ispričam svoje [probleme], gori su od vaših”. Znači Albanija ima puno problema. Što je tačno, jer je bilo dosta problema, nisu imali ni hleba ni vode. I sve vreme, kad sam stigla i videla u kakvom stanju je Albanija, krenule su mi suze. I sve vreme sam nosila naočare {kao da dira naočare} i suze su mi išle. Kad je Sanija ugledala nešto loše, rekla bi mi: “Fljora!” Znači stavi naočare.

Šta smo uradili... I meni je bilo krivo kad mi je rekao da imaju svoje probleme, kao da je hteo da kaže da nam je to... Rekoh: “Izvinite gospodine, vaši problemi su takođe i naši. Ali da li su naši problemi i vaši? Ili nisu?” I on je stao, nije očekivao da ću mu tako direktno odgovoriti *tap, tap* {onomatopeja}, predsednici zemalja nisu navikli da im se kaže direktno. I ja sam mu rekla: “Mi realno nismo došli da... Znam, videli smo u kakvom je stanju Albanija i znamo. Nismo došli nešto da tražimo. Mi vam samo pričamo u kakvom smo stanju i da nam treba formalna podrška, da oslonimo leđa na neku ogradu, da ne kažem zid. Hoćemo da dokažemo svetu da imamo gde da oslonimo leđa. Znači, treba nam podrška. Da branite Kosovo jer procentualno ima više žena”.

³² Ramiz Alija (1925- 2011), albanski političar i posledni komunistički predsednik Albanije.

Pitajte te generacije kada su bile u školi, možda su bila dva-tri dečaka u razredu, i sve devojčice. Tako je bilo na Kosovu, po kućama je više bilo žena nego muškaraca. Dakle, bila je ta situacija kao u mojoj porodici, sve žene. I u celom društvu je bilo više žena. I kako da ja ne branim to društvo gde je više žena, a? I rekoh njemu: “Nas je više žena nego muškaraca. Nije da se mi plašimo, ili da ćemo pobeći, ali nama je došlo do ovde {dodiruje vrat}... Jednog dana podići ćemo svoj glas, odbranimo svoju zemlju. Jer je ovo nasilje nepodnošljivo, da nam ubijaju decu, da nas hapse, to se ne može podneti. Dakle, kada mi žene pokrenemo borbu, samo tražimo put bez prepreka Drač-Kosovo, toliko, ne treba nam više. Naši momci će se vratiti, jer moraju da se vrate da nas odbrane, jer su sada masovno pobešli”. Au, čovek je bio šokiran, *auuu* {onomatopeja} samo je stao.

Onda je uzeo i pustio aparat koji je puštao zvuk *vuhuhu* {onomatopeja} i Sanija je snimala, ne znam da li i dalje ima te snimke... i rekao je: “Ja poznajem ženu sa Kosova, znam njenu hrabrost...” Pretvorio se u sasvim drugog čoveka, zaboravio je da je predsednik. Rekao je da je zadivljen ženom i da bi pomagao, ali tako stoje stvari. Došlo je vreme da odemo, on se toliko vezao za nas da je zaboravio i protokol. Krenuo je da izađe napolje sa nama niz stepenice, prošao je obezbeđenje koje je stajalo na vratima. Izašli smo u dvorište {smeši se}, kad su ga stražari videli {kao da se uplašila} uplašili su se, jer predsednik nije nikad izašao na dvorište da isprati goste, to se nije desilo!

I kad je stao u dvorištu, rekao je: “Da li mogu nešto da vas zamolim?” Ne, prvo je stao na stepenice i pitao je mene, reče: “Izvinite, da li mogu da vas pitam nešto? Prezime koje nosite, da li je to vaše prezime ili prezime vaših roditelja? Znači interesuje me vaše prezime”. Rekoh: “Prezime je od mojih roditelja, znači nisam uzela... trebalo bi da se prezivam Begu, jer je to muževo prezime, ali ja sam zadržala očevo”. Reče: “Da li možda poznajete dva brata koja su se mnogo mučila po zatvorima? Možda ih znate jer imate isto prezime?” Rekoh: “To su moj otac i stric”. “Da li još uvek živi?” Moj otac je umro, a stric mi je tada bio živ. On je stao, rekao je: “Znam koliko su se žrtvovali”.

Nije mogao da se odvoji od mene. Ali i sa Sanijom... Sanija je velika gospođa, ne znam da li je poznajete? Da li je poznaješ? [obraća se sagovorniku] Po mom mišljenju jedna od najvećih gospođa. Izašli smo na dvorište i rekao nam je: “Znate šta? Dođite opet?” (smeje se) Nije mogao da se odvoji. Rekao je: “Sad imam jedan sastanak, imam sastanak sa predsednikom Agrarne stranke Kosova“, koji je tada bio akademik Akademije nauka i umetnosti Kosova, Hifzi Islami. I bilo mi je neprijatno da mu kažem: “Ne, mi se vraćamo”. Rekao je: “To je samo formalno” Znači kao koktel, okrugli stolovi... I posle nismo toliko razgovarali, ali on nije mogao da se odvoji (smeši se). To je i bio moj utisak na ovom sastanku. Njima je bila potrebna ova peticija, a ne nama. Mi smo u Zagrebu saopštili da ćemo peticiju predati našoj domovini.

[Ovaj deo intervjua je realizovan 12. avgusta 2018]

Osmi deo

Fljora Brovina: Posle sastanka sa Ramizom Alijom imali smo jedan javni nastup, znači imali smo sastanke i sa medijama, iako je to bilo jako rizično, i to se dosta proširilo po medijama. I drugo, imale smo ponude od žena demokrata koje su nas smatrale kao svoje, bilo je to u okviru novoformirane demokratske stranke u Albaniji, formirana je ženska grupa ili savez, ili kako ga zovu, model demokratske povezanosti. Takođe smo bile deo Socijalističke stranke žena i civilnog društva koje je predstavljala Valentina Lesko, koja je istovremeno bila i naš domaćin. Ovo iskustvo je za nas bilo vrlo novo, jer su insistirali da se sastanemo odvojeno, tako smo i učinile.

Bio je to vrlo dirljiv sastanak, jer su žene demokrate bile iskrene da nam govore o stvarnosti u Albaniji i, pravo da vam kažem, bila je to tužna stvarnost, gde sam stalno nosila naočare, jer su mi išle suze, možda sam to i ranije rekla. Ljudi ne samo da nisu imali dovoljno za jelo, za higijenu, očigledno su bili gladni jer nisu imali ništa, ali čini mi se da ni vode da operu kosu nisu dovoljno imali, bili su prljavi.

Među ženama demokratama okupljenim u velikoj sali, bila je i jedna žena koju ću uvek pamtiti. Komunicirale smo i narednih godina, posetila je i Kosovo, centar za rehabilitaciju majki i dece, to jest posle rata, a držala je i izbeglice tokom rata. Ona je prvi albanski hirurg, Ruša Negolemi, dakle žena demokrata. Dok smo razgovarali o našem iskustvu na Kosovu, o organizovanju žena, o pomoći koju nudimo ženama, tržile smo od njih da i one podele svoje iskustvo sa nama, a njima su išle suze. A gospođa Rušine Guleni je ustala i rekla: “Dame, vi šijete pelene za žene s bebama jer možete naći materijal, ovde nema ni materijala za pelene”. Rekla je: “Verujte mi, kada rodimo decu, uvijemo ih u novine”, i tu više nismo imale šta. Sad sam se naježila od užasa, bilo je baš grozno.

Volja... Imala sam ponudu da odemo da posetimo Kroju, ja i moja koleginica, da posetimo Kroju ili Valonu, i pred njima sam dala drugačiji odgovor i rekla: “Znate šta, nećemo ići u Kroju, jer Kosovo je Kroja. U opasnosti smo da počne rat i nećemo ići u Valonu, jer se tamo slavi samo pobeda”. Ali imam jedan zahtev, preuzemo još jednu ulogu mi žene, videla sam da se krađu mnoge važna kulturne dobra od strane meštana koji ih prodaju ili čak od stranaca koji su znali njihovu vrednost...

Ja sam se brinula za Onufrijeve slike, to jest ikone, i rekla sam: “Želim da vidim, da posetim Berat, i da vidim Onufrijeve ikone”, ne na početku sam rekla samo da hoću da vidim Berat, a oni su stali: “Ali zašto Berat?” “Želim da vidim Berat”. Kad smo stigli tamo, otišla sam da vidim Onufrijeve ikone, to je kulminacija evropske umetnosti, koju nikad nisam videla. Možete da zamislite šta je za mene značio Onufri, predstavljao je nacionalnu umetnost koju ja nikada nisam videla. Znači, on je radio možda 500 godina ranije, zato ga nisam upoznala. Slučajno sam videla Onufrijevu ikonu, sliku sa Onufrijevim ikonama, i bila sam fascinirana znanjem koje sam stekla, jer su Onufri i njegova škola dugo delovali, čak su i njegovi učenici pod uticajem njegove škole bili prisutni u celoj ikonografiji crkava na jadranskoj obali i u Dalmaciji.

Na primer, videla sam njegov rad, ali ne u Albaniji niti na Kosovu, i ja sam naučila od ljudi koji su znali, na primer od mog strica. Tako da sam uzela tu ikonu, sliku i stavila na koricu moje knjige poezije “*Mat e cmat*” [Meri i ne meri]. Napisala sam pesmu o Onufriju, Onufriju koga zovu tvrdooglavi Onufri jer je portret Bogorodice stavio u potpuno drugačiji položaj, potpuno drugačiji od prethodne ikonografije.

Ne zato što je bio desnoruk ili levoruk, nego je sam drugačije smestio. Njegova druga karakteristika je crvena boja na ovim ikonama koja se naziva '*albaneze* crvena', ili albanska crvena, i uvek mi se činilo da je to bio simbol krvi, odnosno žrtvovanje sopstvenog naroda. Ja sam to tako osećala kao pesnikinja.

I šta se desilo, vrata crkve tada nisu funkcionisala. Vrata crkve bile su u takvom stanju da ako bi ih neko dete gurnulo, vrata bi se otvorila, a unutra je bilo blago, ja to nazivam blagom, verujem da se i danas ceni, ali tada 1990. godine, to je blago bilo unutra. Ikone su visile na zidu, prostorije su bile vlažne i, verujte mi, po nekim ikonama su hodali gušteri i ja sam bila užasnuta. To je bila svrha prve turneje u Albaniji. Tražila sam od žena da se obe stranke sastanu i rekla sam, kad se vratim reći ću im zašto sam htela da idem u Berat a ne u Kroju. Dakle, to je bio odgovor koji sam dala, otišla sam u Berat jer mi žene imamo posla, mi moramo da zaštitimo našu zemlju, da naučimo našu decu da čuvaju bogatstvo zemlje jer se to ne vraća. I preuzele smo taj zadatak.

Nakon što sam došla na Kosovo, sa Savezom žena smo uradili neke velike poslove. Kosovo je takođe imalo svoja bogatstva i starine koje je trebalo da predstavimo nekome. Zatim, pošto sam radila u Hasu uz pomoć udruženja "Sestre Ćirijazi" i pošto sam znala da je Has jedno drevno mesto, odlučila sam da uz pomoć Drite Statovci, čuvene profesorke i etnografa, da zajedno s njom napravimo izložbu nošnji iz Hasa. Kosovo ima 24 ženske nošnje i predstavili bismo najstariju odeću Hasa, dakle, jer se u toj ženskoj nošnji podudaraju i religija i antika i svi naši običaji. Dakle, po toj nošnji možete znati da li je žena udata ili ne, da li ima decu, ima li sina, da li je udovica, da li je devojkica ili ne, i takođe u toj nošnji imaju one jastučiće koje nose.

Zanimalo me je da saznam, jer je značenje nošnje Hasa počelo da se gubi, ali u nošnji muslimana i katolika naći ćete stare antičke figure, iz paganizma, mesec, sunce, zvezde itd., životinje. Nošnje koje su se pre nosile kod pojasa nisu imale drvo, to smo posle saznali. Ako pogledamo nošnju iz Hasa, videćemo da su prvobitno bile napravljene od kozje vune koja je bila namenjena za očuvanje potomstva, očuvanju trudnoće.

Ali kasnije su igrali i ulogu da sakrivaju telo kako se ne bi videlo koja je žena trudna, a koja nije, zbog strahota koje su se dogodile. Naročito tokom balkanskih ratova, Prvog svetskog rata, kada su srpske zločinačke horde prošle, srpska vojska je prolazila kroz reku Hasa u ovim krajevima i pravila strahote, sekli su i trbuh trudnica. Tako da ni žene nisu bile pošteđene. Kasnije se pretvara u... i koristi se kao držač, kako se ne bi deformisao kuk, da drže kolvke kada su bile u pokretu ili negde išle. Otvorila sam tu izložbu negde u okolini Dardanije, gde se nalaze čuveni kafići, trenutno ne mogu tačno da se setim koji kafići...

Donjeta Beriša: Kod Santeje?

Fljora Brovina: Santeja, baš kod Santeje smo otvorili, u jednom kafiću, jako poznat kafić za mlade, i vlasnik nam je ostavio na raspolaganje ceo kafić. Uzeli smo i kolvke stare stotine godina, izložili smo

ih, na otvaranju je učestvovao i Mark Krasnići³³. Učestvovali su i... Spomenula sam njega kao simbol učešća i drugih ličnosti. Objavili smo i brošuru ili katalog, takođe smo pričali o tome zašto smo otvorili tu izložbu, u znak protesta protiv uništavanja naših kulturnih vrednosti u ovom periodu.

Aurelja Kadriu: Koje godine je otvorena izložba?

Fljora Brovina: '90. ili '91, daću vam katalog i pogledaćemo zajedno. Izvinite za vreme...

Aurelja Kadriu: Nema problema.

Fljora Brovina: Pošto je to bilo pre 20 i više godina.

Aurelja Kadriu: Da li je otvaranje izložba bila neka vrsta kulturnog događaja?

Fljora Brovina: Nismo imali gde da otvorimo i otvorili smo ih u tom kafiću. Jedan deo brošura sam odnela [Demokratskoj] ligi, iako nam nisu tražili. Znači, bila je '91-92, jer sam tada napustila Demokratsku ligu. Tu izložbu je otvorila Liga albanskih žena, ali ja sam neke brošure predala sedištu Demokratske lige, jer su njih posećivale međunarodne delegacije, zašto da ne uradimo taj oblik protestovanja. Onda su mnoge delegacije, mnoge ličnosti koje su došle na Kosovo posetile tu izložbu.

Nisam imala vodiča i mi žene iz Saveza žena smo se postrojile da objašnjavamo. Pravo da vam kažem, ja znam nešto o umetnosti i književnosti, ali nisam etnograf. Ali u tom momentu sam postala vodič, čitala sam knjige koje mi je dao moj profesor iz gimnazije Sulja, Hamdi Sulja, i sećam se da je ovolika {pokazuje rukama} bila biblioteka sa knjigama o albanskom folkloru i dosta sam naučila, učila sam kao da se spremam za ispit. Međutim, kada sam pričala o detaljima folkloru stranim gostima, uvek sam im govorila da je to objašnjenje jedne doktorke, a ne etnografa, tako da se izvinjavam ako sam zaboravila nešto da dodam. To je intelektualna forma protesta, jer nismo imali mogućnosti za druge forme.

Sada da nastavim malo i dovršim priču o mojim aktivnostima u Savezu žena, iako sam počela da pričam o toj izložbi koja nije deo rada u Savezu žena, ali im je i to pomoglo, jer sam im odnela veliki deo brošura. Ispričaću još jednu dobru akciju. Tada smo bili bliski, i kako smo postigli da odštampamo brošure kad nismo imali nikakav fond, niti smo bili zaposleni. To smo postigli jer su nam svi pekari pomogli, posebno pekara koja se zove "Ćerimi" ili "Ćerimi 1", i ostali pekari koji su podržali ovu akciju i bili donatori za brošure. Brošure tada nisu bile tako jeftine, ne znam sada.

Oni su dočekali i goste koji su došli iz Hasa, i postavili su im ručak, došlo je puno žena. Kad vidite brošuru, znaćete zašto ovo spominjem. Bile su slike koje su same govorile, slike na kojima će se oživeti vreme epova, koje mi nazivamo grčkim epovima... ili epske pesme antike. Izgledalo je kao da su se grčke pesme pevale, a u stvari to je bilo u Hasu, gde su žene prale odeću na obali vode. Veoma su zanimljive te slike, ima da vam objasnim kada ih pogledamo

Aktivnost sa Savezom žena bila je u velikom intenzitetu, bilo je to vreme kada smo pozvali žene iz Albanije da dođu ovde. Pošto sam imala veze sa ženama na svim teritorijama gde se govorio albanski,

³³ Mark Krasniqi (Mark Krasnići) (1920-2015), etnograf i pisac.

onda sam ih pozvala da dođu kao gosti na skupštini žena koja se održala u Prištini, zvala sam ih da prisustvuju svim manifestacijama koje pokazuju snagu žene, žensku organizaciju, i da to služi kao primer i u njihovim zemljama, kako bi i one imale takvu organizaciju. Problem je bio gde da se to održi, i kako da se to održi kad smo stalno bili po nadzorom Srbije, policije.

Pomislila sam da im na kraju kažemo gde će se održati, podelile smo zadatke, goste ćemo smestiti u naše domove. Organizaciju ćemo prvo održati u prištinskoj medresi³⁴, koju smo u to vreme mnogo koristili, to je bila institucija koju nam je ponudila muslimanska zajednica, mogli smo da je koristimo za programe, za konferencije, za razne kongrese. I tu se održala prva skupština Demokratske žene.

Razgovarala sam sa direktorom medrese i dobila sam saglasnost, bila je to '91, '90. godina, ne sećam se da li sam tada još uvek radila, jer policija je odmah počela da me traži, čim sam se pojavila, policija je počela da me traži. Zvali su me telefonom ovde kod kuće, tražili su me na poslu i nisu me našli. Zatim, u jednom trenutku nakon što sam se vratila kući, telefon je zazvonio dok sam radila i čula sam glas direktora medrese.

Bio je vrlo pristojan, vrlo čudan čovek, to jest, vrlo korektan, ali pričao je vrlo čudno i rekao mi je: "Doktorica Fljora, kako ste? Ne može da se realizuje ono što sam rekao", i prekine vezu. Začudila sam se jer to nije bilo u njegovoj prirodi. I opet telefonira, kaže: "Ne može da se održi skupština u medresi", i prekine. Bila sam iznenađena, rekoh ovaj čovek ili ima... iskustvo nas je naučilo, rekoh sigurno ga neko kontroliše ili je u nevolji, jer čemu takav odgovor?

Malo posle toga policija je došla u moju kuću. U tom trenutku kad je policija došla u moju kuću, došla je jedna devojka i rekla... znači, u tom trenutku, u stvari ne, došla je policija i odvela me, jer su me nekoliko puta odveli. Bila je jedna devojka i ja sam imala pacijenta u radnoj sobi, jedno malo dete sa sela, i ušla sam u sobu i rekoh majci, nisam pričala, samo sam rekla: "Uzmi ga u naručje". I u toj sobi je bila ta žena, moja rođaka, aktivistkinja, i ušla je policija, moj sin se uplašio, jer zna da im ne treba otvoriti vrata, ali oni su ušli unutra, i kad sam ja izašla, rekla sam im: "Kako se usuđujete da ulazite bez dozvole, uplašili ste mi decu". "Imamo naređenje da vas odvedemo na informativni razgovor", tako se tada to zvalo. "Dobro, izađite, sad ću da dođem".

Imala sam dosta dokumenata u torbi: "Samo da im spremim nešto da imaju za ručak, da pojedu nešto", i otušla sam u kuhinju i izvadila sve što sam imala u tašni, samo sam uzela ličnu kartu i neke pare, i izašla sam. Čekalo me je policijsko vozilo. Policija mi je naredila da ne održavam skupštinu, znali su da ću je održati u medresi. Nisam dobro shvatila, ali mislim da su vršili nasilje nad direktorom medrese. Što je i bila istina, njega su maltretirali zato što je pristao da se tu organizuje, i uvek će mi biti žao, ali ja sam mu zahvalna, i ostali smo prijatelji.

Aurelja Kadriu: Da li su bili Srbi ili Albanci, ti policajci?

Fljora Brovina: Policajci? Srbi, barem onaj koji je govorio. U policiji su mi rekli da ne smem da održim [skupštinu], "Ali gde da održim?" Rekoh: "Sad nemam ni gde da to održai. Pomozite mi vi, nađite mi vi.

³⁴ Medresa je srednja verska škola koja učenicima nudi versko obrazovanje.

Ja ću je održati, zašto da ne održam”, rekoh: “jel su žene rizik za Jugoslaviju?” Rekoh: “Mi treba to da organizujemo i da održimo, jer je to legitimno”. “Gde ćete je održati?” Rekoh: “Pa vidite da li je slobodna Crvena sala ili neka druga? Ja ne znam gde možemo da je održimo”. “Ne, ti to znaš, ne znaš...” Ceo dan sam tu ostala, znači to poslepodne ja sam tu ostala do kasno. Održaćete, nećete održati... i oko 18:00 sati pao je mrak.

Između ostalog, pretili su mi, ponekad su me pitali o trovanju, ja nisam priznala da se bavim trovanjem i rekla sam: “Ne znam da li se policija bavi naukom, jer da sam znala, bila bih spremna da održim predavanje o trovanju. Ako tražite rezultate od trovanja, dajte mi laboratoriju, dve nedelje, i ja ću vam dati svoje mišljenje”. Rekoh: “Ali nisam znala da se bavite naukom”. Videli su da se šalim. Ali tokom ovog razgovora, onaj najglavniji nije bio strogo sa mnom.

U jednom momentu je ušao jedan Albanac i počeo je da viče na mene, nije da je vikao pred svima, ali toliko me napao da sam mislila da će me zalepiti na zid kao muvu. Toliko je pojurio da sam udarila glavom o zid. Ali čovek se bori za svoj život, on je vikao, ja sam vikala još više: “Šta vičeš, nisam gluva, nema potrebe da vičeš, ne plašim te se”, tako sam mu rekla. Nisam ga poznavala, ne znam mu ni ime, ali sam kasnije saznala da su ga ubili posle rata.

Bio je jedan od najgorih ljudi u policiji i moj vrisak je bio kao borba za život, iako je bio veoma jak i strašan. Glavni inspektor, čovek sa onako malo crvenim brkovima, ridokos, dao mu je znak da izađe, on izađe napolje. Reče: “Sedi...”, reče: “on nema strpljenja”. Počeli su čas milom, čas silom, i rekao mi je: “On nije strpljiv, ali mi ćemo popiti kafu”, “Ne”, rekoh: “ja nikad ne pijem kafu, nikad ne pijem kafu”, jer u stvari ja ceo dan pijem kafu, ali njemu sam rekla: “Ne pijem kafu”. Ipak su doneli kafu, rekao mi je: “Ne plaši se”, reče: “nema ništa u kafi”, i probao je sam kafu: “Nema tu ništa, možda se plašiš da ti nismo nešto sipali”, rekoh: “Ne, ne verujem da ste toliko podli da mi nešto sipate u kafu kako bih izgubila svest. Nemate ni razlog”. Ostavila sam kafu, nisam je ni dotakla. On je izašao napolje da se ja zbunim i popijem kafu.

Ove detalje opisujem jer je možda interesantno. U jednom momentu na kraju sale vidim jednog daktilografa. Daktilograf je sigurno 200 posto bio Albanac i meni je dao znak {klimne glavom}, drugim rečima, nemoj da popiješ kafu, daje mi znak da ne popijem kafu. Sad zamisli koliko je bilo važno da u policiji imamo ljude kao što je bio daktilograf kome ne znam ime. Koliko je to...? Ja sam bila nekako spremna, nisam nameravala da popijem kafu i kad bi mi na silu dali, ali to je važno za nekog mladog čoveka koji je možda bio tu i onaj mu je dao znak da ne pije.

Znači, dogovorili smo se, i ja sam izašla vrlo iscrpljena nakon tog informativnog razgovora, i na moje iznenađenje, moja dva bliska prijatelja sa kojima sam radila dan i noć na lečenju otrovane dece, sve vreme su bili tu prekoputa SUP-a, čekajući u kakvom stanju ću izaći. Čekali su me Aziz Pacoli i Džemila Ruhani. I kad sam izašla, počeli su da plaču i da me grle i rekli su: “Šta ćemo sad?” “Sad ćemo tražiti salu, ali sigurno će nas pratiti da vide gde ćemo naći novu salu”. I nismo imali toliko vremena jer smo odredili datum i gosti su već bili ovde, pitali su me i za goste, gosti su bili glavni problem: “Ti si zvala

goste iz Albanije”, “Zvala sma ih davno, ne sada”. A ovaj mi je Albanac rekao: “Mi imamo faks koji si poslala”, “Faks je ko zna kojeg datuma” i nisam priznala.

Gošće su stigle, moje prijateljice su otišle na granicu u Vrbnici da ih sačekaju i tog dana su se smestile negde u selima. One nisu stigle u Prištinu, nego su se smestile u selima, sutradan je trebalo da dođu u Prištinu. Te noći smo morali da organizujemo salu. Otišla sam u školu “Emin Duraku” i videla sam salu, oni nisu imali toliko veliku salu, moglo je da stane 200 ljudi, i rekla sam direktoru: “Možete li sutra da pripremite salu za mene u 10:00 sati?” Znala sam da tu neću da održam.

Otišla sam u školi “Zenelj Hajdini” gde mi je bila ambulanta, tu su imali salu za fizičko, gde su se održavali veliki skupovi. Dobra sala, kongres se mogao održati i tu, skupština, rekoh: “Da li možete pripremiti podijum za sastanak?” direktor je rekao: “Da, može, može”. I rekoh: “U redu”. Počeo je da priprema tako da možemo imati vremena sutra. Niko nije znao u koliko sati i gde će se održati. Na kraju sam otišla i u školi “Arsim Vokši”, tu su bile i neke drugarice iz Ilegale i tu nije bilo sale, ali u foajeu se mogao održati sastanak i rekoh spremite. Na tri mesta sam rekla da se sprema, jer sam znala da će policija doći posle mene, jer su me sigurno pratili i pitali bi se: “Kako će održati na tri različita mesta?” Tako da ne mogu da pogode na kom mestu ćemo održati. Ja i moje prijateljice, bilo nas je dve ili tri, koje smo znale da će se održati u školi “Asim Vokši”. Imali smo alternativu.

Jedan aktivista došao je i rekao mi je: “Doktorka,” reče: “znam da si u nevolji...”, to je bio Džemilin zet: “Znam,” reče “da si u nevolji, ali imamo i druge alternative, organizovali smo dva autobusa i imamo kola, ako neko spreči održavanje, možemo da odemo u Ljupče, selo Ljupče, mi smo gostoljubivi i nemoj da se ustručavaš”.

Ovde su stigle žene iz Makedonije, Preševa, Bujanovca, žene iz Albanije su tamo stigle, i bilo nas je 500 delegata i samo nam je sala “Asima Vokša” bila prikladna. Policija mi je rekla: “Ako to održiš, uhapsićemo te”, ja nisam ništa rekla, šta da kažem? Ja sam htela da održim. Jer kad uzmeš stvar u ruke... otac mi je poručio: “Kad uzmeš stvar u svoje ruke, kad postaneš vođa, ne okreći se, i nemoj više da misliš ni na svoju decu”. On je bio skoro paralizovan, ali tako je pričao.

Drugi koji me je podržao bio je moj muž, koji me nikada nije ostavio samu, znači nije dopustio da ne stignem tamo gde sam nameravala. On je uvek mislio da mogu obaviti težak i opasan posao, a kad sam taj dan odlučila da odem na sastanak malo ranije, da se ne bih srela s policijom, i kako bih videla kako su organizovali ambijent. Sala je bila dovoljno velika, organizovalo se noću i sastanak je počeo. Možda sam vam to objasnila ranije?

Aurelja Kadriu: Niste.

Fljora Brovina: Nisam? Na prvoj skupštini svih Albanski, kao počasne gošće su pozvane i poznate žene Kosova, osim gostiju iz Albanije. Desert žena je bilo iz Albanije, rekoh da su bile i iz Makedonije, Preševa, Bujanovca, Crne Gore, i pozvale smo Ljuljetu Pulju kao prvu predsednicu Saveza i bilo mi je

drago što je došla. Bila je tu i Nekibe Keljmendi³⁵ u radnom predsedništvu, zajedno sa mnom je bila i Edita Tahiri, koju su na moj predlog upravo tada izabrali za člana predsedništva Demokratske lige. Nekiba je bila i pre jer se nešto čudno desilo nakon što je Ljuljeta Pulja otišla od Saveza, Savez demokratskih žena se potresao i neke organizacije su htele da se skrz sklone. Ljuljeta im je bila idol, i jedna od tih organizacija je bila i organizacija Saveza žena u Prizrenu, gde je bilo puno intelektualki, pod vođstvom Ljuljete Ćeku, intelektualka i jaka žena, i među njih je bila i Edita Tahiri koja je bila jako dobra govornica.

Ja sam pikirala Editu, svideo mi se njen govor koji je takođe bio ubedljiv. Međutim, kad su te žene ostale, ja sam bila tužna pošto su mi one davale snagu, i uradile smo nešto, zajedno smo odlučile u rukovodstvu da postupimo drugačije. Tih dana... oprostite mi što skačem s teme na temu, ali moram to da ispričam kako bih se vratila na istu temu. Tih dana su dovodili vojnike ubijene u Jugoslovenskoj armiji, a među tim vojnicima bio je i vojnik iz oblasti Kruše ili Orahovca, koga su sahranili u selu Zerze i bila je velika sahrana. Na njegov grob položeni su mnogi vencu, ali dan ili dva nakon sahrane policija je spalila sve vence, i to je bilo drugo ubistvo.

Mi žene smo odlučile da odemo sa novim vencima, ali pre nošenja venaca, pozvala sam žene iz Prizrena da se sastanemo u Suvoj Reci. Suva Reka je manje mesto od Prizrena, ali bilo je toliko dobrih žena svih uzrasta, bilo je toliko žena aktivistkinja koje su gajile ljubav prema domovini i bile su uvek spremne za organizaciju, one će mi uvek služiti kao primer. To su žene koje su prodale prstenje i ogrlice da bi izgradile školu, one su dale sve od sebe. U svakoj su akciji bile spremne i tada nije bilo politike, tada je najglavnija bila domovina, dakle Kosovo. I pozvala sam te žene da se sastanemo i da izvučemo lekcije od žena iz Suve Reke da ostanu, da se ne razdvajaju, jer nije jedna osoba koja vodi pokret, već je pokret taj koji bira osobu. Ta osoba može i umreti, može se i promeniti, bez jednog se može ići dalje, ali bez svih ne može.

Sećam se da je to odigralo ulogu i da smo uspele da se zbližimo sa ženama iz Prizrena. To je i razlog zašto sam predložila da Edita bude član predsedništva. Sastanak je započeo pozdravom, bilo je različitih žena među nama, jer među delegatima je bilo mnogo žena koje su iskusile zatvor, teški zatvor Srbije, zato su one previše idealizovale Albaniju. Mislele su da je tamo raj na zemlji, nisu znale stvarnost. I šta da kažem, nisu mogle da podnesu da neko govori loše [o Albaniji]. Nasuprot tome, žene iz Albanije, iz Demokratske lige, koje su takođe probale sva zla i nisu dobro pričale, ali bilo je potrebno puno tolerancije, puno strpljenja na prvom sastanku, i to sam objasnila medijima. Kada su žene iz Albanije ustale i počele loše da govore o Albaniji u dvorani se čulo *uuuuuu* {onomatopeja} i ja sam rekla: "Znate šta, okupile smo se da slušamo jedna drugu, ne poznajemo tuđu bol, imajmo strpljenja", "Ali kako je moguće da čovek govori protiv svoje zemlje", bilo je malo tenzije, ali savladale smo to jer smo odlučile da se bolje upoznamo jer je to prvi sastanak, i na kraju bismo donele neki zaključak.

Ja sam videla Albaniju i znala sam da imaju pravo, ali nisam mogla na sastancima na koje su me zvali oni iz Demokratske lige... kad sam se vratila iz Albanije pitali su me: "Kakva je bila Albanija?" Ja sam im

³⁵ Nekibe Kelmendi (Nekibe Keljmendi) (1944-2011), advokat i aktivistkinja za ljudska prava, nakon rata bila je poslanica DSK i obavljala je funkciju ministra pravde od 2008. do 2010. godine.

odgovarala: “Albanija je tamo gde treba da bude”, nikad im nisam rekla da je dobro ili loše, jer ako bih rekla: “Nije dobro”, razočarali bi se. Vodili smo se entuzijazmom, vodila nas je nada da imamo mesto gde bi se naslonili i nisam imala hrabrosti da kažem da nije dobro, ali nisam ni hvalila ono što ne može da se pohvali, jer su mi suze tekle od onoga što sam videla. Dakle, taj sastanak je bio veoma težak.

S druge strane, bio je težak za ambiciju koja je i danas prisutna, politička ambicija pojedinaca da formiraju klanove za što veći uspeh. Među njima ću spomenuti Editu Tahiri, kad je prvi put otkrila svoju ličnu ambiciju da uništi Savez žena, da dovede ljude iz svog klana ili ljude koje ona voli i podržava, a ne koji imaju sopstveni identitet. I ne dozvoljava da se održi skupština, a toliko je bilo teško da se organizuje. Ona uopšte nije učestvovala i nije znala kako je to organizovano i da preuzme tu ulogu... iako je bila članica predsedništva. Bilo je i muškaraca, oni su bili članovi predsedništva, tako da nije bilo potrebno, dovoljno je to što smo je pozvali da bude u radnom predsedništvu.

Policija je naravno opkolila skupštinu u 10:00 sati, kad je i počela. Gosti nisu ni poznavali delegate, ali ja sam primila poruku od moje prijateljice Džeki, koja je bila glavna u svim mojim aktivnostima, ne znam šta bih radila bez nje. Rekla mi je: “Doktorka, policija te traži”, “Koja policija?” Reče: “Tebe traže”, rekoh: “neću izaći”. Nakon 15 minuta, rekla mi je: “Doktorka, oni insistiraju da izađeš”, “Ma neću da izađem”, i sastanak se nastavio. Bilo je vrlo teško voditi sastanak uz pritisak svakih 15 minuta od policije, sastanak se nastavio, s druge strane bio je pritisak Edite koja mi je uzela mikrofona i želela da nastavi sastanak mimo scenarija, koji smo mi kao predesdnništvo Saveza imali.

Neke nisu razumele situaciju, nisu razumele da situacija treba da bude pod kontrolom. A jedna kojoj ne želim da pominjem ime, loše je govorila o ženama, ženama koje su bile u zatvoru: “Šta vam je?” Reči: “Ma niste vi te koje...” ili, na primer... one su se pobunile, mislila sam da će se cela situacija u skupštini pokvariti, ali kad sam rekla: “Sedite, sedite, polako ćemo sve rešiti”, onda su se malo smirile. U tom momentu ušla je policija.

Znala sam da će da me uhapsu, ali da li će biti u stanju da me uhapsu pred 500 ljudi i da li će tih 500 ljudi dozvoliti da budem uhapšena, nisam verovala. Nisam verovala poznavajući te žene. Zato i nisam izašla, jer ako bih izašla, odmah bi me uhapsili. I kad su ušli rekli su, bio je jedan delegat, član predsedništva, prezime mu je bilo Derdi, i niko mu nije rekao da ustane i da odgovara policiji, ali ne znam zašto su članovi predsedništva uvek mislili da su kompetentni. Dok sam od Ibrahima Rugove imala potvrdu da je Savez žena asocijacija, aneks, ali ima i svoju nezavisnost.

Tako da su njih dvoje igrali ulogu nadležnih, kao da su iznad predsednice Saveza. Ustane taj Redžep Derdi i kaže im: “Izvolite!” Oni mu kažu: “Hteli smo da znamo da li ovde ima gostiju iz Albanije?” I on im kaže: “Da”, kao da je to sasvim normalno. Onda ustane Sanija Gaši, članica predesdnništva, izađe ispred policije, nikada neću zaboraviti tu njenu hrabrost, i kaže im: “Gospodine to su moji gosti”, znači gosti redakcije... reče: “Nisu gosti Saveza. Samo sam ih pvela sa sobom, nisam imala gde da ih ostavim”, “Dobro, pođi ti sa nama”, i odveli su je.

Sanija nije odustajala od toga da su gosti redakcije i da su došle na kratko, dobile su tranzitne vize kroz Kosovo, rekli su da idu za Rumuniju, jer nemaju pravo da na Kosovo dolaze iz Albanije. “One su samo u

prolazu, i nisam imala gde da ih ostavim, tako da sam ih povel sa sobom". Ni Saniju nisu držili u pritvoru, ali njima su udarili crne pečate da se odmah vrata u Albaniju u roku od 24 sata, ali to nam uopšte nije pokvarilo skupštinu. Skupština se nastavila i u jednom trenutku su izabrali grupu, objašnjavam detalje, jer želim da objasnim zašto sam napustila Demokratsku ligu.

Izabrana je verifikaciona komisija, glasanje je počelo, desilo se nešto što Edita nije znala da sam ja shvatila. Htela je da ubedi sve delegate, goste koji su i danas svedoci, bar gosti iz Makedonije su svedoci da je rekla: "Nemojte glasati za Fljoru" i čudila sam se, jer je i meni rekla: "Ti nemoj da se prijaviš", i pošto sam ja imala tu informaciju i pošto nisam toliko ambiciozna za politiku, ja sam ustala i rekla: "Molila bih vas da me ne predlažete za člana predsedništva, jer pre svega nisam poslušan član stranke", ja sam pesnik i možda sama po sebi nisam poslušna i nisam prikladna da budem predsednik Saveza, Obavila sam svoj posao za skupštinu, toliko sma i htela.

Skupili su glasove i jedna gospođa, mislim da se Ćibrići prezivala, bila je predsednica komisije i popela se gore do sobe [gde su brojali glasove]. A Edita Tahiri je ustala i rekla Nekibi Keljmendi: "Hajde da i mi idemo u komisiju da proverimo glasove", znači da kontrolišu glasove. Nekiba nije otišla, ali je znala šta znači ući u komisiju. I ova Edita je otišla. Čim je zatvorila vrata, pratila sam je očima, i zamislite dok sam imala pritisak policije, morala sam i o tome da mislim...

Otišla je, prekinula sam raspravu i rekla: "Izvinite, u sobu u kojoj se broje glasovi ušla je članica predsedništva bez našeg odobrenja. Hoćemo li to dozvoliti ili ne? Glasaćemo ako ste za ili protiv". Sala je glasala protiv, zato što smo verovali komisiji koju smo sami izabrali, tu smo izabrali, ja nisam predložila komisiju. Tada sam rekla da treba da izaberemo dve osobe koje će otići i reći Editi: "Izađi napolje!" I izabrali smo dvoje ljudi, skupština je izabrala dvoje ljudi i oni otišli i rekli su joj: "Izlazi napolje!"

Kad je izašla, ona se obrazložila: "Ne, nisam išla da brojim glasove, ali samo da vidim da li one znaju", ne znam šta: "da li znaju da broje". Pa kako ne znaju da broje, te su žene davale svoj život za aktivnosti, i da ne znaju a broje! Biral su prave žene, koje ja ne poznajem, jer je bilo toliko aktivistkinja, da nisam znala ime svake od njih. Kad je Edita izašla, znala sam da više ne možemo biti tu zajedno, znala sam jer sam napravila taj gest, tako da ne bih mogla da budem tu gde je i ona, jer to tako ne ide. Ili komunizam, ili demokratija. Ja sam bila demokrata. A ne kao u prošlosti da mi politički komesar naređuje, da mi stalno naređuje. I to je za mene bilo očajno, ali bila sam zadovoljna sobom, i delegatima, zato što smo napravili gest [koji je pokazao] da za prosperitet to nije prikladno.

Kongres je dao rezultate. Ja sam dobila najveći broj glasova. Edita je rekla: "Nemoj da najavljuješ ko je predsednica Saveza" kad bi neko drugi osvojio najviše glasova, ja bih tu osobu najavila, ali s obzirom na to da sam ja imala najviše glasova, ispada kao da ja stoposto hoću da budem predsednica. Dakle, nisam bila stopostotno sigurna da hoću da postanem predsednica, na kraju krajeva imala sam i druge poslove. Ali ja sam objavila ko je pobedio, ko je osvojio glasove, samo predsednicu nisam najavila. Pred komisijom se podrazumevalo da sam predsednica, ali u stvarnosti to nisam bila. Sutradan ih nisam zvala, i dalje nisam nikome prepustila mesto jer nisu izabrali drugu predsednicu. Nisam zvala

predsedništvo, ali Edita je zvala iz sedišta Demokratske lige, Edita Tahiri nas je pozvala sve na sastanak i bilo mi je čudno što nas je neko pozvao.

Dok sam išla na sastanak, govorim vam istinu, ne znam da li vi to možete da shvatite, ali javno ću reći, neka to ostane dokumentovano, činilo mi se kao da se zemlja ispod mene razara. Dala sam sve od sebe da organizujem žene i one su bile organizovane u okviru Demokratske lige. Stranka nije bila važna, ali bilo je važno da su tu bile i žene koje su bile po zatvorima i žene koje su bile po silnim demonstracijama, one su tu bile sve zajedno. I bila je to izvanredna radna atmosfera, isto su radile one koje su se bavile poljoprivredom i one koje su bile akademici. Znale su da poštuju akademice, kad je neka doktorirala mi bismo joj priredili svečanost, jer smo se radovale što je među nama žena koja je postala doktor nauka. Meni se zemlja razarala, činilo mi se da mi je noga tonula na svakom koraku, jer sam znala da ću napraviti veoma radikalan korak.

Kad sam stigla na sastanak, svi su se okupili i rekoh počecu. Edita je govorila, rekla sam joj: "Edita, oprosti, još nisam podnela ostavku, ja sam i dalje predsednica dok ne izaberemo novu predsednicu...". Rekoh: "Pošto si veoma uticajna na članove predsedništva... pre svega, zahvaljujem ti se što si sazvala novo predsedništvo misleći da sam umorna i nisam imala vremena. Ja sam u stvari ispratila naše gošće do granice, one koje su dobile crne pečate i one koje su vratili. Zato vas nisam zvala, ali hvala tebi što si ih pozvala. A sada, pošto ti imaš uticaj na članove predsedništva, imaćeš uticaja i na to ko će biti izabran kao predsednica, potpredsednica i tako dalje, zato bih te zamolila da izađeš. Ne treba nam član predsedništva jer smo sve zrele. Vidim da ima dobrih članica predsedništva, tako da mislim da ćemo izabrati najbolju". Rekla je: "Ne, neću da izađem".

Rekoh: "Vidi, Edita, mi smo izabrane među sobom, znači grupa žena je rekla: 'Da li želiš da rukovodiš Savezom žena?' i nisam rukovodila svojom voljom i rekla sam: 'Do skupštine'. Ali ja sam danas dobila glasove od 500 žena i ispuniću želje tih 500 žena. Danas sam neko drugi. Zato te molim da izađeš, nećemo se rukovoditi naredbama, ali ćemo raditi kako mislimo, kao što imamo statut, imamo propis i neće niko da se meša", "Ne..." reče "ja neću da izađem". Rekoh: "Ako ne izađeš, ja ne mogu da obavim prvi zadatak za koji mi je delegirao birački kadar, zato ću izaći ja". Rekla sam im: "Izvinite, ja ne mogu da završim svoj zadatak jer mi ne dozvoljava". To su dobro razumele članice predsedništva, počele su da plaču, poznavajući mene. "Doktorka nemoj ti da izađeš", rekoh: "Šta da radim, zar da se tučem?" I rekla sam im: "Ne, ja ću izaći". Edita je znala da sam ja odlučna, ali takođe sam nežna i znate šta ja kažem... to ne mogu da zaboravim, nisam ja ta koja zaboravlja stvari, možda zaboravljam imena, ali ne i događaje.

[Priča se nastavlja od osmog dela video intervjua]

Deveti deo

Fljora Brovina: Ona je rekla: "Dobro, da li ćeš barem ostati da nam pomogneš oko dnevnog reda?" Ja to ne bih nikada nikome uradila, to ne bih nikad nikome rekla. Kad znaš da se neko žrtvovao za to

udruženje, bar se zahvali za obavljeni rad ili ispoštuj nečiji rad, jer sam ja ponosna na posao koji sam uradila u Savezu žena. Da budem iskrena, ne hvalim se, jer sam to uradila svim srcem i baš mi je drago. Ipak još uvek, uprkos svim političkim izazovima, i dalje imam prijateljice i poštujemo se.

Ona mi je rekla: “Da li možeš?” Znači, da im pomognem sa nekim tačkama koje je ona pripremila. Ostala sam da diskutujem o jednoj tački. Žene nisu verovala da ću da izađem, a ja sam ustala i ostavila ih sa suzama u očima. To je moj odlazak sa Saveza žena. Ne znam kako su to kasnije komentirali, ali ja sam se dosta naljutila i na mog prijatelja Ibrahima Rugovu, jer sam bila jako iskrena u odnosu na svoj rad. Čak sam mu često davala izveštaje i ponekad mi je govorio: “Znam da ti radiš i samo radi...”, ali kad sam otišla, sigurno mu je bilo krivo, ali nije našao za shodno da me pita: “Zašto si otišla?” Ali odgovor je dobio kad ga je Edita Tahiri napustila, jer je ona imala ambiciju samo za... imala je veliku političku ambiciju, i kada je videla da nešto nije u redu, tražila je korist negde drugde. To je to i stojim iza toga do smrti, jer Editu poštujem kao ličnost, ali sećam se da je ona često prisvajala, prisvajala istorijske događaje, često je postajala i ratnica, a u stvari nije bila.

Aurelja Kadriu: Htela sam da vas pitam o protestima '98, gde ste vi tada bili? Kako se desilo? To je bilo u martu.

Fljora Brovina: Želim da vam opišem dva protesta. Da li sam vam pričala o tome kad su '95. uhapsili Saniju Gaši?

Aurelja Kadriu: Ne.

Fljora Brovina: Moram da ispričam i za taj protest, jer to nisam nigde spominjala. Mi smo formirale nakon nekoliko meseci Žensku ligu. Ženska liga je formirana u ovoj sobi, bilo je stotinu žena koje su učestvovala bez obzira na... Ideja je bila da tu učestvuju žene bez obzira kojoj stranci pripadaju, jer su se tada formirale stranke, i bez obzira kojoj veri pripadaju. Dakle, neke stranke su formirane s određenim ideologijama, ali htele smo da sve budemo zajedno u Ženskoj ligi, kako bismo pomogli ženama.

To je bila ideja na početku i trebalo je pripremiti žene da nas ne zateknu u bilo kojoj iznenadnoj situaciji, mislim na rat. Nije da sam ja predosećala rat, ali videlo se da sve liče na rat, jer su sve bile nezaposlene, potpuno izvan toka i uz insistiranje mojih prijateljica, znači: “Zašto to ne formiramo sada? Zašto to ne formiramo sada?” Okupili smo stotinu ljudi i pošto se više nismo mogli okupiti, oformili smo inicijativnu grupu i Žensku ligu.

Sledećeg dana, možda zato što nas je neko dole prisluškivao ili nas je neko čak i špijunirao, ne znam tačno šta se dogodilo, ali sutradan smo bili svi pozvani, celo rukovodstvo je bilo pozvano u policiju. Neke od tih žena su imale slab karakter. Kasnije su nastavile rad po aktivnim društvima, odnosno po građanskim društvima u kojima su se prikupljala i materijalna sredstva i ne znam, nikad ih nisam videla, nismo se gledale u oči, ali su se bojale. Pojedine je pritislula porodica, nakon što su ispitane, neke su stajale tako hrabro i nikad ne bih pomislila da mogu biti tako hrabre. Među heroinama spomenuću Valbonu Žerka-Palaska, možda sam vam pričala o njoj?

Aurelja Kadriu: Da, pomenuli ste Valbonu.

Fljora Brovina: Pomenula sam je jer uvek volim da je pomenem, slikarka koja je bila u ono vreme veoma afirmisana, možda je čak bila jedna od najpoznatijih. Čini mi se da sam s vama razgovarala o demonstracijama na platou Palace mladih. Spominjem ih zato što informativni centar DSK-a nije imao informacije o radu Lige albanskih žena, informacija o našem radu nije dospela do Lige, dakle u dnevnim informacijama nije dospelo naš rad, retko. Jednom je izašla informacija da su meni i mojoj porodici pretili, ali nije bilo dovoljno informacija. Unutar Albanske ženske lige toliko smo radile da to ne možeš zamisliti, dan i noć.

Dolazimo do godina, u godinama malo pre rata kada se teror povećavao, kad je bilo potrebno žene su nas i po kućama zvale, periferija je bila opkoljena, policija je bila blizu njihovih domova, mi smo išle kako bismo pokazale neku silu. Bilo je to vreme ekonomske krize, sećam se da je bila kriza. Ispričaću kasnije ovo pitanje ekonomske situacije u zemlji, bilo je vrlo teško. Sećam se kad mi je otac umro nisam imala novac da mu kupim kovčeg, čak i kad je bio bolestan, morala sam da radim ceo dan kako bih mu kupila jednu infuziju, to je bila kriza, iako sam bila lekarka, ni ja nisam mogla ništa da učinim.

U ambulanti u kojoj sam radila nisam mogla da platim ni stanarinu, a jedan od onih koji je to primetio... odlučila sam da je zatvorim, jer sam uvek volonterski radila i druge poslove, a Adem Demaći mi je rekao da ne zatvorim ambulantu. U toj ambulanti je bila jedna soba i predsoblje. Srednjoškolci su takođe dolazili tamo da odrade staž, a ja sam im dozvolila zajedno sa profesorima, tek diplomiranim lekarima da tu održavaju jednogodišnje stažiranje, gde između ostalog moraju da popune iskustvo pedijatra za mesec dana. I došli su da obave pedijatrijsko stažiranje i to je bila veoma dobra komunikacija za mene sa mladim lekarima. I sećam se iskustva, poznanstva s ovom generacijom koja će nositi veliku težinu vremena koje dolazi, odnosno težinu rata.

Sada, kao Liga žena, bile smo poznate sve više iz dana u dan, a sa sastankom održanim krajem godine, u februaru, 28. februara 1998, Ligu žena su takođe pozvali na taj sastanak, negde u starom delu grada, to jest u blizini škole "Emin Duraku", u nekoj privatnoj kući. Pozvali su nas da razgovaramo o demonstracijama koje je trebalo da se održe u martu, velike narodne demonstracije, i trebalo je da učestvujemo u organizaciji.

U jednom momentu kad je bila pauza, tokom pauze bilo je različitih rasprava, kad smo izašli saznali smo da su preko Likošana i Ćireza leteli policijski avioni i helikopteri koji su ubili puno ljudi. U tom momentu kad se ta pauza završila, ja se nisam vratila na sastanak, ali sam rekla Šukriji Redži, Šukrija Redža je bila bivša politička zatvorenica, aktivistkinja, i rekla sam joj: "Šukrija, molim te uđi unutra i reci muškarcima..." pošto su većina bili muškarci: "reci muškarcima neka zovu žene, i da se spremimo oko 4 ili 5 sati [posle podne]", zaboravila sam: "da se okupimo ispred američke kancelarije". Jel sam vam pričala o tome?

Aurelja Kadriu: Ne.

Fljora Brovina: Da se okupimo kod američke kancelarije, neka dođu sve žene i još i njihove žene da protestuju zbog događaja u Ćirez u i Likošanu. Iskreno, nisam imala telefon, telefon mi nije radio, nisam platila ili ne znam šta, ali otišla sam kod prve komšinice. I svugde sam imala žene aktivistkinje, i molila sam je da obavesti svoje prijateljice, i te njene prijateljice da obaveste svoje, pa sam tako indirektno, kao i uvek, informisala žena u koliko sati treba da budemo tamo.

Nisam ni pomislila da će pred vratima ambasade biti skoro 3000 žena, nismo sve išle zajedno, nego smo se okupile tamo. Šefa kancelarije zatekli smo iznenađenog, jer bilo je popodne i on se odmarao, zanimljivo mi je bilo jer je meni prišao i rekao: “Izvinite, nisam stigao ni sako da obučem”. Mislim, bio je u košulji, i kad je čuo šta tražimo, dakle rat je već počeo: “Bojimo se da će početi rat”.

Rat nije počeo sve dok nisu ubili dvadesetoro članova porodice Nebiu, uključujući i trudnicu, dakle i dete u utrobi je ubijeno. Bilo mu je jako žao, žene su bile napolju na ulici, a ja sam bila unutra zajedno sa delegacijom kod čelnika. Nakon što su započeli sastanak, ušla je i Ljuljeta Pulja, koja je bila u sastanku kad nas je Adem Demaći zvao, ali došla je i tu. U jednom trenutku dok smo izlazili, dok smo napuštali taj sastanak, ne znam kako mi je došlo, ali rekla sam ovo: “Ne znam šta da radim”.

Retko na zvaničnim sastancima neko kaže ono što najiskrenije misli, ali ja sam rekla: “Ne znam šta da radim”, htela sam da uradim nešto više od toga. Rekao mi je: “Gospodo, vi radite ono što treba da se uradi”. To je veoma velika reč koja me vodila kroz život. Radite ono što je potrebno da uradite, jer ako se ne založite za sebe i branite vašu slobodu, niko drugi vam može pomoći. Da li je tako? Čula sam nešto slično i od mog oca, koji mi je rekao da nikada ne štedim sebe, takođe i od mog supruga, ali i bliskog prijatelja koji me je nazvao sestrom, a bili smo i kolege iz “Riljindje”, Jusufa Gervale.

Kad sam htela da budem deo “Ilegale”, on mi je rekao: “Ne, jer svi poznavaju tvoju porodicu, ti si poznata, prva albanska pesnikinja, prva novinarka, upašćeš u oko. Upašćeš u oko u ‘Ilegali’, a onog trenutka kada sama naiđeš na nešto što treba uraditi, uradi to”. I ta mi je reč bila dovoljna da preuzmem svoju ulogu koju sam imala do kraja rata. To znači, od tog dana sa mojim prijateljicama iz Liga žena, kojima se zahvaljujem na hrabrosti koju su imali, za žrtvovanje, za volju koju smo dale jedna drugoj, jer možda ne bismo mogle jedna bez druge. Ali uticaj smo imali i na muškarce, jer su se u Ligi žena počeli pojavljivati i muškarci kao volonteri koji su nas pitali: “Da li nas orimate u Ligu žena?”.

To je bilo veoma lepo i bilo je nadahnjujuće, jer smo svaki dan imali volontere, vozače, čak i obrazovane ljude sa fakultetima, i doktore nauka poput Emina Kabašija, Nebija Baljaja, Kadrija Dušija, to su pali borci koji su voluntirali. I da ih ne spominjem po imenu, jer mogu da zaboravim nekoga i bilo bi mi žao, dobrovoljno su se prijavili i osetili se delom aktivnog otpora za slobodu i radili su u okviru Lige žena. Mi smo se odmah snašli, bio je to dan sahrane palih boraca i bili smo organizovani kao Liga žena da idemo zajedno, otišli smo sa Demokratskom ligom, postojao je centar gde ste mogli da komunicirate, i Fehmi Agani se spremao da ide da učestvuje na sahrani u Ćirez u i Likošanu.

Nismo imali automobile i videli smo nemačkog novinara i pitali smo ga da li može da nas poveze sa sobom, bar troje ljudi, jer je i on želeo da ide na sahranu, rekao je: “Da”. Krenuli smo i prema Komoranu, kada je ta delegacija stigla u Komorane, policija ih je zaustavila na kontrolnom punktu i

vratila Fehmija Aganija i celu delegaciju, ali mi smo nastavili do Komorana. Malo sam demonstrirala pred tim nemačkim novinarom, izvadila sam ličnu kartu i rekla: “Ja sam iz Drenice i želim da odem tamo, jer je možda i moja porodica stradala”. Zaista sam rođena u Drenici, ali nemam porodicu, slučajno sam se tamo rodila i ponosna sam na to, sviđa mi se što sam tamo rođena, ali nisam iz Drenice. Ni tada me nisu pustili, malo smo s raspravljali i vratili smo se.

Primetila sam nešto oko “Ilegale”, primetila sam nešto na ulici, ali nisam ništa rekla. Kada smo se vratili, rekla sam prijateljicama: “Da li zaista hoćemo da prisustvujemo toj sahrani? Ako zaista hoćemo, pitaćemo ponovo tog Nemca, da li i on zaista hoće”. Pitala sam ga: “Da li bi hteo da pođeš s nama drugim putevima, ne onim koji je zabranjen?” Rekao je: “Da, da, idemo li ponovo?”. I krenuli smo ponovo i blizu Kraljeve česme, sa suprotne strane bio je put do Vasiljeva. Prema Vasiljevu, blizu Kraljeve krune, zapazila sam čoveka koji je popravljao gumu automobila, kad smo išli u Komorane, ali i kad smo se vraćali, on je i dalje radio na gumi i to mi se učinilo kao nešto ilegalno, i kad smo opet išli, taj isti čovek je još uvek radio nešto na svom automobilu, isti je bio kod automobila i popravljao ga.

Zatim sam izašla malo dalje i prišla tom čoveku i rekla mu: “Dobar dan, možete li da nam kažete kojim putem se ide tamo?” Nisam mu rekla ni da idemo na groblje... ali samo tamo, jer u “Ilegali” nisu potrebno mnogo reči, on je rekao: “Doktorka, prepoznajem vas”, rekao je, “tamo ne možete ići tim automobilom”. Dakle, s nemačkom registracijom. “Osim ako vi... koliko vas ima?” Rekoh koliko nas ima, rekao je: “Ja ću vas odvesti, zato sam ovde”. Rekla sam: “Razumem”. Dogovorili smo se bez ijedne reči, rekao je: “Ovde morate da ostavite automobil”. Sada moramo da razgovaramo s Nemcem da li pristaje da ostavi auto u dvorištu kuće u Komoranu s desne strane puta, i on reče: “Da” I otišao je da vidi mesto gde će ostaviti automobil.

Nas tri smo brzo proverile dokumenta koja su bila u automobilu, da li je tačno... imale smo odgovornost, da li je taj novinar pravi i da li je uopšte Nemač? Možda i nije. Videle smo da jeste. Dakle, dokumenti su potvrdili da je govorio istinu. I objašnjavam ovo zato što želim da opišem tu budnost žene, ne kažem za sebe, već i za žene koje su bile sa mnom, i izašle smo iz automobila. Rekao nam je da sačekamo još malo, jer je čekao da za sat vremena dođe delegacija Albanske ambasade iz Beograda. A kad su i oni došli, krenuli smo stvarno ilegalnim putevima, ne kroz sela oko Glogovca, nego skroz druga sela.

Kad smo stigli, bio je to vrlo veliki miting, ja to zovem miting, ali to je bila masovna sahrana, sva brda puna ljudi, a ljudi su čekali satima, 20 grobova, 22-23 groba su bila otvorena. Nisu svi ljudi pronađeni, jer su ubijeni na različitim mestima, jezivo, porodice su plakale, postavili su binu kako bi se održavali govori. Nisam planirala da budem tamo na bini, ali su me izvukli da izađem i počeli smo sa govorima.

Tu je Ljuljeta Pulja napravila životnu grešku i jako mi je žao, jer je upropastila svoju političku karijeru. Ona je počela da govori, ali je zaboravila na tragediju, počela je da priča o tome kako je kandidat za poslanika u skupštini, jer je Demokratska liga održala izbore i ne znam šta, to uopšte nije bilo prikladno toj situaciji, uopšte nije pogodila [temu]. Iako smo je vukli za kaput da ne priča: “Nemoj da pričaš!” znaš, jer nije bilo prikladno. Ona se zbunila i bilo je posldica. I mislim da je to platila političkom

karijerom, iako je bila jako harizmatična žena i imala sam poštovanja prema njoj. Tako je tu završila, jer neko želi da tu promoviše sebe, misle da je to najvažnije.

Da vam ispričam nešto u vezi sahrane, dakle, na sahrani, porodice su insistirale, hteli su da kamenuju Ljuljetu, i to je bila grozna situacija. Tada su članovi porodice koji su izgubili četiri sina ustali i rekli: “Doktorka, pričaj ti”. Rekoh: “Ja se nisam spremila da pričam”, “Ne, ti pričaj ili ćemo mi tako i tako uraditi”. Onda sam ja ustala i održala govor. Taj sam govor održala kako bih smirila masu, u ime Lige žena, mi žene smo uz muškarce kako bismo uvek odbranile svoju domovinu gde god bile, i to je moja zakletva pred ljudima, da ću uvek biti aktivan deo odbrane domovine. To je bio moj govor i sećam se da sam tu dala zakletvu.

Posle tog govora, suprug mi je rekao: “Trebalo je da održiš duži govor”. Jer dok sam ja pričala, masa je polako sela, sela i ostavila kamenje na zemlju, i kad sam to videla onda sam završila govor, znam da sam malo duže pričala. Nakon toga, zajedno sa lekarom koji je nestao, koji je nestao nakon ovog masakra, lekarom iz Drenice kome sam zaboravila ime... možda se kasnije setim, žao mi je što zaboravljam, ali to su godine, žao mi je. On je radio, ljudi su se onesvešćivali, on je imao džepove pune lekova i rekao mi je: “Doktorka...” napunio mi je džep sredstvima za smirenje i analgeticima, i izašli smo da radimo gde god je trebalo po terenu.

To je stvarno bila situacija koja se možda može samo u filmu opisati. Od tog dana, članovi Lige žena su svakog dana bili na terenu, u selima Drenice gde god su nas ljudi trebali da ih smirimo, da previjemo ranu, da ih lečimo. U međuvremenu, 5. marta dogodio se masakr u Prekazu, našli smo se organizovano u Prištini. To je automatski organizovano u Američkoj kancelariji, tada je bila kancelarija, nije bila ambasada. Okupili smo mnogo žena, hiljadu žena.

Policija nas je opkolila, opkolila nas je, i most ispod kojeg prolazi voz na kraju Dragodana bio je pun policije. Policija nas je opkolila, to jest, oko Američke kancelarije, i sećam se da sam ustala i videla da je kancelarija opkoljena, i rekla sam gospodinu Hilu, on je bio šef: “Gospodine Hil, opkolili su vas, opkolili su vas. Oni su svuda oko nas”. Prebledeo je i bilo mu je jako žao: “Šta da radimo sada? Izačiću da vas zaštitim”. “Ne”, rekoh: “idem ja da stanem ispred žena”, i izašla sam.

Rekla sam im: “Žene, držite se za ruke, neke su otišle u naselje Vranjevac”, znači bolnica pa nadalje i neke do mosta, hiljadu žena... “ne napuštajte jedna drugu i ako ubiju neku od vas, ne napuštajte jedna drugu ni pod kojim uslovima, dakle vaše oružje su ruke”. Ja sam bila u grupi koja je išla preko mosta i ambasador Hil nije mogao da se smiri, tada nije bilo ambasadora. Američka kancelarija imala je zidove i u jednom trenutku dok smo prelazili most, videla sam ga kako se penje u uglu dvorišnog zida da bi proverio da li će nešto da nam se desi. Policija je otvorila bajonete i dodirivala naša tela bajonetima, znači, dok smo hodale ovako su nam radili {objašnjava rukama}.

Ta sila žene je neopisiva u istoriji, ta im sila nije dala da odustanu i stigle su dole. Kad smo stigle dole, tu su bile velike demonstracije i bilo je ljudi koji su [izašli] da nas podrže, i desile su se jako velike demonstracije. Sledećeg dana ili nekoliko dana kasnije, održale su se demonstracije širom grada, skoro svakodnevno smo imali demonstracije. Demonstracije širom grada, daću vam i fotografije,

organizovala sam ih zajedno sa Isom Kastratijem. Televizija je uzela neke druge slike, promovisali su se neki drugi ljudi. Nažalost, neki su stradali u centru grada, ali takođe smo stradali i mi koji smo organizovali. Znači da je Isa Kastrati pali borac. Ne znam ko je slikao, ali ja sam se spasila tog dana, zahvaljujući nekim mladim ljudima koji su me zgrabili za ruku i ne znam gde su me odveli, jer je to bila vrlo akutna situacija, vrlo opasna.

Nakon ove demonstracija, rekoh da smo svakog dana imali demonstracije kako bismo upozorili svet, i tada su se pojavili međunarodni mediji koji su pokazivali šta se dešava. I prve fotografije, znači majke koja je umrla sa detetom u utrobi, predstavili smo mi iz Lige žena, ali u Savetu za zaštitu ljudskih prava, takođe smo bili deo Saveta za ljudska prava. Dodaću još da smo imali palih boraca, ranjeni ljudi su dolazili iz Drenice, među njima i iz porodice Jašari³⁶, poput sina Šerifa Jašarija, ranjenog u ruku, i došli su međunarodni mediji. Bilo je puno stranih medija i tražili su konkretne informacije, konkretne fotografije.

Tražili su od mene fotografiju jednog od povređenih, prihvatila sam, ali sam tražila da ne pokazuju moje lice kako bih mogla i dalje da radim. Na prvim fotografijama je taj 17-godišnji dečak kome je metak prodro u ruku i do pazuha, i ja sam radila [operisala ga] bez rukavica. I da budem iskrena, deo mog prsta je otkinut i to je izašlo na CNN-u, prikazali su moje ruke kako radim, a moja sestra je to videla u Americi i rekla je: "Videla sam te na televiziji", u stvari prepoznala je moj otkinut prst.

To je trenutak kada su ljudi počeli da vide da je organizacija Lige žena... i počeli su da nam nude pomoć, na primer, dali su nam automobile jer smo išli na teren, otišli smo u Drenicu i nismo imali problema sa odlaskom. Počeli smo sa prikupljanjem hrane, počeli smo da sakupljamo odeću, ali smo takođe uspeali da sakupimo stvari koje su potrebne Oslobođilačkoj vojsci Kosova, jer smo se sastali sa njima. Prva garderoba koju smo odneli je bio zimski prsluk, bez rukava, jer nismo našli rukave na jakni, debeli prsluk koji su vojnici u civilnoj odeći nosili kao znak Oslobođilačke vojske. To sam videla u martu '98. godine, kada sam otišla u selo Obrinje, na teritoriji koja je bila pod kontrolom OVK-a i kada su izašli pred nas, svi vojnici su bili u odeći koju smo mi odneli, koju smo sakupili po prodavnicama, ljudi su nam je dobrovoljno dali.

Ljudi su pokazali solidarnost, iako zapravo nisu znali da li imamo ili nemamo oslobođilačku vojsku, jer ona samo što se formirala i samo što je počela da se predstavlja. Održane su i druge demonstracije sa motom "SOS", i ove demonstracije o kojoj sam pričala su imale moto "SOS". Znači potrebna nam je pomoć jer je počeo rat, odnosno dvanaest je sati, "SOS", onda 8. marta su organizovane demonstracije sa "Belim papirima", znači, postoje mirne opcije za rešenje Kosova, ne mora da počne rat. Bile su to sjajne demonstracije protiv rata na kojima su se okupile sve ženske organizacije, uključujući Savez žena, i druga udruženja i druge žene koje uopšte nisu bile članice rganizacija, ali sve su se pridružile tom maršu.

³⁶ U martu 1998. godine srpske trupe opkolile su imanje porodice Jašari, čiji su muškarci bili među osnivačima Oslobođilačke vojske Kosova, i sve su ih ubili, uključujući i žene i decu. Ovaj događaj je podstakao otpor Albanaca i obeležava početak rata.

Neke drugarice su drugačije zamišljale taj marš, malo feminističnije, ali ja nisam tako mislila, ne znam, neću do pominjem ovde. Na primer, da uzmemo neke higijenske stvari, ali to se nije uklapalo s našim mentalitetom, nije išlo. Dakle, bilo je dovoljno ići s hlebom i možda nekim benzinom ili nečim, ali ne tako. Ali, ipak, sve smo se srele i koristeći iskustvo Lige žena... Žene iz Lige žena su zapravo bile tog dana u Drenici, neke aktivnosti su bile u Drenici, dok je većina nas bila ovde, i ja sam bila kao vođa.

Videli ste sami ko je bio u prvom redu, ali nije bitno ko je to bio, ja sam imala drugi zadatak i ne znam ove suorganizatorke prvog reda, da li su znale kako su se demonstracije za Drenicu organizovale do kraja? Organizovali smo kontrolu da nas obaveste o opasnosti u svakoj fazi, na primer, gde su nas čekale patrole, gde smo bili u opasnosti, a u svakom momentu su dolazili informatori. Bila sam u ćošku, bila sam na čelu, ali u uglu, a osim toga, imala sam šešir i beli kaput kako bi me prepoznali informatori. Informatori su se takođe kretali automobilom, ali su bili i u redu.

Jedna naša vredna aktivistkinja s kojom smo takođe radili na terenu, Baljaj, Nazljia Baljaj, preuzela je veoma težak zadatak, ona je preuzela zajedno s nekim drugaricama da čuva red, znači da ne hodamo bez reda, jednom rečju, bila je saobraćajni policajac. Vrpcom smo držali red da pokažemo da smo civilizovane i sećam se da je taj zadatak obavljala sa velikom čašću. Bile smo bliske prijateljice, sada nas je ova današnja politika malo podelila s nekima, ali nikada se nismo razdvojile jer smo mnogo posla obavile zajedno. Takođe je znala ljudska prava, jer je radila u Savetu za ljudska prava i zato je preuzela taj zadatak.

Ali među aktivistima iza nas, iza nas su bili pravi aktivisti, oni koji su poznavali teren, mi ćemo samo simbolično predstaviti svoje subjekte ponekad čak i nesrazmerno, ali to kažem naglas i znam šta pričam. U jednom trenutku, dve studentkinje, kada smo bili upravo pred mostom, dve studentkinje su došle prema meni dok smo bili u Dardaniji i išli prema Kosovu Polju. Nije mi bio prvi put da su me obavestili da jedan beli automobil stalno prolazi pored, to je bilo policijsko vozilo, ali imala sam te informacije, i u jednom trenutku dok mi je jedna nešto govorila, a druga je bila blizu, vozilo se približilo i udarilo nas je. Te dve studentkinje su pale na zemlju, ja sam stajala, ali [vozilo] me je udarilo u nogu, i imam posledice od povrede, ali nisam pala.

Brzo je došlo drugo vozilo, pokupili su te devojke i odveli ih u bolnicu, mene su pitali: "Kako si?" "Dobro" rekoh. Pravo da vam kažem, u tom trenutku nije me još bolela noga. Zatim smo nastavili do mosta, policija nas je opkolila, dobila sam informacije od te dve devojke da ljudi iz Kosova Polja, koji su u većem procentu bili Srbi, pripremaju da nas ubiju, pripremaju se s kamenjem, pripremaju se s oružjem, izašli su na obe strane puta i napraviće se masakr. Tada sam u tom trenutku imala dilemu da li smem, da li je dobro žrtvovati žene sa voljom koju imaju?

Uveče su me mnogi zvali: "Da li stvarno razmišljaš o odlasku u Drenicu? Da li možete? Da li smete?" bilo je toga. Ne kažem da ne bismo išli, ali iza Kosova Polja su stajali volonterski autobusi koje smo organizovali i koji bi prevozili te žene. Tako da bismo definitivno išli. I motiv zašto smo krenule bio je teror koji su učinili nad albanskim stanovništvom; odvajali su žene od muškaraca, decu i žene su držali po školama bez hrane, bez lekova, među njima je bilo i trudnica i bila je veoma iritantna atmosfera,

zbog toga smo morali nešto da učinimo. I u tom trenutku, kada smo se konsultovale videla sam kakva je atmosfera i da moramo da se vratimo nazad, da ne rizikujemo dalje.

Žene su bile očajne: “Zašto se vraćamo?” Simbolično smo se vratile, jer smo zaista bile u Drenici, to sam htela da kažem, bile smo u Drenici. Žao mi je što sada pominjem neke moje prijatelje, verovatno će se celog života brinuti zašto nisu učestvovali na demonstracijama, ali one su zaista bile u Drenici. Čak i kad smo se vratili sa hlebom u ruci, odlučili smo da delimično predamo hleb Međunarodnom crvenom krstu kako bi ih uznemirili, da pruže pomoć stanovništvu, i jedan deo smo predali UNHCR-u, i hodajući prema Međunarodnom crvenom krstu noga je počela jako da me boli. Kad smo stigli do UNHCR-a, mislila sam da ne mogu više da hodam, jer me je ta povreda toliko bolela da nisam mogla da verujem, verovatno mi se povredio i neki prošljen, i onda su nas primili kao delegaciju, seli smo i tada znam da je govorila Edita, dalje ne znam šta se dogodilo.

Deseti deo

Fljora Brovina: Bilo mi je jako teško da hodam do kuće, do ambulante ili bilo gde. Jedva sam stala na noge kad sam ustala, ali prijateljice su mi pomogle. Nisam smela da odem u bolnicu kojom su upravljali Srbi, pa sam sama izlečila nogu, imala sam malo posledica, koje sma najviše osetila dok sam bila u zatvoru. Ali ovo u poređenju s drugim povredama nije nešto što ću toliko spominjati. Ali moram da kažem da je u medijima objavljeno da su tri žene, tri žene povređene; data su imena tih devojaka, a ja nisam dala svoje ime jer nisam znala ni ko piše o tome.

Demonstracije su imale veliki odjek svuda u svetu, posebno ove, sa belim papirima, jer su bile veoma masovne, kao da su... rekla bih da su najveće demonstracije bile one sa belim papirima, demonstracije sa hlebom u ruci i demonstracije za mir koje su održane u Dragodanu kasnije. One su imale odjek širom sveta, čak i najpoznatije svetske novine su pisale i imale mnogo naših fotografija, dobile smo podršku svih žena širom sveta. Imam te novine i kada započnete sa fotografisanjem beleški daću vam i to [obraća se sagovornici].

Krajem 2001. godine, kod mene je bila delegacija nakon što sam puštena iz zatvora, bila je delegacija Saveta bezbednosti na Kosovu, koja se, između ostalog, uveče, pre povratka, sastala sa Grupom žena i nekim ženama liderkama. Između ostalog, šef delegacije je rekao: “Snaga žena, glas žena koji je dopro u svet, pokazao je stvarnost Kosova i bili su uzrok intervencije NATO-a”. Ponosna sam na to, na te reči koje sam čula od šefa delegacije i verujem da su tačne, jer mi ne samo da smo bile glasne, već smo pokazale i pravu snagu i realnost.

Rat je polako počeo i morala sam da učinim nešto više od toga, jer su sporadične akcije morale biti organizovanije, posebno u određenim sektorima, jer smo takođe primetili slabosti koje bi mogla da ima Oslobođilačka vojska. Pričam u vezi zdravstvene organizacije, primetilo se da nemaju ni sredstva,

ni ambulanste. Na primer, zubarska ordinacija u Ćirezu imala je samo jednu stolicu i jednostavna klješta, dugačak red za vađenje zuba. A da ne spominjem u Obrinju, tamo nisam videla ni sto gde se daje vakcina.

U međuvremenu, u Prištini je osnovano Hitno veće za pomoć stanovništvu i raznim sekcijama, gde je među prvima pozvana Liga žena, jer je primećeno da je ona organizovana na celoj teritoriji Kosova i da daje svoj doprinos sopstvenim iskustvom. Dodeljeno mi je da se bavim zdravstvenim i socijalnim poslovima i to je bila velika čast koja je data Ženskoj ligi.

Mi smo odredili osobu koja će ostati u kancelariji i sami smo bili u akciji. Unutar tog Zdravstvenog saveta, mislila sam da treba da izgradimo mostove komunikacije, da iskoristimo sve kapacitete. Među prvima koji su pozvani bilo je Udruženje "Majka Tereza", bio je i imam, glavni imam Prištine, Kosova, bio je predsednik Crvenog krsta, krišom jer je Crveni krst bio uzurpiran. Bio je pozvan i predstavnik Demokratske lige, ali oni nisu došli. I dakle bio je opušten štab, nije bio za samo jednu stranku ili samo za nas žene.

Potreba za otvaranjem i snabdevanjem novih bolnica je bila ogromna. Prvi je bio sastanak sa svim ograncima, odnosno svim regionima, predstavnicima svih regiona, da bi se razgovaralo o pripremama u pogledu zdravstvene i socijalne organizacije, odnosno smeštaja izbeglica. Imala sam obećanja da će se obaviti: "Da, spremni smo". Tužno je, jer su ponekad čak i moji profesori koji su mi predavali i pripremali me za rat pravili greške, što je bilo smešno i neću ovde pominjati, možda negde drugde. Na primer, profesor ide da obavi hirušku intervenciju, a sa sobom ne nosi ono što treba, ne nodi lekove, nego nosi pidžame. U vreme rata pidžame, to je smešno! Onaj koji mi je predavao medicinu u vreme rata na fakultetu. Tako da su teorija i praksa dve vrlo različite stvari.

Sećam se, na Medicinskom fakultetu, i uopšte svi lekari su rekli da su spremni i skupili su lekove i druga sredstva. Koje nikad nisam videla, iako sam bila u zdravstvenom sindikatu, nisam videla. Muja Krasnići je bio ranjen, i tražili su lekara specijalistu, a ja sam zvala Hašima Maljokua, on je sad umro, bio je dekan Medicinskog fakulteta, i bio mi je prijatelj, iako mi je bio komšija, tu u blizini mu je bila kuća, mogla sam da odem do njega i da ga zovem, ali nisam. Zvala sam ga telefonom zvanično kao predsedavajuća Medicinskog veća za hitne slučajeve, pozvala sam ga preko telefona: "Za pet minuta pred vratima Medicinskog fakulteta". To je bio vojni poziv. Dakle, Savet za vanredne situacije nije bio, verovatno je bio deo jedne vrlo važne organizacije, ali mi nismo bili vojska, nismo, bili smo civili. Međutim, morala sam postupati po nalogu, jer drugačije nije moglo.

I profesor Hašim Maljoku je za pet minuta bio na vratima Medicinskog fakulteta. Rekla sam mu da mi hitno treba dobar hirurk, pozvao je doktora Biniša, jednog od mojih profesora, koji je takođe bio prodekan, i on je stigao vrlo brzo. Međutim, zaključali su se u sobi i produžili razgovor, razgovarali o nečemu, ne znam o čemu su razgovarali. Minuti su prolazili i nije trebalo toliko razgovora, onda sam ušla u sobu i nisam htela da dam naređenje, ali morala sam da budem drska. I rekla sam: "Profesore, da li vidite ta kola tamo?" Sa prozora su se videla kola u kojem je bio Gani Koci, vojnik, ali sada obučen

u civilnu odeću: “Uđite tu i izađite gde vas oni ostave. Obavite dužnost i vратиće te ovde, ni reč više i odmah!” Profesor je odmah krenuo.

Hoću da kažem da sam primetila da se pretvaram u vojno lice ili deo OVK-a, ne znam šta je bilo sledećeg trenutka. Ista stvar se dogodila i na terenu kada sam išla u posetu vojnim ambulantama, oni su služili i civilima i vojnicima. Na primer, u Dobroševcu su me pitali za ambulantu i ja sam ih pitala: “Da li ste imali ambulantu?” “Da”. “Gde je ambulantu?” Bila je padina, iznad se video “Feronikel”, tu je bilo mnogo vojnika i srpske policije, i ovamo je bio Dobroševac, a u sredini, na padini je bila ambulantu. Rekoh: “Šta da radim? Da li je lakše doneti ambulantu iz Prištine ovde, ili je lakše da vi noću uzmete opremu iz ambulante na padini? Ali pucaće na vas iz ‘Feronikela’, takođe i na nas. Zato uzmite ih tu, jer je ambulantu soba koja je opremljena sa nekoliko sredstava za pružanje pomoći”. Tako se i desilo. Odnosno, u selu je u kući napravljena privremena hitna pomoć.

Često je bilo potrebno da postupamo i na taj način, kuće su morale da se pretvore u bolnice ili u ambulante, i oprema je bila potrebna, lekovi su bili potrebni. Međutim, iz dana u dan sam videla da treba masovno da nam se pruži pomoć. Stoga sam, kao vođa ovog sektora, odlučila da otvorim školu ili školu za hitne slučajeve, prvu pomoć. I dekanu Medicinskog fakulteta sam rekla: “Dekane, tražim nekoliko meseci da četvrta i peta godina Medicinskog fakulteta imaju odmor i da se pretvore u lekare u roku od nekoliko meseci, neka svi postanu doktori jer nemamo vremena za pet ili šest godina studiranja. Da im predajemo samo predmete koji su potrebni za ratno stanje”, infektologija i hirurgija, eto to nam treba. Da nam se ne širi neka epidemija, i neki posebni predmeti koji su potrebni za rat. I on je prihvatio.

Međutim, pored ovoga, okupili smo se i mi kao Liga žena, ali i kao hitno veće u zdravstvenom sektoru kako bismo otvorili intenzivne kurseve medicine. Formirano je deset ekipa sa lekarima i ljudima koji su završili kurs prve pomoći kod Crvenog krsta, aktivistima Crvenog krsta i jednom medicinskom sestrom. Dakle, po tri osobe su činile ekipu, oni su u roku od nedelju dana ponavljali svoje znanje iz prve pomoći. Među njima je bilo... svi lekari su bili dobrovoljci i ja imam čitav spisak tih lekara i to je dokumentirano. Zato uvek kažem da imam dokumente koji potvrđuju sve što govorim.

Deset ekipa su podelili u školama i fakultetima koji su se održavali po kućama, svaka ekipa je imala fakultet na kome je bilo 25 studenata, čak i više, u zavisnosti od toga koliko se dobrovoljaca prijavilo. Pored toga, u okviru Lige žena počeli smo da održavamo te kurseve sa devojkama, sa ženama u Prištini, u selima, pa čak i u ratnim zonama. Počeli smo da predajemo omladini, bez obzira da li je to bila omladina Demokratske lige, omladina iz tog kraja, nije bilo vezano za stranku, nije bilo važno. Tamo gde smo imali priliku [radili smo sa] 25 - 50 ljudi. Bilo je ukupno hiljadu, više od hiljadu studenata, pored ove omladine, i žene, one su bile posebne.

Naš je cilj bio da ih naučimo dobro, sa ovim predavanjima planirali smo da naučimo buduće instruktore koji će svoje znanje širiti tamo gde je to potrebno širom Kosova. Mislim da su kasnije uhapšeni neki od ovih aktivista, studenti iz Prizrena, grupa iz Prizrena, i ja sam predavala na Tehničkom fakultetu, svi smo imali svoju dužnost. Obuka je trajala možda više od nedelju dana, čini mi

se da je trajala dve nedelje. Između ostalog, osim predavanja, lečenja pacijenata, imali smo i lekciju kako da se snađemo ako bude trovanja tokom rata. U amfiteatru Tehničkog fakulteta, imali smo sastanak s profesorom Mentorom Dišom, sa pokojnim profesorom Mentorom Dišom, održali smo predavanje o bojnim otrovima. Znači, da budu spremni i kako da se zaštite, i kako da ih prepoznaju kad uđu u neko selo, iako je prazno.

Zatim, nakon što su studenti završili obuku, napravili su i analize u laboratoriji profesora Diše, Mentora Diše, koja se nalazi ovde na Sunčanom bregu. Uzeli su im krv da znaju njihovu krvnu grupu, da budu davaoci za bilo kog ranjenika, ali istovremeno ako se i oni povrede, da znaju kakvu krv mogu da dobiju. Ovo zvuči jako lako kad sada pričam o tome, ali ako imate malu privatnu laboratoriju u centru grada i tamo ide veliki broj studenata da da krv, to upada u oči. Zamolili smo studente da paze da ne krenu u velikom broju, ali zaista nije bilo baš pod kontrolom i ponekad su išli i više njih. Ponosna sam na svog profesora koji se nikada nije žalio, ni za materijalna sredstva koja je potrošio na analize, niti za opasnost u kojoj je bio zbog svoje laboratorije. A ovo spominjem jer ne poznajemo sve ljude koji su na svoj način doprineli ratu.

Često sam se našla u oblastima gde su me tražili specijalisti i morala sam da im predajem, posebno neuropsihijatrima, kardiolozima ili drugim lekarima. Nisam napustila teren, na primer, sećam se da sam posećivala džamije, naša džamija je bila prepuna ljudi koji su tražili lekarsku pomoć i od jutra do kasno... napunila bih gepek sa lekovima i davala svima. Među njima su bile starije osobe, žene, deca. Bilo je ljudi koji su izgubili razum od straha, od traume, od tragedije koja im se dogodila u porodici. Bilo je i žena u gradu koje su se preselile i ponekad smo morali da im dajemo injekcije da bi se smirile, i da ih policija ne uhapsi.

Situacija je bila vrlo, vrlo, vrlo teška, vrlo teška. Zahvaljujem se svim građanima Prištine, ne samo na pružanju pomoći, već zato što su žene došle u moju ambulantu i dobrovoljno se prijavile da se njihovi domovi pretvore u bolnice za lečenje povreda ili bilo šta drugo. Moja ambulanta je bila blizu nekadašnje Tehničke škole i ambulante broj četiri, na raskrsnici koju smo zvali raskrsnica drveća, raskrsnica između osnovne škole i tu pored jedne pekare je bila moja ambulanta. Spomenuću tu hrabrost žena kad god mi se pruži prilika i hoću da to bude legitimno. To se nije dogodilo samo u Prištini, to se događalo i u drugim gradovima, događalo se i u selima u kojima žene zaista nisu samo imale ulogu pripremanja hrane za vojnike i njihove porodice, već su bile i medicinske sestre. Takođe su cepale svoje posteljine kako bi napravile gaze, sterilisale su i zaustavljale rane.

Ta obrazovana ekipa ljudi koji su to naučili dok su bili u Crvenom krstu, odrediće se po različitim mestima. Često su me studenti pitali: "Doktorka, da li postoji OVK?" I bila sam u toj poziciji: "Možda postoji". Nisam mogla da kažem da postoji, jer sam bila civil i nisam znala da li je to pitanje provokacija ili... "Možda postoji. Videće te kasnije kada formirate svoje kontakte, ne znam, mislim da postoji". To je bio odgovor. I mnogi od njih su kasnije postali članovi OVK-a i neki su došli u moju ambulantu da mi kažu da idu, na primer u Dukađinu [Metohija], budući lekari dobrovoljno idu u Dukađinu. Na primer, Bilo je trenutaka kada su dolazili u moju ambulantu za koju sam rekla da je bila "privatna", privatna

pod navodnicima, ali u stvarnosti je odigrala potpuno drugačiju ulogu. U mojoj ambulanti je radilo puno volontera, koji su ostali tu da rade.

Čak sam proširila mesto, uzela i drugu sobu jer je bilo puno mladih ljudi koji su dolazili i pitali me: “Doktorka, želim da idem u OVK”, “Dobro, ali zašto meni kažeš?” “Ne, ti znaš, ti znaš kako da nas regrutuješ”. Jednom rečju, postao je regrutni centar. Ponekad mi je bilo žao, jer su dolazili mladi momci i jedinci i imala sam naređenje da ih ne regrutujem. Pitanje je da li sam bila deo OVK-a? Da, zato što sam bila povezana sa gerilskom jedinicom u Prištini, gde sam morala da im pružam pomoć, između ostalog, i zdravstvenu pomoć. U depou gde je bila Liga žena... između ostalog se otvorio Centar za rehabilitaciju majke i deteta, gde su bile smeštene žene, koje su bile ili bolesne, ili ranjene, trudne, porodilje, ili su se porodile pa nisu imale gde da idu, deca bez roditelja ili oni koji su pretrpeli traumu, i mi smo to uradili, neki od nas su čak držali obuke u vezi sa ratnom traumom.

Centar je bio poznat, ne samo na Kosovu, već je sarađivao i sa “D’aussi Du Monde”, sa Crvenim krstom, sa “World Vision”, ali i sa mnogim drugim udruženjima koja su nam takođe ponudila pomoć, tako da smo bili međunarodno prepoznati. Takođe smo sarađivali sa Katoličkom crkvom, sa islamskom zajednicom, što znači da su nam i oni ponekad donosili pomoć. Bilo je i sveštenika, drugih sveštenika iz drugih zajednica, odnosno protestanti, ili šta ja znam, ali koji su nas razumeli. Bili su humani i želeli su da pomognu toj deci. I druga humanitarna udruženja, poput “Solidarité”, iz Francuske, koji su obezbeđivali pelene za bebe.

Ali, u ovom centru smo imali mnogo dece, ponekad 20 beba, a nismo imali opremu za rad, nisu bili baš dobri uslovi. Staru kuću nam je ponudio volonter iz Podujeva i tamo smo se smestili, imali smo sobu, dve sobe za žene i dve sobe za decu gde su se lečili. Ponekad su moji prijatelji, čak i akademici sa titulom doktora nauka, dolazili su da ostave bebe, jer nisu radili.

Pored toga, u okviru Lige žena imali smo organizovane obuke izvan kuće sa ženama koje su bile izbeglice ili su bile meštanke... bavile su se rukotvorinama i družile su se međusobno da bi ublažile traume rata, ali istovremeno je i nama bilo zgodno da tako radimo. Te žene su pravile džempere za... “World Vision” nam je doneo vunu i mogao si, na primer, jedan džemper na napraviš za sebe, jedan da daš “World Vision” koji su posle delili.

Te žene koje su džempere zadržale za sebe, poklanjale su OVK-u i mnogo toga smo delili, sa torbama svugda po ratnim teritorijama, gde smo pored džemperu delili i donje rublje koje smo sakupili dok smo obavljale aktivnosti koje su nam bile poverene. Naša mreža je svakim danom rasla. Među onima koji su nam pomogli bilo je i udruženje “Sestre Ćiriazii” i žene bez ikakve organizacione povezanosti, odnosno koje nisu bile članice organizacija. Kasnije su takve organizacije mogle biti formirane, ali tada ne. Čak i iz Demokratske lige, ali nisu smeli da kažu da su s nama, ne znam zašto. To nam je dalo sigurnost.

Treba da napomenem, možda vam nisam ispričala slučaj kada smo bili na kraju obuke prve pomoći sa studentima, i tada sam se obratila međunarodnom Crvenom krstu da nam pomogne, da nam donese brošure, Crveni krst je imao brošure koje su pokazivale kako se pruža prva pomoć, i to bi nam mnogo pomoglo ako bismo delili s drugima, jer je drugačije kada to imate negde napisano. I srela sam se sa

šefom Crvenog krsta, to je bila žena iz Australije koja je ranjena kad je ubijem lekar Špetim Robaj. Ali, sad govorim o vremenu kad smo se srele, rekla sam joj šta nam treba, rekla mi je: "Žao mi je, ali Crveni krst igra neutralnu ulogu i ne mogu da pomažem jednoj strani, a drugoj ne. Ne možemo da vam damo brošure".

A onda me pozvala u kafić, sele smo u kafić, i dok smo pile kafu i sedele - taj centar je bio u blizini Ministarstva kulture u istoj ulici gde su bili kafići - ona je počela da plače. Rekla mi je: "Kako bih želela da vam dam te brošure", a ja sam rekla: "Nije važno, nemojte biti tužni, videćemo šta ćemo da uradimo". Dogovorile smo se da se sastanemo još jedan dan i da popijemo kafu, čini mi se sutradan. I istog dana, u kući gospođe Hanemša Iljazi... njen sin je imao kompjuter, mi tada nismo imali kompjutere, samo dva, tri kompjutera smo imali. I u njenoj kući njen sin Besim je sedeo ispred kompjutera, a ja sam diktirala, dok je moj kolega aktivista Lige žena i iz Saveta za hitne slučajeve, Emin Kabaši pregledao da li ima jezičkih grešaka, da ne bismo gubili vreme, i u roku od nekoliko sati napisali smo brošuru.

Brošuru smo odštampali u štampariji vlasnika "Kosova Sot" negde prema Kosovu Polju, tu je bio objekat "Interprize", ili ne znam tačno to ime, i pošto sam imala kolegu iz "Riljindje", tražila sam da odštampaju nekoliko primeraka, 20 hiljada, 20 hiljada je bilo puno. Takođe je rekao da nema radnika, i te koje ima, ne veruje im. Zatim, pošto smo sarađivali sa studentima, sa Savezom studenata, sarađivali smo i tokom demonstracija '97. godine, sarađivali smo zajedno, lečili smo ranjenike u Savezu žena. Zatim, otišli smo, pozvali studente, i tokom noći smo pripremili brošure.

U ovim brošurama pored obuke prve pomoći; kako se pruža, kako se nose ranjeni, kako zaustaviti krvarenje, dali smo i uputstva kako na humani način tretirati zarobljenike ili ranjenike. Zbog toga sam veoma ponosna što se naša vojska ponašala na taj način, i mislim da su te brošure korišćene u Haškom tribunalu kao pravi vodič za celu Oslobođilačku vojsku. Ti radnici su često radili u OVK i u bolnicama, a nakon toga kako su mi oni pričali: "Često su nas zvali doktorima, jer nisu znali da nismo završili ni srednju školu ili nešto slično", i imali su priliku da spase mnoge živote, i ja sam u to verovala.

Dalje, moram napomenuti veliku potrebu za vojnim bolnicama, imala sam informaciju da je premijer Kosova u egzilu, Bujar Bukoši, rekao da postoji puno vojnih bolnica, ali ja ih nisam videla. U jednom trenutku, Špetim Robaj mi je preneo informaciju da je premijer pitao: "Možemo li mi da čuvamo te bolnice, ako nam donese..." Jer je mogao doneti iz Makedonije... "Možemo li mi da čuvamo te bolnice?" Rekla sam mu: "Neka hirurg Bujar Bukoši dođe sam da ih čuva, jer mi ne znamo da li ćemo ostati živi danas i sutra. Ne garantujemo za naš život", tako da ne mogu da garantujem da ću ih sačuvati.

Jednom mi se desilo da je bilo potrebno hitno raseljavanje zbog bombaških napada, zbog ofanzive da se bolnica u potpunosti evakuise, ranjenici su spašeni, ali bolnička oprema, rentgeni, sve je to trebalo da ostane u vojnim bolnicama u Likovcu ili negde drugde. I šta onda da ja idem sa drugovima da nosimo sve to, to je teška [oprema], i to mogu da svedoče svi oni koji su ostali živi, da smo postupili na taj način. Dakle, u ratu nema garancije, samo dok sam živa, daću ću sve od sebe.

Kao deo toga, Priština se udvostručila, Priština je povećavala broj stanovnika, jer nije bilo porodice koja nije primila izbeglice. I bilo je mnogo toga neophodno jer su imali i druge zahteve, bili su traumatizovani, bolesni i imali su hitne potrebe. I ja sam odlučila da pored Rehabilitacionog centra otvorim neke tačke gde ću dobiti lekove i gde će najbliži lekari biti obavešteni gde mogu da uzimaju lekove i da intervenišu.

Na primer, u Albanološkom institutu su postojali ti punktovi, o kojima čak ni radnici nisu znali, ali bila je jedna soba sa lekovima gde su mogli da ih uzmu ili u negde u naselju ili u drugoj kući, kako nas ne bi videla policija dok nosimo, i takođe za ginekološke intervencije. Sarađivali smo i sa udruženjem "Majka Tereza", gde smo vodili pacijente, ali ranjeni nisu mogli dugo da ostanu tu, odvođeni su i smešteni po kućama. U Vranjercu je skoro svaka kuća bila takva bolnica, ali je isto bilo i u Tasliđu, i u Tasliđu je bilo puno ranjenih, takođe u naselju prema Veterniku.

Strani novinari imaju sve te filmove i dokumente. Dakle, imaju sve reportaže koje su uradili, iako su više pokazali humanitarnu stranu, više su pričali o humanizmu. Jer su NATO snage i svi drugi intervenisali zbog humanitarnih razloga, ali i OVK je takođe formirana zbog humanitarnih razloga, radi spašavanja sopstvene porodice. Jer vojnici na početku nisu imali ni cipele, videla sam vojnike u plastičnim papučama u sred zime. U Zatriću je, na primer, bio učitelj u papučama, jer nije imao. Nije radio, tako da nije imao za cipele, tako da smo morali da organizujemo akciju za cipele, da im odnesemo cipele.

Pričaću o aktivizmu, bila sam deo zdravstvene zaštite gerilskih jedinica i deo jedinice na području Golaka, jer smo zajedno sa tim momcima otišli u područje Golak koje se nalazi iza Grmije da vidimo ako počne rat... da li će rat i u Prištini biti isti kao u Drenici, gde bi se smestili ljudi iz Prištine, njih je bilo mnogo. U Grmiju to nije bilo moguće jer je bilo mnogo mina, bilo je policajaca i vojnika, dakle mogli bi da se sklone ili u Golaku ili negde dalje.

U Prištinu su došli iz regiona Laba, iz Drenice, iz drugih regiona, takođe iz Dukađina, kada je došlo do provale OVK, kada je oružje predato, neki su bili alarmirani i došli ovamo. U to vreme je bilo mnogo lekara koji su takođe lečili u svojim domovima, na primer, pomenuću Agrona Pustinu koji je mnogo pacijenata izlečio, posebno u pogledu ortopedije, i dao sve besplatno. Ali posebno ću pomenuti potrebu za otvaranjem bolnice, jer ceo ovaj grad nije imao bolnicu. Najveći zločini i silovanja počinjeni su u podrumima bolnice u Prištini, ali tada to nismo znali, kasnije smo saznali istinu.

U naselju Sunčani breg, kako da vam objasnim, blizu Džambaza, jedna ulica dole, uzeli smo kuću na zajam i tu na spratu smo otvorili bolnicu. Bolnica je radila do dana kad su me uhapsili, [bolnica je radila] za građane i za ratne potrebe, koje god bile.

Aurelja Kadriu: Kad su vas uhapsili?

Fljora Brovina: 6. aprila '99, 20. aprila izvini, bio je 20. april '99. Građani su dolazili u tu bolnicu i puno nam pomogli, ljudi koji su živeli u okolini, pomogli su nam kako ne bi bili u opasnosti, ali i za opremu. Na primer, neko je doneo kauč, neko zavesu, neko sto. Pozvali smo doktore iz Doma zdravlja, koji su do

tada radili u Domu zdravlja, da se ne osećaju distanciranim od narodnog otpora, a oni su dolazili i radili sa honorarom.

Ova kuća, bolnica, čak i kad su svi otišli, bila je aktivna. Imala sam svesku i vodila sam beleške sve do trenutka kada sam mogla da radim, pred policijski čas napisala sam: “Sad počinje policijski čas, ne znam da li da ostanem ili da krenem. Čekam pacijenta jer su mi rekli da će da ga donesu”, ali započinje policijski čas i videla sam policajce. I to sam ostavila kao dokaz, ako me ubiju da barem ostane beleška.

Pomenuću i neke druge akcije za koje su žene zaslužne. Mi nismo imali opremu koju bi prave bolnice trebalo da imaju, na primer vakcine, i šta smo uradili? Jednog dana smo pomenuli to jednom generalu OVK za region Laba. Pre formiranja područja Lab, formirana je zdravstvena služba, jer je doktor koji je završio praksu kod mene razgovarao sa mnom o toj zdravstvenoj potrebi. Dakle, zdravstvo je potrebno isto kao i oružje, i doktor Skenderi je znao šta je potrebno, ali i konstantno se savetovao šta treba učiniti za bolnicu, za bolnicu zone Laba.

I kad su me uhapsili, tačno sam znala koliko infuzija ima bolnica, koliko antibiotika ima, jer su to podaci koje sam morala imati. Znala sam da su pacijenti, vojnici OVK vakcinisani, ali gde smo uzeli vakcine? Vakcine se ne mogu dobiti privatno, ali mi smo ukrali vakcine i ne stidim se da kažem da smo ih ukrali. Moji prijatelji iz državnih institucija, oni koji su radili, krali su ih i dali smo vojnicima OVK, i tako smo uradili, ne samo vakcine, već i neke lekove i opremu koju nismo mogli da priuštimo.

To je duga priča s kojom vas neću previše zamarati, ali duga je za otpor u pogledu zdravstvenih usluga, i lično mi se čini da sam svoj posao obavila i ispunila svoju dužnost i Hipokratovu zakletvu. Nikada nisam pravila nikakve razlike u pogledu etničke pripadnosti pacijenata, naprotiv. Nikada nisam pravila razlike među regionima. I ponavljam pitanje koje su mi postavili, da li se kajem? Ne kajem se, i kad ne bih bila albanska doktorka, isto bih postupila. Pošto je bilo ljudi, pomenula sam svoju koleginicu Elizabetu Demaku koja je Poljakinja i koja mi je rekla: “Ako krenete u rat, poći ću za vama”. Tako čovek prvo misli na čoveka, da bi pomogao onome koji je u lošem stanju.

Obavila sam dužnost i kao predsedavajuća Saveta za vanredne situacije. Kasnije, nakon odlaska predsednika, Savet za vanredne situacije je malo oslabio, i naravno ja sam počela da radim samo u Savezu žena. Imali smo veliki depo, magacin u kome smo držali lekove, obuću, hranu, hranu koju su nam doneli iz Francuske, oni iz “Solidarité” i rekli su mi: “Hrana je za decu”, bilo je dosta kondenzovanog mleka, bilo je keksića i čokolade, i ja sam bila gladna. Tog dana sam bila gladna, nakon što su oni otišli, bio je tu jedan mladić Renato, koga sam upoznala po humanitarnim akcijama, i Renato mi je rekao: “To je za decu”. “Dobro”. I uzela sam malu čokoladu {pokazuje rukama veličinu} i sledećih 24 sata mi nije bila potrebna hrana. Rekla sam: “To je za dečake i devojčice”. I odlučila sam da to odnesem snajperistima, na područje Golaka (smeje se). I odneli smo im te keksiće, koji su bili jako kvalitetni.

Hoću da pomenem još jedan slučaj, često smo imali predrasude da je Francuska na strani Srbije u ratu, ali nije bilo tako, jer mi nije pomagao samo Renato, nego još jedna delegacija iz Francuske koja nam

pomogla, dala nam je lekove. Između ostalog su tražili od mene da ih upoznam sa osobom zaduženom za zdravlje u OVK, i ja im kažem: “Upoznaću vas sa tom osobom, i šta onda?” “Ponudićemo im to i to...”, “Dobro ako se sastanete, da znate da je njima potrebno to i to...”, rekla sam mu šta nam treba.

Profesor koji je došao sa njima je bio Albanac i prevodilac, iako ja govorim malo francuski, on mi je rekao: “Fljora, verovatno nisi razumela, ali oni traže šefa OVK”, ali ja im kažem: “Možda, dobili bi isti odgovor”, jednom rečju, možda nema potrebe da se susrećemo opet. On mi je ponovio nekoliko puta. Jedna od članica delegacije koja je bila sa njima, ustala je i zagrlila me je, bila je Francuskinja, i rekla mi je: “Mi žene imamo dugu kosu, ali brže shvatamo”. Shvatila je da sam joj dala odgovor. Jednom rečju, ja sam ta koju su tražili. Donesite lekove i toliko, ja nisam mogla da im kažem: “Ja sam ta koja deli gde je to potrebno”. Nisam mogla to da kažem.

Zato sam im rekla: “Recimo da ste se sastali, recimo da im treba to i to”. Ona je to primetila i ustala je da me zagrli. Jednom rečju, dobili smo pomoć od svih zemalja i taj depo je bio pun, jer kada je NATO počeo sa bombardovanjem... pre nego što je počelo, kada se znalo da će intervenisati na Kosovu, uglavnom su se preselile sve organizacije koje su bile na Kosovu. Među njima sam videla prave humanitarce koji napuštaju Kosovo sa suzama u očima.

Pomenuću jednog Holanđanina, koji mi je pomogao da sredim frekvencije radija “*Kosova e Lirë*” [Slobodno Kosovo] kako bismo ojačali frekvencije i da bismo pratili emisije i iz daleka. On nije hteo da ode, hteo je da ostane. To mu nisu dopustili, rekli su mu: “Vezaćemo te i odvesti u Skoplje, jer ne možeš da ostaneš”. Bio je prvi koji je došao iz Holandije da mi čestita slobodu, kad su me pustili iz zatvora. Znači, bilo je ljudi tokom rata koji su osećali da je humano raditi i najmanji posao za Kosovo, a kamoli onoliko koliko smo mi učinili.

Jedanaesti deo

Fljora Brovina: Hapšenje.

Aurelja Kadriu: Kako je došlo do vašeg hapšenja?

Fljora Brovina: Mene su mogli da uhapsu svakog trenutka. I čini mi se da me je samo sudbina spasila da služim skoro do kraja rata. Jer u ratu ne razmišljate o svom životu i o sebi, ne mislite. Zaboravljate da ste čovek, mislite da ste robot koji obavlja svoj posao, i neće vam se ništa desiti. I kad su pucali na mene... na primer, vraćali smo se iz Drenice, policija je bila noću u Vučitrnu i imali smo trudnicu sa sobom i dete. I pucali su na nas. Deca su vrištala. Bacali su na nas crvene rakete koje su padale na prozore automobila, kako bi proverili da li je to automobil. Dete je bilo prestrašeno, a ja sam mu pričala: “To su komete i zvezde koje padaju, pogledaj kako su lepe!” A on: “Bravo!” I aplaudirali smo {kao da aplaudira}. Jednom rečju, dok želite utešiti drugog zaboravite na sebe.

Hapšenje me je zateklo u jako teškoj situaciji u Prištini, čak su i moji prijatelji konstatovali da ja više ne smem da ostanem u Prištini. Ali nisam mogla ni da se udaljim iz Prištine. Nisam mogla da odem jer sam imala puno ranjenih, centar sa decom je bio pun, hiljadu... skoro hiljadu dece, bilo je trudnica, žene sa novorođenim bebama, i nisu imali gde da odu. Svi su bežali, svi su se selili iz Prištine, one nisu imale gde da odu. I kako da ih ostavim same? Neka su deca bila i bolesna. Svaki dan sam izlazila, žene i ljudi su me tražili... brašno, hleb. Znači, to im je bilo potrebno.

I moji prijatelji, moja grupa je postala manja, jer su i oni izbegli opasnost. Bilo nas je jako malo. Vrlo malo, možda su u centru bili aktivni dvoje, dvoje ili troje njih, da ne kažem da nas je bilo jako malo. Ostala sam u bolnici. Normalno, i mladi iz naselja su mi nudili pomoć. Sećam se Vjose... Vjosa Šalja je svakog dana dolazila: "Doktorica, neću te ostaviti samu". Jer je znala da sam u opasnosti. Jednog dana jedna je žena iz komšiluka rekla: "Doktorica, mislim da su otkrili vaš depo kod škole 'Elena Đika'". To se dogodilo nakon masakra koji se dogodio porodici Keljendi. U to vreme su zapalili nekoliko kuća oko depoa. I vatrogasci dok su gasili vatru u kućama, ušli su i u dvorište gde je bio depo i videli su da tu ima mnogo stvari.

Depo je bila kuća, dve velike sobe i veliki hodnik pun vojničke odeće, odeće za gerilske akcije, koju smo mi žene šile. Bilo je cipela, bilo je dječijih cipela, hrane, lekova, soba je bila puna lekova koje su ostavila udruženja koja su otišla. Zato sam ih pomenula, kad su otišli, sve su ostavili nama. Bilo je i testova za utvrđivanje silovanja, bilo je puno toga. Dakle, stranci su znali da će se i to desiti jer se to desilo i u Bosni. Znali smo i mi, jer imam dokaz koje su žene silovane, bilo da su one govorile o tome ili ne.

Izašle smo sa Vjosom u grad. Video sam da neki Romi nose stvari koje su bile u depou. Znala sam da su otkrili depo. U depou sam imala puno fotografija. Među njima je bila i fotografija kad sam posetila bolnicu u Dobroševcu i bila sam sa vojnicima OVK, što je kasnije služilo kao dokaz. Znači, bila si tu, poznaješ, imala si veze sa OVK, što nisam prihvatila. Zato što su za mene svi bili OVK, svi su ljudi bili uz OVK, čak i danas mislim da je tako. Neki kažu: "Zašto toliko vojnika OVK?" Svi ljudi su bili OVK, svi ljudi su stradali, svi su ljudi branili glave. Je li tako ili nije? Ovde se desio genocid.

I to je bila opasnost. Sad sam znala da sam u opasnosti. Moji prijatelji su se dogovorili da se povučem, da me povedu, morala sam da se povučem u šumu. Tačno sam odredila gde će biti štab. Kada sam otišla na teren, rekla sam: "Ovde je najbolje mesto za štab" I tu će kasnije biti bolnica, ako rat potraje. Međutim, nisam otišla sama. I sada oni su me potražili u Dečijem centru, nisu me našli jer nisam bila tamo, vrata bolnice su bila zatvorena. Tada nisu mogli da dođem do moje kuće jer im nije bilo dozvoljeno. Ovde smo imali puno komšija Srba i imali smo video nadzor, odnosno kontrolu. Dakle, ko je ušao i ko je izašao, mogli ste da vidite ako ste bili povezani na TV-u. Imali smo paravojnu jedinicu u podrumu, ali...

To što sam sedela kući je bila kao sigurnost, jer: "Nisam ništa uradila, zato se ne plašim". Kad sam izlazila po gradu, na primer da kupim hleb ili cigarete, jer sam kupovala cigare više za mog brata. Videla sam da me neko prati. Ali i građani, neki građani, i moje kolege doktroi: "Doktorica, nemoj tu da

sediš, dođi kod nas. Možda je sigurnije”. Na primer, roditelji Agima Zatrićija³⁷ su me zvali. Na primer, doktorka, moja koleginica, bila je šef zajedno sa svojim suprugom... Ali ja sam se odlučila da sedim [kući]. Sedela sam danju, da bi videli da sam tu. Danju kad sam se vraćala s posla, počela sam da spavam i gore kod komšije. Imala sam puno posla, jer je bilo puno bolesne dece. Počela je sezona infekcija.

I tog dana sam se vratila... otišla sam do centra da vidim decu, izašla sam preko komšijinog prozora kako me ne bi videli. I jedno je dete imalo bol u uhu i nisam tu imala lekove. Vratila sam se da uzmem lek za uho i još nešto drugo. Torba mi je bila spremna da pobegnem u OVK. Nisam imala drugog izbora. Torba mi je bila puna lekova, čak sma imala i pištolj, i ne znam šta još drugo, sve što treba za tamo. Cipele te koje sam imala. Rekla sam i bratu da se spremi jer imamo isto prezime. I kad sam došla, dok sam ulazila, neko je zaustavio vrata nogom. Ja ga nisam primetila, ne znam odakle je došao. Rekao je: “Gospodo, da li ovde živi...?” ne znam ko, rekoh: “Ne sećam se tog imena”. Ja sam ušla unutra i on je ušao. Rekao mi je: “Gde ste vi pošli?” Rekoh: “Šta se to tebe tiče?”

I popela sam se sprat gore, ne u moj stan. Onda je u sekundi izašlo osmoro policajaca, u civilu, sa crnom odećom, znači iz Udbe, specijalci. I rekli su mi: “Otvori vrata. Znamo ko si ti, i otvori vrata jer te tražimo”. Priznajem da u toj sekundi nisam mogla da otvorim vrata sa ključem u ruci jer mi je ruka ovako {kao da drhti}, nisam mogla da je kontrolišem, i bilo mi je krivo zbog onog pored mene, on je vikao: “Otvori vrata!” Jedan mu je rekao: “Vidiš da se žena uplašila?” I kad mu je to rekao, ja više nisam imala straha. Rekoh: “Zašto misliš da se plašim?” I *rap* {onomatopeja}, otvorila sam vrata.

Posle sam sedela u ovoj sobi. Oni su radili šta su mogli. Prvo sve vredno što sma imala, sve su uzeli, zlato... Bila sam udata za čoveka iz Debra, plus su bili begovska porodica, tako da sma imala dosta zlata, uzeli su. Rekli su mi da sam to spremila za OVK. Videli su kofer: “Gde to ideš?” Videli su torbu. Rekoh: “Spremila sam da ponesem sa sobom ako me policija potera iz kuće. I ja ne mogu bez medicinskih potrepština. Imam lekove kako bih pomogla nekome, to je moj posao”. “Dobro, a pištolj?” Rekoh: “Za sebe” (smeši se). Ali nisam imala šta da kađem, šta sam mogla. Sećam se da su bili malo blaži kad su me optužili, malo su me optužili, jer su mogli odmah da me ubiju. Rekli su mi: “Znaš šta? Pričaj šta hoćeš samo nemoj da zaboraviš da imamo ovoliki dosije o tebi {pokazuje veličinu rukama}. Od demonstracija pa nadalje... od porodice”. I stvarno, nisam mogla ništa da kažem, bolje zatvori usta, ništa ne pričaj.

Uzeli su mi slike, puno slika, i žao mi je zbog toga jer su bili kao dokumenti, ali neke sam spasila. Nisu mogli da mi uzmu, da nađu podatke o trovanoj deci. Doneli su mi portret Zahira Pajazita i rekli su mi: “Ko je ovaj?” Rekoh: “Ne znam”. “Zašto držiš to?” Rekoh: “Bio je objavljen u srednjoj strani novina. Nisam ja objavila”. “Dobro, ali zašto si to sačuvala?” Rekoh: “Pa ostalo je tu sa drugim novinama”. Da budem iskrena, čak sam imala i na zidovima, bili su neki znakovi koji im se nisu svideli. Ali to nije bilo važno.

³⁷ Agim Zatrići (Agim Zatriqi) rođen je u Prištini 1950. godine, novinar, bivši direktor Radio televizije Kosova.

Uveče, kasno... Zaboravila sma da vam kažem da sam bila svečano obučena. Sa ljubičastom bluzom, koja je imala lepi vez onako {dodiruje grudi}. I jako elegantan sako, ali u crnim farmerkama i cipelama sa pertlama da bih mogla da trčim brzo, jer sam bila u... Dan ranije sam bila u poseti jer je umro Sami Peja, blizak prijatelj, profesor Ekonomskog fakulteta, blizak prijatelj mog oca, koji je bio i u ratu i u zatvoru zajedno sa mojim ocem. I zato sam bila tako obučena.

Tako sam bila obučena i u kasnim satima su me tako odveli, nisu me vezali... Svidela im se moja kuća. Ko god je ulazio: "Kakva kuća! Kakva kuća!" Svidelo im se da sede tu. Uzeli su mi ključeve od kuće... Zaboravila sma da vam kažem da sam primala infuziju {dodiruje ruku}, zdravlje mi nije bilo dobro, imala sma pritisak i uzela sam infuziju, tako da je bila tu {pokazuje rukom} spremna, jer su se na mojoj ruci videli znakovi. Jer su me oni pitali: "Kome si dala infuziju?" Rekoh: "Sebi". Umorila sam se od rada.

Pokupili su me i odveli u prištinski zatvor. Tu su me ostavili da čekam nekoliko sati. U jednom trenutku vidim zatvorskog berberina... prištinski zatvor je bio bombardovan. Ostale su samo kancelarije u prizemlju i u dvorištu... ja sam uvek volela da kažem da su ostala samo mesta za inkviziciju i mučenje. I videla sma tog berberina, stari Prištevaca, koji kad me je video {kao da se iznenadila}, poludeo je. Stao je: "Doktorka..." Nije smeo da stane, ali je prebledelo kao mrtvac. Ja sam se obradovala, barem je on vedok koji me je video, svedok koji zna. Jer u mom naselju nije bilo žive duše... nije se ništa čulo. U stvari, sve komšije su videle šta se dešava. Ali ja nisam znala.

U prištinskom zatvoru odveli su me u jedno predsoblje, gde su svi zidovi bili prekriveni krvlju. I tu su bila jedna vrata, unutra se čula buka, nekoga su maltretirali unutra. U jednom trenutku izveli su jednog, bio je sav krvav... jako mi je teško dok vam o ovome pričam, verujte mi. A ispostavilo se da je taj koji ih je maltretirao, čovek visok dva metra, i ja sam ga poznavala, to je bio Stojan. Stojan je bio dečak iz mog detinjstva, koji je živeo u mom naselju, kod škole "Meto Bajraktari", imao je kuću na čošku, mislim da je danas tu izgrađena zgrada... ali bila je na čošku. Bio je visok i ne toliko pametan. Ceo komšiluk smo ga zvali Stojan *pola bander*, znači visok kao pola bandera... Kao *bander*, bez pameti. I bilo mu je krivo, ali nije reagovao, i mi smo ga tako zvali Stojan *pola bander*.

Bili smo u istom komšiluku, dve-tri kuće dole. On je znao celu istoriju moje porodice i kad su moj otac i stric bili u zatvoru, znao je... Poznavao nas je. Ponekad je njegova sestra dolazila kod nas, ja i njegova sestra drugarice iz detinjstva, zamisli. Ali nisam znala da Stojan radi u inkviziciji. Uvek smo znali da nas ta porodica prati. U mojoj porodici su pričali da su oni špijuni i prate nas. Jer se desilo da je nekad dolazio kao da traži nešto. Ali nisam mogla da zamislim {dodiruje glavu rukom} da ću tu da zateknem Stojana. On se ponašao kao da me ne poznaje. I ja rekoh: "Gde baš da završim u Stojanovim rukama, šta da radim?" Bilo mi je jako teško.

Posle te inkvizicije, premorena, u pola noći, možda je bilo dva, nisam imala sat... nikad ne nosim sat, ali umem da se orijentišem. Odvezli su me kolima, nisam znala gde me vode...

Aurelja Kadiu: Da li su vas fizički maltretirali?

Fljora Brovina: Da, da. Zato vam o tome pričam, jer ne možeš da ideš dalje ako ne završiš neke zadatke. Bila sma premorena, ali nisam znala da li se to vidi na mom licu... i nisam bila toliko obučena, dobro imala sam sako, imala sam i jaknu jer je bilo hladno, iako je bio april, bilo je hladno... jednu jaknu kajsijaste boje. Ta jakna me je spasila. Nisam skinula jaknu i kad su me maltretirali. Ali skinuli su mi pertle i... Vodili su me negde. Nikada nisam bila u lipjanskom zatvoru. Otvorili su vrata... bila je jedna lepa zgrada... prekoputa gde sam bila, učinilo mi se kao drugačije. Dva civilna policajca su bila samnom, i oni su me ostavili kod drugih policajca, koje su bile žene. Kad su me one videle, stale su u stavu mirno. Kasnije su mi rekle: "Kad su te doneli, mislile smo da si načelnica, jer sako i elegantna odeća, ali kad smo videle da nemaš pertle, onda smo shvatile da su uhapšena".

Ostavili su me u sobu broj dva, bila je to soba... tu je bila jedna stara Romkinja iz Orahovca, i jedna Srpkinja. Srpkinja od dvesta kila. Bila je... shvatila sam kasnije da je trenirala *kick box* i bila je prostitutka jednom rečju... nije bila sa Kosova, bila je iz Srbije, ona je bila prostitutka, i radila je kao prostitutka sa Albancima, nažalost sa Albancima, imena koja mi je rekla, ali se ne sećam. I mislim da oni i dalje žive ovde, i možda bi voleli da se to očisti iz njihove biografije ili se možda još uvek bave time. Ona mi je svašta pričala.

Kao što prostitute idu kuda ide vojska, ona je tu došla da obavi svoj posao i da zaradi novac. Ona je bila jako rizična. Ali ono što je bilo najgore u sobi... Nisam imala vremena da analiziram, nisam znala ko je šta, ali osetio se miris DDT, otrova, otrov protiv vaški. To su stavili na kosu ovim dvema. I u toj sobi su me ostavili. I pravo da vam kažem, stezalo me je {dodiruje grudi} jako... i nisam bila dobro, stezalo me nešto. Ali nisam htela da kažem, možda i zbog situacije, nisam znala kako ću, šta ću. Sav sam rad ostavila, onoliko dece, imala sma bolnicu, bili su momci, gerilci, koji su svakog dana bili ranjeni, šta će moja porodica... ja sam im rekla: "Neću da odem s Kosova, ja sam doktor i hoću da ostanem".

Ali znala sma metodu koju bih nekome rekla: "Opusti se, opusti se... Najgore je prošlo, sada samo mogu da te ubiju i toliko. Izdrži bol, ubiće te i to će se završiti. Ali ne zatvorenici". Ja dobro pričam srpski, zato prvi kontakt sa njima nije bio težak. Ali ja sam njih proučavala. Ta prostitutka je ušla, kako mi je ona pričala, ušla je jer je ubila jednog Albanca, kako bi ga opljačkala. Ali ona je imala vezu s drugim inspektorima.

Kasnije su mene totalno izolovali. Zatvorenike su ponekad puštali u dvorište, ali mene nisu. Nije mi bilo dozvoljeno ni da radim. Svakog dana je dolazila policija, UDBA i vodila me je u Prištinu. U Prištini nije bilo... prostorije za ispitivanje su bile uništene. Tako da su me ispitivali po kućama. Bila je to jedna kuća u Dardaniji, kod tunela, ne tunel kuda su vozili automobili jer je bio pun oklopnih vozila... Ali ovaj tunel gde su prodavnice, i na čošku, sat gde je, kad se krene na čošku, tu se kasnije otvorio butik, ili restoran, šta već... E u toj kući, ne znam čija je to kuća bila, ali je bila lepo uređena, nameštaj je bio u plavoj boji, kao u mojoj kući. I tu su me ispitivali.

I kada su bombardovali i kada... od jutro do večeri [su me ispitivali]... ne znam zašto su me toliko pitali. "Da li poznaješ tog-i-tog...?" Ja ga nisam poznavala. Pripadnicima gerile nisam htela da im znam imena. Jer ako me uhapsu i pitaju me kako se ko zove, a da sam znala, možda bih im i rekla, jel da?

Uvek sam ih zvala imenima koja sam sama izmislila. Na primer, svog komandanta sam zvala “dečak”. Na primer, njegovu suprugu, čak je i danas zovem “snaja”, iako su se oni rastali (smeh). Na primer, nekog drugog... sama sam im dala imena, kao orijentaciju. Oni su znali kako ih ja zovem. Ali da su me pitali za njihova prava imena, ne bih znala ni da me ubiješ. I nisam htela da znam. Ali kad me je pitao: “Da li poznaješ ovoga?” Rekoh: “Ne, sigurno, ne”. Kasnije sam se setila, pa to je dečak (smeši se). Kasnije mi je proradio mozak i shvatila sma da me pitaju o dečaku. “Ne,” rekoh: “ne poznajem ga”. Ispostavilo se da ih ne poznajem.

Kad su me pitali za moje ratne drugove, oni nisu bili ovde, zato sam im rekla: “Da, to su moji prijatelji”. Mogla sam da im kažem da su mi to prijatelji, jer su oni bili u civilu. Niko nije znao da li su i oni unutar te jedinice. Rekli su mi da su pronašli dva vojnika u blizini Grmije koji su pucali u policiju, i ubili su policajce, ali i njih dvojica su bili ubijeni. U njihovim džepovima su pronašli karte. Pokazali su mi karticu, bili su članovi humanitarnog udruženja, i tu je bilo moje ime. Ja sma im dala kartice. Rekla sam: “Da, to su bili humani ljudi”. “Ali zašto su ubili policajce?” “Kako sad ja da odgovorim na to zašto su oni ubili policajce?” I nisam prihvatila... normalno da nisam to prihvatila?

Pitali su me za Savet za hitne slučajeve i priznala sam da sam bila odgovorna za zdravstvo, jer ljudi su imali potrebe. Mislili su da to znači da sam ministar zdravstva u vladi Bujara Bukošija. Rekla sam: “Ne, nemam nikakve veze sa vladom. Ali kao humanista nudila sam svoje usluge”. Centar, pitali su me za centar... Rekla sam: “Tu su ljudi svih nacionalnosti, nema razlike”. To je bila istina. Jer smo u Centru izabrali kao najlepšu bebu jednu Romkinju, bila je prelepa, i šta da radiš. Istina je da je bilo i ljudi druge nacionalnosti.

Svakodnevno su me odvodili iz zatvora u Lipjanu i prolazili smo kroz Čaglavicu. Ponekad je deo maltretiranja bio to što su me vodili do paramilitarnih snaga. Paramilitarci su imale brade do ovde {pokazuje ispod vrata}, neoprani, neobučeni, onako prljavi, sa onom kosom... Ne znam kako da vam opišem. I sa onim očima {širo otvara oči}, sa nekim hladnim oružjem, čudnim, nekako okrenutim. Mislim da im je to služilo za kidanje ušiju ili vađenje oči... nešto veoma teško, teško mi je i da zamislim. U kolima su mi rekli: “Evo, kod ovih ćemo te ostaviti”. A oni tu pored, samo što me nisu vukli, i vukli su me {vuče bluzu iza}, naša je, da li je sa vama... I ja sve vreme, sve vreme... najteži zadatak u životu mi je bio da ne pokazujem strah. Samo dok sam otključavala vrata drhtala mi je ruka, i više nikad nisam pokazala da se plašim, nikad!

Mislila sam da će tu da me ostave ako pokažem strah. Tako da sam se pravila kao da mi nije ništa. A meni je bilo gore od smrti da ostanem sa njima, nema gore od toga. Tako da razumem te žene koje su bile u rukama paramilitaraca, koje su silovane, koje su uništene, pretučene. Znači, tu misao ne mogu da sklonim. Ja danas kad pomislim na Čaglavicu, jako mi je teško. I mnogo mi je žao, ne sebe, nego svih onih žena.

Onda su me vodili u jednu kuću, u kuću za koju sam rekla da je privatna i uvek sam sedela na stolici sa tri noge, dakle jedna noga je bila polomljena, bio je problem držati ravnotežu tela ili kako ću sesti. I to je bilo maltretiranje da se ne koncentrišem, da izgubim koncentraciju. Rekoh da su sva pitanja bila

vezana za OVK, da ja priznam da sam deo toga. Oni me nisu ni pitali, samo su pričali da imaju dkaze. Ne znam ni šta su me pitali za nekog, ali nisam znala zašto su me tu svaki dan dovodili, kad sam rekla ono šta sam imala.

U jednom momentu su uzeli pištolj i ubacili jedan metak, napravili su rulet, to je ruski rulet. I ovoliko smo bili {pokazuje rukom daljinu} koliko ste vi blizu mene, u jednoj sobi. I pitaju me: “Da li znaš šta je ruski rulet?” Rekoh: “Da”. A u sebi: “Daj Bože da me upuca ovde {Dodiruje grudi}”. Znaš? Htela sam da tu pucaju ili u glavu, kako bi umrla na mestu, znaš? Jer mi je došlo do... Sve se trpi, nekad je lepše umreti, najlepše što je moglo da mi se desi bila je smrt. Ko će više da trpi? Vrteli su rulet i ja ništa. Smejem se u sebi, čekala sam smrt. “Daj Bože da se desi”. I nije pucao. Rekli su mi: “Da li si ti normalna? Nisi okom trepnula”.

Ali ja im nisam rekla: “Pa momci, ja čekam da me ubijete”. Znaš, lakše mi je bilo da umrem. On mi je rekao: “Ti si sigurno jako važna osoba za OVK, važna si osoba, zato se ne plašiš ili si stvarno bolesna...” Setio se da sam imala lekove, i tražila sma da mi daju da imam te lekove sa sobom, i rekao mi je: “Šta je to?” Znaš? I nisam priznala da imam nekog u Prištini. “Da li imaš ovde nekog?” “Ne, nikog”. Plašila sam se za brata. Nisam priznala da imam nekoga, jer bih mogla da napravim probleme porodici. Nemam ni broj telefona, niti ikoga, i toliko.

Posle ovog maltretiranja još jednom su hteli da me ubiju. Jednog dana su me odveli... ovo sam pričala i na televiziji... jednom su me uzeli i rekli su mi da izađemo napolje. I moj brat je bio u tom objektu, tu je bio objekat zelene boje... njegova se supruga porodila, imala je dvoje dece, [brat] je bio kod tasta, porodice Perteši. Jer nije imao gde da ide, sa bebom od dve nedelje, ja sam joj dala ime Jeta, nisu imali gde da idu. Čak nisu imali ni materijalna sredstva za nešto više. Ja sam mislila u sebi, kad ga sad dovedu ovde, šta ću da radim, to je za mene najveće maltretiranje, bilo mi je žao brata. Nas je šest sestara i imamo samo jednog brata, ja sam najstarija, a on najmlađi. I bio mi je kao sin, osim što mi je bio brat, takođe mi je bio i sin.

I često kad bi me odneli do te zgrade, videla sam Jetine pelene na terasi. I mislila sam: “I dalje su tu”. Jer sam mislila da je pobegao. Ona Vjosa mu je rekla da je Fljora uhapšena. I mislila sam, možda je negde pobegao. Ali oni nisu imali gde da pobjegnu. I tog dana su mi rekli: “Uzmi to smeće koje se nakupilo i baci u kantu za smeće”. I bilo mi je čudno da uhapsiš čoveka i da mu kažeš: “Idi do...” Ne znam... “Do stepeništa ili gore, dalje od stepeništa...” Ti sediš i šta čekaš? Da pobjegne kako bi ga ubio, a?

Aurelja Kadriu: Ili možda da bi vam neko prišao?

Fljora Brovina: Ne, ne, da bežiš, i on da kaže: “Ubio sam je, jer je htela da pobjegne”. Jel tako? Imaš alibi. Ili čeka da odem do smeća da me ubije i... i rekoh sama sebi: “Kuku, ubiće me i ostaviće me u smeću...” U kanti za smeće? To su bile kante kao pre, pune smeća. I ja dok sam hodala, hodala sma polako, počela sam da se znojim, hladni znoj koji... znači, mislila sam da i smrt treba biti dostojanstvena. Znači, barem da čovek... bolje bi bilo da su me ubili prošli put, nego sad. I nisam htela da umrem, da mi ostane glava u smeću. Jer ako bi mi pucali u leđa, pala bih u smeće.

U tom momentu, kao u filmovima, izlazi jedna starica. I ja sam videla tu staricu, i znala sma ko je, bila je komšinica tu gde je živeo moj brat. Bile su dve kuće između njih. Ona je imala telefon, njeni sinovi su bili policajci. I nekad su pričale telefonom, tašta mog brata i ta starica. I ja sam je videla, ona je znala da sam ja Iljirova sestra, Artina svekrva. Rekoh: “Sad će da me prepozna”. Znaš, bilo mi je krivo što sma je videla, bilo mi je krivo. Sklonila sam pogled i... I starica se obratila policajcima: “*Sine, Sine*” znači sine, “Imate li jednu cigaretu?” Ne verujem da nije imala cigarete, imala je tri ili četiri sina. Ona opet, a ovi su joj rekli: “Skloni se! *Beži majko!*” Znaš? “Skloni se!” Ona se nije sklanjala. “Daj mi cigaretu. Da li imate cigaretu?” Ona je htela da stupi u kontakt s njima, a oni su imali nešto drugo u planu.

Kad im je prišla, nešto su pričali, pa su mi rekli: “Vrati se!” I bacila sam smeće, vratila sam se. Nisam mogla da pobegnem, da se razumemo, gde da odem? Znači, hteli su da me ubiju, nije moglo drugačije da bude. Kad sam se vratila, zaključali su vrata i ostavili me samu u toj kući, otišli su sa staricom. Kuku, tada samo što nisam poludela, govorim istinu, čekala sam da mi dovedu brata. Jer ona je mogla da im kaže da imam brata. I svaki sekund... to su bili najteži trenuci u mom životu. Brata, snajku, koga god, decu mog brata... Moj bratanac je imao tri godine, i kad su bombardovali rekla sam mu: “Da, ja sam tu”. I on je rekao: “Mene će tetka da spasi”. Znači da ga spasim od straha.

I bratu sam rekla, spremite se oboje, idemo... i on je znao gde. Kad su se vratili, vratili su se i uopšte nisu reagovali. Čudila sam se. Nakon toga, vratili su me nazad. Jednog dana, jednog dana kad... jedan je mnogo vikao, bio je vrlo strog, ponekad bi mi razbili glavu o zid {dodiruje glavu}, znači, ne znam, koliko je trpela ova moja glava. Onaj tihi je bio nasilniji, a ovaj što je vikao, ovaj je toliko vikao da se naježiš, ali nije bio nasilan, znaš, nije te fizički maltretirao.

Mislim da su oni bili Crnogorci, zbog naglasaka, Srbi, Crnogorci. Jedan me pitao, rekao je: “Šta ti misliš?” Pravo da vam kažem, ja sam čovek iz naroda, ne volim da solim pamet. Ali s njima sam to radila, nisam želela da se spustim na običan nivo, bila sam intelektualac, i govorila sam samo jezikom intelektualca. I rekao mi je: “Šta ti misliš? Mi smo svi policajci, da li su tačne one šale za policajce?” Rekla sam: “Ne mislim ja ništa”. On je rekao: “Pa i mi smo završili fakultete” “Dobro”. “Ja sam završio to i to i to...” Rekoh: “Možda si ti završio, ali samo nešto da ti kažem, ti ne znaš da si jako bolestan”. “Kako?” To je moje oružje, zar ne? (smeši se) Rekoh: “Ti ne znaš da si bolestan. Jesi li ikad uradio analize?” Rekao je: “Ne. Od čega sam bolestan?” Rekoh: “Sigurno si bolestan od bubrega ili neka krvna bolest, jer si jako žut u licu. Ne verujem da si žut zbog nervoze. Ti me ispituješ svakodnevno već mesec dana... koliko? Možda trideset puta, ovu istu boju imaš. Ti si jako bolestan, idi uradi analize”. Ništa nije rekao. Sledećeg dana je uradio analize, ispale su loše (smeši se), bubrezi su mu bili loše (smeje se).

Bilo mu je krivo od ovog drugog: “Ja ću da je ispitujem”. Kad me je ispitivao: “Doktorka, stvarno...” Počeo je da me zove doktorka... Rekao je: “Stvarno su mi analize ispale loše. Da li znaš šta mogu da uradim?” (smeje se). I rekla sam mu: “Ja ne smem da ti dajem uputstva, ja sam ovde zarobljenik, držite me zaključanu. Ja sam vezana. I zašto da te ja učim? Ali ja bih ti rekla da ideš dalje.” (smeši se). Veruj mi, da oni više nisu verovali ni jedan drugom. Taj me je uvek pitao za bolesti... “Da li mogu da te pitam i za moju ženu?...” Pitao me je nešto za ženu, ne znam. Znači, malo sam ga pripitomila. A ovaj drugi je nekako... ali prošlo je mnogo, mesec dana, koliko već traje pritvor, ta faza.

2. maja sam prvi put puštena u dvorište, u dvorište zatvora, sa ostalim zatvorenicima. Šta da radim? Klali smo kokoške i čerupali ih... onako, očerupali smo im perje. Ali znaš koliko kokošaka? Stotine ili hiljade. A zarobljenika nije bilo mnogo. Samo su mene ostavili samu, nisam imala ništa... bilo je jako toplo i nisam imala ništa da obučem osim one majice... Znači u majici, i ruke su mi bile skroz crvene.

Samo jedna od zatvorenica, ova iz Glogovca, Podrimćaku, Zahrija Podrimćaku... ona je vrlo snažna žena, veoma hrabra, rekla mi je: "Doktorka, i da znam da će da me ubiju, želim da razgovaram sa tobom". Nekoliko puta su je upozorili: "Ne razgovaraj s njom!" Ona je opet dolazila, kao da čupa perje kokoške: "Doktorka, jesi dobro? Jel te nešto boli?" Rekla mi je: "Žao mi je zbog tebe, jer ti ne bi rekla ni: 'Uh'". U lipjanskom zatvoru žene su bile jako maltretirane, stražarke... nije jedna, nego su tri stražarke odjednom tukle zatvorenicu, i to bez veze. Na primer... maltretiranja su toliko bila gadna, da čovek ne zna kako da ih opiše. Tukli su nas do te mere da smo gubile svest. Nisu samo gubile svest, nego je bilo slučajeva kad su gubile i kontrolu sfinktera... kontrola sfinktera, to je kad na primer ne možeš kontrolisati mokrenje ili nuždu, zbog prebijanja, možete da zamislite.

Nisam se osećala loše kad su mene maltretirali jer sam ja bila najstarija. Jednom rečju, bila sam im kao majka. Ali, kada su tukli devojke od 17 godina i mlađe, koje nikada nisu napustile svoje selo, verujte mi, i sad kad se setim, oči su mi pune suza. Bila je još jedna Zahrija, Zahrija... iz Molopolca. Na primer, sećam se kad sam rekla stražarki: "Pusti me da odem da je okupam". Hladnom vodom! Kupala sam je sa suzama u očima, jer je fizički bila zaista mnogo jača od mene, ali vrlo mlada, vrlo mlada. Nije znala više ništa, i kad bi joj rekli: "Idi, slobodna si" ne bi znala kuda da krene.

Često sam sebe sanjala... i jednom sam rekla Zahriji: "Zahrija, zamisli da sam ja tvoja majka. Ja sam uz tebe, nemoj da se plašiš u ovoj sobi..." jer su je doveli u mojoj sobi, "Nemoj da se plašiš, ja sam tu". Mislila sam da će da bombarduju i lipjanski zatvor. Tamo je bio protivraketni radar i ne znam zašto to niko ne spominje, bilo je rizično da se desi isto kao i u Dubravi. Znači, bacali su rakete na avione NATO-a iz zatvora, tako da zašto da nas ne bombarduju. I nas su puštali da šetamo u dvorištu baš u vreme kad su bombardovali. Zato je bilo vrlo rizično.

I mislila sam u sebi, ako padne... i ispod zatvorskog dvorišta je bio podzemni bunker. Srpski vojnici su dolazili u večernjim satima i pevali u dvorištu, kao kad dođu posle rata sa harmonikama, pevali su ruske ratne pesme. Jeli su i... ja sam ih gledala kroz prozor, evo kao kroz ovaj prozor {pokazuje prema prozoru}, videla sam šta se dešava, jer nismo smeli da gledamo kroz prozor, ali ponekad sam mogla da vidim šta se događa. I ulazili su u bunker, sakrivali su se i onda u ranim satima su kretali u rat. Vidite koliko je zatvor bio opasan sam po sebi... jer je i tu bilo dosta hrane. Sva stoka, krave, sve su sakupili na zatvorskom imanju, i tamo su žene radile. Tek su me tada pustili da radim sa kokoškama.

I mislila sam u sebi, ako zidovi padnu zbog bombardovanja, uzeću Zahriju pod ruku i znala sam put da stignem i da se pridružim OVK, jer sam znala sav teren gde je OVK. Mislila sam se, Zahrija ne bi znala da ode ni do Prištine, uhvatiće je paramilitarci, znaš? Znajući da... Znači, to su snovi zatvorenika.

Aurelja Kadriu: Da li je živa Zahrija?

Fljora Brovina: Da. Da, ima i dvoje dece. Mislim da su blizanci, sina i ćerku.

Aurelja Kadriu: Ko je ta Zahrija?

Fljora Brovina: Mujota. Zahrija Mujota. Ostavljali su nas satima, ne, danima... na primer u sobi, i smeo si da gledaš samo u jednu tačku {gleda u jednu tačku bez pomeranja očiju}, evo ovako, celog dana da gledaš samo u jednu tačku. Zvuči lako? Ne. Nema većeg maltretiranja. Zahriji su oči počele da lutaju ovako {ukršta prste}, jer nije imala u šta da gleda. Imala je ispred sebe samo zid, i ona je gledala samo zid. Ja sam imala pogled prema vratima, i gledala sam jednom kvaku, nisu mogli da mi kažu gledala si na drugo mesto... i gledala sam nekad ključaonicu. Tako sam spasila oči. Ali Zahrija, ove druge su imale pogled prema krevetima, ali Zahrija je gledala samo u zid, i postala je razroka.

Zahriju su odveli na ispitivanje, da joj urade parafinsku rukavicu, kontrolisali su nam ruke parafinom, da vide da li smo nosile puške, da li je ostao trag od baruta... Zahriji je bila i sestra u zatvoru, i otac i brat...

Aurelja Kadriu: U isto vreme?

Fljora Brovina: U isto vreme. I on kad je izlazio, kad su izlazili da šetaju, on je kašljao... neko je rekao: "On mi je..." otac joj je rekao da je to doktorka Fljora. I tako... nas su puštali da šetamo dok su tukli muškarce, prebijali ih, ne pendrekom, nego cepanim drvom. Možeš zamisliti kako je da vidiš nekoga dok ga tuku, muškarcima se čuo glas na sve strane, jer su ih cepanim drvom tukli. Isto je bilo i sa nama, i nama su oni čuli glas.

Samo ću vam ispričati kako je bilo za toalet. Nas četiri smo imale pet minuta da odemo do toaleta i da se vratimo, dakle pet minuta za četiri osobe. Ko je mogao do ode i da se vrati iz toaleta za pet minuta? Išla bi ona najdeblja i za nas druge nije ostalo vremena. Pričam vama kao žena ženi, žao mi je jer u to vreme... ja sam imala menstruaciju do 52. godine. Nažalost, čak sam i u zatvoru imala redovnu menstruaciju, u vrlo neprikladnim uslovima. I šta?

Sećam se kad se moj stric sreo sa Ademom Demaćijem, to je bilo kad mi je otac umro, i Demaći je došao da poseti mog strica da mu izjavi saučestće. I pričali smo o tome koja mu je tortura bila najteža. I Adem Demaći je rekao: "Najveća tortura je bila kad sam imao diareju, trovanje, i dali su mi samo jednu kantu, nisu mi dopustili da izađem, ni da povraćam, ni da obavim nuždu". To možda ne zvuči dobro kao dokaz, ali setila sam se te njegove patnje. Jer ti povraćaš, obavljaš veliku nuždu, hoćeš da umreš, i treba opet da osetiš taj miris. To je isto kao da te streljaju, čak je bolje da te streljaju, zar ne?

Kažem vam da je isto bilo i za nas, isto. Onoliko žena i imale smo samo jednu kantu, bez poklopca. Zamisli sad koliko je teško živeti tako... zabravi da si intelektualac, zaboravi da imaš... tada sam imala 49 godina. Ali kako da živiš u toj maloj sobi sa takvim mirisima. Plus sa ženama koje imaju menstruaciju. Nema ni vode, ni higijenskih sredstava. Grozno, neobjašnjivo. Ne mislimo na to kad pričamo o ženama u zatvoru. Ne mislimo da one imaju taj problem, zar ne? Pored ostalih problema.

Ali htela sam da izgledam dobro, htela sam da izgleda kao da nisam odustala, iako mi je došlo do tu {dodiruje vrat}. Pošto nisam uzela terapiju, i bila sma bolesna, u zatvoru sam bila bolesna i još od maltretiranja otekale su mi noge ovoliko {pokazuje rukama veličinu}. Znači, jedna noga mi je bila ovolika {pokazuje rukama veličinu}, druga ovoliko {pokazuje rukama veličinu}. U telu nisam bila debela, samo su mi otekale ruke i noge. I jedna stražarka, koja je bila malo bolja, rekla mi je: “Odvešću te kod lekara”. Kad sma otišla, ona mi je rekla: “Ugojila si se”. I toliko. Znači, ja nisam mogla da spustim nogu na zemlju od bolova zbog maltretiranja, a ona mi kaže: “Ne, ti si se ugojila”.

Jedan od stražara, koji je bio Turčin po nacionalnosti, izgleda da je on proširio informaciju da sam ja u bolnici, u stvari nisam bila u bolnici, nisu nam dali ni lekove protiv bolova, nisam mogla nogu da spustim, a da ne pričam za nešto drugo. Noću 10. ili ujutro 11. juna '99. godine... Pomenuću još nešto.

Jednog dana sam videla da u zatvor dolaze autobusi sa ranjenima. Rane su im bile loše zavijene, zavijene nekim gazama... neko ih je nosio, neko je vrisnuo: “Uh” [onomatopeja]. Stražari su formirali red i mi smo ih posmatrali, to jest, ja sam ih posmatrala kroz prozor, u sobi sam imala Srpkinje tako da nisam smela ni da kažem... osim Zahrije, imala sam još dve, još tri Srpkinje. Videla sam da su neki od ranjenih nosili uniforme OVK, uopšte nismo znali šta se dešava. To su bili zarobljenici iz Dubrave koje su doveli u zatvor u Lipjanu.

Jednog dana, znači jedne noći, 10. juna, svu noć su puštali muziku, neka muzika... neka buka u okolnim selima, ponekad su se čula i deca.... Šta se dešava? Nisam imala pojma šta se dešava. Htela sam da saznam šta se dešava. U 4 ujutro, stražari su ušli, izgledali su zabrinuti, počeli su da nas vezaju, pitali smo ih: “Šta se dešava?” Mislila sam da nas sigurno vode na streljanje, šta bi drugo moglo biti? Oni su došli ranjeni, vodili su nas negde, i rekli su nam: “Nije potrebno da uzimate odeću, samo ono najosnovnije. Donje rublje, i još nešto”. Te večeri nam nisu dali hranu i to je bilo kao neko predskazanje, i još su nas negde vodili, taman sam mislila da idemo na streljanje. Onda su nas smestili po autobusima. Bilo je stotinu autobusa, tako sam čula, inače nisam ih sama izbrojala, nisam ni imala kako da ih izbrojim.

Dvanaesti deo

Fljora Brovina: Prvo su uveli muškarce, posle u drugom autobusu i nas žene. Dok smo išli ka autobusu, stražari su ponovo formirali kolonu, i psovali su nas koliko su mogli, najružnijim rečima. Čak su pomenuli i silovanje, znači: “Ovo bi vam radili, ono bi vam radili...” Koristili su čak i pendreke. Kad smo ušle u autobus sve smo bile prestrašene, i bilo je razloga za to. Kažem da je za mene streljanje bilo nešto najlakše što bi moglo da mi se desi, ali šta će se desiti, gde nas vode, to nismo znale.

I počelo je da sviće oko 6 sati, 6 sati je bilo kad smo prošli kroz Prištinu. Nijedan zvuk se nije čuo, grad se još nije probudio, ali meni se činilo da nije ni nameravao da ustane. Bilo je tmurno, i ja sam celo vreme držala ruke dole, jer su nam tako rekli, a ja sam sve vreme mislila da ako vidim nekog poznatog,

podićiću ruke gore da vide da smo zarobljenice. Ni građani nisu smeli... poneki građanin je prolazio, nije ni pogledao autobus. Niko nas nije primećivao.

Prolazili smo blizu SUP-a, tamo kod Vrata (Ćafa), kako bi išli do Podujeva, ili negde, ne znam ni sama. I... Prema ulici gde je živeo moj otac, to je sad ulica "OVK", kod škole "Meto Bajr...". Kad sam videla ulicu mog oca, setila sam se svega i počele su suze da mi liju, rekoh: "Videću je poslednji put". I bila sam jako tužna, posle mi je bilo žao da me prijateljice vide da sam tužna (kašlje). Takođe mi je bilo teško kad smo prošli blizu kuće, kako se ona zove, ona je ubijena tokom demonstracija '81, u Podujevu, kad prođeš Podujevo... njena kuća... Imam pesmu o njoj. Sve paravojsne snage su se postavile u njenoj kući, a oni su tada napustili Kosovo, prošli smo Podujevo. Na jednom mostu je bilo puno novinara, novinara, puno, puno, sećam se da je bilo i Kineza i... ali, nisu im dopustili da uđu unutra.

Aurelja Kadriu: Tada su hteli da vas sklone sa Kosova zbog NATO bombardovanja?

Fljora Brovina: Ne, ne. Tokom bombardovanja ja sam bila tu. Bombardovanje je bilo u toku. To je bio datum, 10. juni, 11. juni, bio je 11. jer su nas odveli 10. noću...

Aurelja Kadriu: Kako bi vas odveli u Srbiji?

Fljora Brovina: Da nas vode u Srbiju vezane. Jedna kolona autobusa. Na putu su bile paravojsne snage, kada su videli autobus sa ženama unutra, navalili su na nas, hteli su da zaustave autobus i ko zna šta da nam urade, pretili su nam svačim. Videli smo i kolonu paralelnu s nama, kolona sa automobilima, sigurno su bili Srbi, sa jorganima, dušecima, televizorima, i oni su bežali. Ništa nisam razumela. Ja sam bila ta koja je trebalo da zna. I dok smo putovale, jedna zarobljenica mi kaže... ona najslabija, najumornija... žao mi je što će sve da se završi... ona mi je rekla: "Doktorka, hoću nešto da ti kažem, možda će nas streljati, nije bitno šta će da nam urade, ali hoću tebi da kažem... jer oni neće nikad saznati ko sam ja. Ja sam OVK. Iz Dukašina sam, student sam Poljoprivrednog fakulteta". I reče: "Samo sam htela da neko zna ko sam ja, jer se uopšte nisam predstavila". Bilo mi je drago što sam to saznala.

I dok smo išli dalje, postalo je jako vruće, i kad smo stigli negde u Srbiji šofer je pustio radio. Čula sam nešto o Kumanovskom sporazumu³⁸... ali šta se desilo? Htela sam da kažem šoferu: "Pojačaj". Ali stražarke nas nisu pustile ni glavu da okrenemo, imale su pendreke. Ali sma načuljila uši {stavlja ruke iza ušiju} kako bih čula. Čula sam da su napravili sporazum u Kumanovu i da je rat završen. A kuda mi idemo? Shvatila sam da smo taoci. Ali da li će da nas likvidiraju, ili šta će uraditi sa nama? To nisam shvatila. Išli smo dalje, u svakom gradu gde smo stajali, cela je kolona stala, na primer u Leskovcu, jedna grupa je ostala, čula sam da je Leskovac ozloglašen. Išli smo dalje, opet je neka grupa ostala.

³⁸ Vojno-tehnički sporazum između NATO ("KFOR") i Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), poznat kao Kumanovski sporazum, je sporazum zaključen 9. juna 1999. godine u Kumanovu koji je okončao NATO bombardovanje SRJ.

Stali smo u Nišu, zatekla nas je noć. Ulice su bile skroz razrovane. Razrovane ulice, bilo nam je muka, bile smo žedne, to nas je ubijalo, zamalo da umremo za jedan kap vode. I tražili smo vode, doneli su nam dve flaše, stražarka s Kosova koju su zvali Pipi nam je donela dve flaše sa vodom. I počele smo da pijemo, ali ti si mogao da popiješ sam celu flašu, ceo dan si na vrućini. I rekoh: "Nemojte puno da pijete". Jer na kraju autobusa su bili ranjeni, dvojica ranjenih. Rekoh: "Samo pokvasite usta, držite vodu u ustima, nek ostane vode za ranjene jer..." I tako smo uradile.

Kasnije, kad smo stigli u Niš, u Nišu sam prepoznala zgradu jer sam tu išla da posetim oca kad je bio u zatvoru. Bila sam mala, nisam ni išla u školu, ali sam prepoznala zatvor. I u Nišu sam skoro izgubila život, jer smo stali, i u autobusu jedan zatvorenik, koji je bio ranjen, hteo je da malo izađe na svež vazduh, i rekao im je: "Da li mogu da izađem na svež vazduh jer umirem..." Ovi su mu rekli: "Ne". On: "Samo minut?" Kod vrata autobusa, znaš, i odjednom su ga bacili na zemlju i počeli da ga udaraju. I sećam se da mi je majica bila mokra od znoja. I ustala sam, da potrčim do njih: "Nemojte, ubićete čoveka!" Znaš? Ali jedna od drugarica me je zaustavila, možda Aferdita, rekla mi je: "Vrati se..." Zahrija ili Aferdita: "Vrati se, ubiće i tebe". Znaš, jedva sam se suzdržala. Ali ne znam ko je bio taj koga su tukli.

U pola noći su nas odveli u zatvor u Požarevcu. Ženski zatvor u Požarevcu nam je izgledao kao raj, jer je bilo čisto dvorište, bilo je cveća, upalili su svetla. Vrlo dobro, kad smo ovde stigli, nama je dobro izgledalo. Kad smo ušle, uveli su nas u jednu veliku salu, na kraju sale... vrlo je interesantno. Na kraju salu, bio je jedan televizor dva puta veći od ove [sobe] {pokazuje sobu}. I tu su nam rekli: "Skinite se do gole kože". Kao Holokaust. Zašto sad da se skinemo, zamisli koliko nas je bilo? Dvadeset žena, dvadeset i nešto žena, skroz gole, uzeli su nam stvari i osećala sam se jako poniženo, ismejanom i bezveze, nisam znala ni sama šta se dešava... šta hoće, šta očekuju?

Ja sam sela za čošak stola i misli su mi bile kod televizora, jer su pustili glas i na televiziji je bio Milošević. I zvali su nas jednu po jednu. Žene su se uplašile, normalno. I dok su pričale jedna s drugom, smetale su mi, nisam mogla dobro da čujem. Milošević je čestitao Srbima okončenje rata. Ko je pobedio? Rekoh: "Da li smo mi izgubili?" Znaš, nisam imala pojma ko je pobedio, ko je izgubio. Jer smo mi sad tu bile robinje, dok smo dolazile, Kosovo je spavalo. Kosovo je bilo puno paramilitaraca, policije, pevali su, igrali. Kako to da smo izgubili? Naježila sam se kao da se sad to događa, u ovom momentu. Nisam mogla da zamislim, htela sam da plaćem na sav glas, ali nisam mogla. Nisam znala ni zašto sam gola, znaš? To je bila neopisiva situacija.

Nakon što su nas proverili jednu po jednu, dali su nam odeću. Nismo imali puno toga, ali su sve kontrolisali, ne možeš da zamisliš gde su nas sve pregledali. Dakle, da nismo sakrile negde nešto, veoma banalno. Dali su nam neke loše stvari da obučemo, i spavale smo sve u jednoj sobi, nekako kao u kasarni, bez posteljine, bez ičega, po nekim prljavim dušecima. Spavale smo tu, ali smo bile sretne što spavamo sve zajedno. Ja sam se sa Zahrijom Podrimćaku uhvatila za ruku, ispružile smo se blizu jedna druge, i jedna drugoj smo dale zadatak. Rekoh: "Slušaj Zahrija, ti moraš biti svesna, jer si na kraju krajeva deo pokreta, ako nas razdvoje, i treba da budemo razdvojene, nas dve ne smemo biti

zajedno, moramo da zaštitimo naše dve grupe. Budite jake, ne odustajte moralno". I ona je meni isto to rekla. I da napravim neke znakove za lakše komuniciranje. Spavale smo ruku pod ruku.

Svu noć se čula muzika u Požarevcu, to je mesto rođenja Miloševića. Njegov sin je tu imao neki disko klub, slavili su, kao da su osvojili celo Kosovo, kao da niko nije umro ni ništa. Niko nije znao šta se dešava. Sutradan ujutro ove žene samo što nisu umrle od gladi, već tri dana ništa nismo jele. I došla je upravnica zatvora, pedantna žena, jako dobra, i reče... znači: "Da li ste se snašle? Da li ste se odmorile..." Lepim rečima, pričala je jako lepo sa nama. Ja rekoh: "Imam jedno pitanje. Da li smo mi došle da umremo ovde? Ako smo ovde na robiji, da li treba i da umremo od gladi? Mi već tri dana nismo niti jele, niti pile. Ni vodu nismo popile. Kakav je to način?" Znaš, "gde vam ljudskost? Ako ste nas doveli da umremo, neka umremo i toliko". Govorila sam malo oštrije. Ona reče: "Nisam znala da niste jele. Sad će doći hrana".

Doneli su nam jedno parče hleba, onako u veličini cigle, sećam se da je bio crni hleb, i svinjski sudžuk. Dosta veliko parče {pokazuje rukama veličinu}, ništa drugo, samo to. Rekla nam je da vodu možemo piti iz česme, bila je tu jedna česma. I kad su žene počele da jedu... A ja sam bila jako zabrinuta, gde smo, zašto smo tu, nisam mogla da jedem, znaš, uopšte mi se nije jelo. Nešto malo, ali nisam mogla uopšte. Onda su me pitale: "Doktorka, hoćeš da pojedeš to..." Sudžuk koji je ostao. Rekoh: "Ne, ne mogu da jedem". One dve najgladnije su uzele i podelile, nije prošlo ni pola sata, kad je počeo da ih boli stomak, otrovale su se. Povraćale su, imale su diareju. Opet smo zvale upravnicu, ona nije dolazila.

To je bio početak. Onda kad smo se smestile, počeli su da nas odvajaju, samo jednu noć smo spavale zajedno. Odvojili su one koje su osuđene. Zahrija je bila osuđena na četiri godine, imala je još godinu i po dana da odsluži kaznu. Bile su još dve žene koje su počinile ubistvo, i njih su držali u ženskom zatvoru. Nas ostale su odveli u pritvor u Požarevcu. U istražnom zatvoru su bili samo muškarci i to Srbi. Jer postoje tri zatvora, i Zabela. U Zabeli su bili Albanci koji su služili kazne, ili koje su doveli zajedno sa nama. Tu je bio i Aljbin Kurti³⁹, bilo je i drugih, ali on je najpoznatiji.

U Zabeli smo bili... odvojili su nas u dve sobe. I u Zabeli je bilo vikanja, bilo je buke, bilo je pretnji, ali nekako smo zauzele svoj stav. Sećam se da su u Zabeli većinom bili zatvorenici zbog teških zločina, oni su nas pitali: "Ko ste vi žene? Prvi put u zatvoru toliko žena odjednom..." Znači, dve sobe. I stalno su pitali: "Ko ste vi? Ko ste vi?" A ovi su nam rekli: "Ako komunicirate kroz prozor ili na bilo koj način sa zatvorenicima bićete kažnjene. Bićete strogo kažnjene". I lupali su po zidovima, ne znam šta su radili. I ja nisam mogla da podnesem tu buku, bila sam revoltirana, popela se na sto i vikla sam kroz prozor, rekla sam: "Mi smo teroristi, mi smo OVK... teroristi iz Kosova, Albanke!" Kad su počeli da aplaudiraju... {apludira}. "Bravo, bravo, bravo!" Verujte mi da su pokazali solidarnost s nama. Rekli su nam: "Vi ste ratovala za svoju zemlju".

³⁹ Aljbin Kurti (rođen 24. marta 1975) je albanski političar i aktivista koji je kao četvrti premijer Kosova obavljao funkciju od 3. februara do 25. marta 2020. Od januara 2018. godine je lider pokreta Vetevendosje (LVV - Samoopredeljenje).

U mojoj sobi je bila jedna trudnica sa Kosova, iz Uroševca. I bilo mi je žao nje, ali bilo mi je drago što je u mojoj sobi, jer sam je upućivala kako treba da postupi ako nas razdvoje, ja sam je učila. Čak je pušila, i bilo mi je žao što puši. I odjednom je došao stražar i doneo keksiće i cigare, častili su nas zatvorenici istražnog zatvora. To je bilo jako čudno: “Ustanite,” reče: “jer su...” Znaš, nije smeo da kaže da se oni solidarišu sa nama, nego nam je rekao: “evo vaše kolege su vam poslale”.

Sećam se da je sestra Zahrije Mujote bila jako tužna jer su joj i otac i sestra bili u pritvoru, nije viđala ni sestru, nisu joj dopustili, a svi su bili tu, i ona je pevala: “Slavuj šume”, vrlo bolna pesma koja me je jako dirnula kad je otpevala: “Kaži mi gde mi je brat, gde mi je ovaj...” Kao da pita pticu. I kad je ona pevala, dobila je aplauz, kao da su joj rekli: “Bravo, bravo!” Imali smo podršku tih zatvorenika, što mi je bilo čudno, podržavali su nas neki ljudi koji nisu trebali da nas podrže. Tu podršku sam čak našla i po drugim zatvorima. I to je čudno, često kada pomislim na srpski narod, smatram da su podeljeni na dva dela.

Aurelja Kadriu: Koliko godina ste bili po zatvorima?

Fljora Brovina: Skoro dve godine.

Aurelja Kadriu: I šta se desilo posle rata? Zar nije država Kosova pokušala da vrati ove zatvorenike?

Fljora Brovina: Na sastanku u Kumanovu napravljena je velika greška. Kao i svaki put kada smo imali sporazum... mi kao prvo, nismo tu učestvovali, OVK nije bio deo razgovora...

Aurelja Kadriu: Da...

Fljora Brovina: To je prva greška. Naši saveznici su trebali da uključe i OVK kako bi i oni bili deo toga. Drugo, u svakom ratu se oslobađaju ratni taoci, a mi smo ostali da nas osuđuju u paralelnim sudovima u Srbiji, a to je greška broj dva..

Aurelja Kadriu: Da li su vam na sudu nešto rekli?

Fljora Brovina: Pa pričali su nešto.

Aurelja Kadriu: Šta su vam rekli?

Fljora Brovina: Pa šta će da mi kažu: “Kažnjava te kosovski zatvor u Nišu, kažnjava te, prištinski zatvor u Nišu”. Ti nisi imao šta da kažeš, tebi su dali advokata... Nikada mi nisu verovali da nisam bila ministar zdravlja.

Aurelja Kadriu: Da li ste imali posete?

Fljora Brovina: Da, prvi put se desilo nakon nekoliko meseci, već tri-četiri meseca niko nije znao ni gde sam, ni šta sam... došao je međunarodni Crveni krst, i bila sam svesna da je to organizovao moj sin iz Amerike, Uranik, s mojim bratom ili drugim sinom, jer je i moj brat posle otišao u Ameriku. Ali znala sam za Uranika. On ih je zamolio: “Moja majka je nestala, može biti po zatvorima...” I oni su došli u zatvor u Požarevcu. Došli su i pitali su nas sve: “Da li imate nešto da napišete nekome, neko pismo ili nešto?” I imali smo... nisu reagovali pored stražara kada su me videli, ali ja sma primetila. Jedna me je pitala kako se zovem. Sa njom sam kasnije sklopila prijateljstvo, postala je moja jako dobra prijateljica. Ne mogu vam pokazati njeno pismo, ali ako stignem ispričaću vam nešto.

Ona nam je rekla da napišemo pismo, i ja sam napisala pismo, ne znam kome sam napisala, porodici, sigurno sam mom suprugu napisala. I... hemijskom. Meni je nedostajala olovka kao sunce, i odlučila sam da joj ukradem olovku (smeši se). Imala sam neku trenerku, i ovako sam sakrila olovku {pokazuje rukom}. I kažem: “Dobro sam”, a nosila sam odeću broj 36, kad sam izašla iz zatvora nosila sma odeću broj 36. Znači, bila sam jako tanka, kosti su mi jake, krupne ali po telu sam bila jako tanka. Rekoh: “Zdravlje mi je dobro”. Nikad nisam rekla da sam loše, a u realnosti od srca sam bila jako bolesna u zatvoru.

I uzela sam joj olovku. Mislila sam da napišem neki stih po salvetama ili toalet papiru. Soba u kojoj smo bili je bila otprilike ovalika, kao ova, i tu u jednom prostoru {pokazuje rukom} bio je toalet bez vrata. Bilo je jedan crevo za vodu. I svakog dana smo se kupale hladnom vodom, ja sam se kupala da bih sačuvala zdravlje, za bolju cirkulaciju. Ali i druge drugarice su odlučile da se tu kupaju, nisu nikad išle u kupatilo gde su se svi kupali, jer bi moglo biti provokacija, zar ne? Bili su svi muškarci, nismo tamo išle da se kupamo. Tu smo se kupale hladnom vodom. Kad su [stražari] primetili, počeli su da nam donesu mlake vode ponekad. Tu smo prale i odeću. Uopšte, uopšte nismo izlazile iz sobe. I sad... ali toalet je bio bez vrata, šta da kažem?

Jednog dana... često su nas puštali napolje kako bi pretresli celu sobu. Nismo smeje da imamo papir, nismo smeje da imamo olovku, ništa. Jednog dana su našli olovku. I: “Čija je ovo olovka? Čija je ovo olovka?” Zašto da maltretiraju druge, rekoh: “Ja sam našla”. “Gde si našla? Sve smo kontrolisale, nje bilo ničega? Nije bilo olovke. Kako si mogla da nađeš?” Rekoh: “Ne znam”. Jer je pod bio sa starim daskama koje su bile obojene benzinom. “Našla sam između ovih starih dasaka”. “Ne, nije moguće, kažnjena si”. “Dobro”, rekoh: “Platiću kaznu, šta ću?” Koja je kazna? Ili da me izoluju, ili da me maltretiraju. Platila sam kaznu, i uzeli su mi olovku. Eto toliko. Ali to mi je bio prvi kontakt s porodicom, jer je Crveni krst saznao da smo tu.

Nakon osam meseci u ovom zatvoru, odveli su me... moj suprug je došao da me vidi prvi put, odnosno kada je mogao da dođe s makedonskim pasošem... uz mnogo rizika, zar ne? Previše rizika. I videla sam da je veoma dirnut i pobunjen, ali i uz pomoć Žena u crnom, Sonje Biserko, i Nastaše Kandić, koje su ga

podržavale i možda sklonile kad je došao. Pomogli su mu da dobije dozvolu da me poseti. I one su me posećivale... ne, kasnije su me posetile, u tom zatvoru nisu.

Nakon osam meseci, u novembru '99. godine, su me odveli u niški zatvor, gde sam ostala dva meseca. Niški zatvor je bio velik i ozloglašen. Zatvor kao u filmovima, na dva sprata, sa rešetkama, i sa ogromnim gvozdenim vratima koje otvaraju sobe zatvorenika. Sa zatvorenicima se komunicira kroz jednu rupu na vratima, gde ti donose i hranu, kao psu. Male sobe, kreveti na sprat. U sobi u kojoj su me ubacili bilo je toliko vlage, toliko vlage da je po celom prednjem zidu kapala voda. I stavila sam sve što sam imala od odeće kako bi se odvojila od vlage.

Spavala sam na spratu. Niko nije spavao dole, ja sam spavala na spratu iz straha da bi noću mogli da uđu čuvari i da me siluju. Njihova lica nisu bila nimalo ljubazna, ne znam da li sam sklopila oči zbog tog straha. S druge strane, u niškom zatvoru je bilo puno Albanaca. Većina onih koji su odvedeni sa Kosova bili su tu, jer su iz ovog zatvora išli na suđenje. I nekad bi mi dozvolili da izađem u šetnju: "Hoćeš u šetnju?" Bilo je jako hladno, zima, ja sam izlazila u šetnju. Ali kad bih izašla na hodnik, videla sam Albance, ostavili su nas pred zidovima. Ponekad su me gledali krajičkom oka, znaš? Ko zna koliko im je bilo teško da vide mene tu kao ženu.

Jednom se desilo... opisaću vam jednog, učenik škole "Dževdet Doda", koga sam poznavala, nažalost zaboravila sama mu ime... on kad me je video {kao da se čudi} "Doktorka!" On je bio sa četiri stražara, odveli su ga u šetnju, ali on je reagovao: "O doktorka!" I počeli su da ga tuku, htela sam da ga zaštitim, rekla sam: "Zašto ga tučete? Ja sam doktorka, on me poznaje, iz Prištine je". Tukli su ga koliko su mogli. Oboje su nas vratili u naše sobe. Pustili su me da sedim uza zid, da ne uđem u sobu, već da posmatram šta se dešava, i tukli su ga dok ga nisu odveli u njegovu sobu. I to nikada ne mogu da zaboravim.

U ovom periodu u drugom zatvoru, moram da kažem, ponovo nas je ova grupa Crvenog krsta posetila. Znali su moje najgore uslove u zatvoru i naravno zdravstveno stanje, zdravstveno stanje mi je bilo jako loše, imala sam anginu pektoris. Toliko sam imala bolove u grudima da sam ponekad mogla da se onesvestim, preznojavala sam se, dakle bila sam blizu smrti. Rečeno mi je da moram da idem na VMA na hirurgiju, kod lekara iz Niša. U bolnicu su me odveli vezanu, odveli su me da provere da li glumim bolest, ali tu nije bilo glume. Doktor mi je rekao da imam anginu. Ali ja nisam htela da se operišem. Nisam htela da se operišem, jer to nisam stekla od stresa, nisam imala deformaciju srca i na kraju bih se opet vratila u zatvor. Ko bi operisao mene? Zato nisam htela.

Kao drugo, nisam htela da preuveličavam. Ja nisam imala pojma koliko je moj slučaj uveličan izvan zatvora. Moje ime je postalo jako poznato. Ali to nisam znala. Ništa nisam znala, često sam se ljutila jer nisam dovoljno zahvalila nekim udruženjima, posebno udruženjima žena, čak i ovde na Kosovu. Ali ja to nisam znala, tek kasnije posle nekoliko godina sam saznala. Zahvaljujem se svima, i ostala sam im

dužna. Ali na kraju, ne verujem da su se svi borili za moje ime, već za sve zarobljenike. Ja se nisam osećala slobodno i kad sam izašla, jer su drugi ostali unutra.

U zatvoru je došla ista delegacija Crvenog krsta, a među njima je bila i jedna žena, koja je ušla, jedina svedokinja koja je ušla u sobu u kojoj sam boravila, i ostala je užasnuta, dakle jako loša zatvorska soba. Nisi imao ni kuda da se krećeš, jer je ćelija bila jako mala. Bilo je vlage, bilo je tamno, tri rešetke su bile. Prozor je bio toliko visoko da nisam znala kada je dan i kada je noć. Jedino kad sam videla svetlo je bilo pola sata ili 15 minuta kada su mi dopustili da šetam po dvorištu.

Za tu ženu sam kasnije čula da se porodila, udala se posle rata, Francuskinja je bila, udala se i rodila dvoje dece, sina i ćerku. I ćerki je dala moje ime. Napisala sam joj e-mail i zahvalila sam se... odnosno, pozdravila sam je i rekla: "Znam ime tvoje ćerke, ali kako se zove tvoj sin?" Ona mi je odgovorila na albanskom, rekla je: "Moja ćerka ima jedno značajno ime, i objasniću joj priču jedne žene koja je..." pomenula je sve ono što je znala o meni. Jednom rečju, nosi ime Fljora. I jedna mala Francuskinja kojoj je sigurno njena majka ispričala priču, zna o jednom malom narodu, i zna zašto je nekad kažnjivo da budeš lekar.

Druga priča koja mi se dogodila u Nišu je lepa jer sam izvedena na suđenje. I u sudnici sam videla mnogo prijateljica sa kojima sam komunicirala, poput srpskih ženskih organizacija, Žena u crnom, udruženja za humanitarno pravo, jedno beogradsko udruženje koje je protestovalo protiv zatvaranja škola na Kosovu. Oni su protestovali zbog ubistava, došli su da nas uteše kada se dogodio masakr u Likošanu, i u Ćirez, kada je ubijena porodica Jašari, oni su se usudili da dođu, bili su progonjeni. I došli su da protestiraju, ja nisam znala, kasnije sam saznala da protestuju da bi pustili zarobljenike, posebno mene, jer sam ja postala neki simbol... jer ja neću da odvajam sebe od drugih, ni od najmlađeg, ni od najstarijeg, jer nisam posebna. Ali svakoj akciji treba neki simbol. Na primer, bilo je važno da žene protestuju 8. marta, mogle su da protestuju 9. i 10. marta, ali izabrale smo dan koji se obeležava. I ovde, jednom rečju, izabrali su mene jer je tako bilo bolje.

Sloboda mi je došla neočekivana... suđenje je ponovo započelo, bila sam osuđena na dvanaest godina. Kaznu sam počela da odslužim ne od niškog zatvora, već od ženskog zatvora u Požarevcu. U Požarevcu sam sve vreme bila zatvorena. Nisam bila od onih zatvorenika koje puštaju napolje, da izađu u dvorište ili im dozvole da nešto urade.

Jedina prednost je da su uslovi bili malo bolji, verovatno zbog ljudi koji su mi često dolazili u posetu. Na primer, poslanici, ambasadori ili stranci... iz Norveške, došli su ambasadori Norveške. Došao je nemački poslanik, dobila sam nagradu za hrabrost građana u Nemačkoj, dodelio mi je Hajnrih Bel. Dobila sam i nagradu "Tuholski" za pisce disidente. Dakle, počelo je da se formira... a ja to nisam znala, samo znam da me je ovaj zamenik pitao: "Da li je za vas lakše ili gore, ako bi objavili nagradu?" Rekla sam: "Ne, najavite, šta..." Mislila sam da zbog zdravlja neću da preživim još dve ili tri godine u zatvoru. Nakon to sam izašla iz zatvora, ugradili su mi tri stenta, znaš, bila sam u vrlo teškom stanju.

I... Dakle, to je taj period, ali ponoviću mišljenje o kome sam često razgovarala s Ademom Demaćijem... dva mišljenja ću vam pomenuti. Prvo, prvo mišljenje je, Elizabeta Demaku, psiholog, kad je došla da me poseti, rekla mi je: “Žao mi je tebe”. Mene su oslobodili iz zatvora, čudila sam se: “Zašto Elizabeta?” Reče: “Jer mi se čini da nema ništa teže nego biti živi heroj”. Rekoh: “Ja nisam heroj”. Rekla mi je: “Da, jesi”.

Druga misao je vezana za Adema Demaćija. Jednog dana smo razgovarali i rekla sam: „Da li je neko srećniji od nas dvoje kada smo doživeli slobodu i i dalje živimo?“ Doživeli smo slobodu i vidimo rezultate. Sada se postavlja pitanje: “Da li su to rezultati koje smo želeli?” Nikad niste zadovoljni. Međutim, Kosovo je nezavisno, škole funkcionišu, institucije funkcionišu. Naš san se nije ostvario, možda smo sanjali veoma, veoma lep san, a svet je vrlo grub. Možda smo čak i mislili da znamo puno toga, ali ne. Možda smo mislili da smo previše ujedinjeni, kao kada smo bili u ratu, ili su nas traume rata razdvojile i napravili smo puno grešaka. Ali glavna stvar je da postoji nezavisno Kosovo, da postoje njegove granice i da mladi moraju napredovati.

Aurelja Kadriu: Hvala vam puno na vremenu.

Fljora Brovina: Hvala vama što ste našli vremena da me slušate ovoliko dugo.